ЮРІЙ ЛОГВИН

СНІЖНИЙ МІСЯЦЬ БЕРЕЗЕНЬ

ЮРІЙ ЛОГВИН СНІЖНИЙ МІСЯЦЬ БЕРЕЗЕНЬ

Юрій Логвин

Сніжний місяць березень

Оповідання
та повість

Київ
«Радянський письменник»
1986

У2
Л69

Герои новой книги украинского советского писателя разные по возрасту, характерам, но их объединяет любовь к родной земле, самоотверженность в труде, чувство коллективизма, верность в дружбе. Есть также персонажи иного плана — корыстолюбивые, жестокие в своей жадности к материальным благам, вещам. Но когда таким людям выпадают испытания, их всегда ожидает фиаско.

Повесть «Кандалы и площади лекаря Хомы» рисует черные времена ордынского и шляхетского владычества на Руси. Написана она остросюжетно, в манере выразительной, четкой.

Рецензенти:
В. О. Шевчук, М. В. Яновський

Л $\frac{4702590200\text{-}011}{\text{М}223(04)\text{-}86}$ 43.86

ОПОВІДАННЯ

РОЖЕВА ЛИСИЧКА

Ще крізь сон відчувала, що якийсь сьогодні день надзвичайний, а як прокинулася, зразу ж пригадала, що це ж тридцять перше грудня. Крізь відчинену кватирку вітер доносив передзвін коліс по рейках. Значить, вітер змінився вночі і наче переніс шум далекої залізниці під самісіньке вікно.

«Погода міняється,— подумала Оксанка, дивлячись вгору, на широке вікно,— може, нарешті випаде сніг?»

У грудні снігу майже не було. На початку місяця випав сніжок. Ледь-ледь прикрив землю латочками. А що вітри часто крутилися над містом, білий сніг став сірим, брудним. І ще більше нагадував киянам, що зима холодна і безсніжна. А всім так хотілося білого, чистого снігу.

«Певно, тітка Катря ще спить. Дуже авторитетна тітка — аж на чотири роки старша за мене! Вступила до інституту тільки з третього разу, а носа, одначе, задерла! Навіть не хоче мене на святковий вечір в інститут узяти. Все-таки нудно на свята дома сидіти... З мамою піти? Там всі дорослі. Моя мама серед них наймолодша. Їй тридцять пять, а мені сімнадцять виповнилось! Коли ми разом ідемо, ніхто не скаже, що я її донька. Ми навіть не схожі. Я більше скидаюсь на бабусю. Вона зараз на кухні гуску смажить. Під Новий рік вона завжди гуску смажить. Сидить на низенькому стільчику перед плитою, через скляне віконце заглядає і палить сигарету. Бабуся така висока, як і я. Ми з нею дуже

подібні. А мама на мене анітрохи не схожа. Я шатенка, а вона... У неї волосся — мов солома. А вона його і трішечки не фарбує. Тільки любить різні зачіски робити. А Катря і волосся й обличчя — все геть фарбує. А я ніколи не фарбуватимусь. Як бабуня. Вона ніколи не фарбувалась і брови не вищипувала. Я бачила її старе фото. Це вона сфотографувалась у школі радистів. Стоїть у військовій формі, а все одно найставніша... О, Катря не спить — вже музику включила!»

Оксанка хвилю повагалась, потім підхопилась і хутчій коридором до ванни. Зазирнула у велику кімнату — Катря під музику пританцьовує перед дзеркалом і пихкає сигаретою, для форсу, звичайно!

— Вітаю студентів! — гукнула Оксанка крізь завивання електрогітар.

— Привіт, небого! Як спалося? Наречений не приснився?

— Приснилося, що мій у садочок ходить, а твій вже на пенсію вийшов! — Оксана показала язика своїй юній тітці і причинила двері.

Вода була така холодна, що дівчина аж плечима повела, струснулась усім тілом. Схопила рушник і вибігла втиратись на кухню.

— Привіт, бабуню! Де мама?

— У перукарні. Завжди до останньої хвилини тягне. Ще сукню треба підправляти... Снідай, соню моя, ось шинка, ось кава. Та давай однеси діду гуску. Бо Катря наче щось нездужає...

Оксана примостилася край столу — весь стіл був заставлений якимись кульочками, бляшанками. Все налагоджене для бісквіта.

«Ну для чого бабуня старається? Може, навіть вона одна залишиться, якщо тато не приїде. Тоді я піду з мамою. Дід чергує. Катря нездужатиме, поки не обдзвонить своїх подружок. А як тільки домовиться з якоюсь, враз видужає. За хвилю накрутить неймовірну гулю на голові і

дремене, що й оком не встигнеш моргнути... О! Дзвонять, певно, телеграма!»

— Сиди, допивай каву. Я сама! — підвелася бабуся, а за хвилю вже читала вголос: — «Вітаю всіх з наступаючим Новим роком. Буду після третього. Ваш Володя»... Неси, значить, дідові гуску та приходь, поспиш іще — тобі з мамою йти в гості.

— А ти що — одна лишишся?

— Мені не звикати. Зайдеш іще до перукарні. Скажи їй — нехай або звидше зачіску робить, або додому йде.

Холодний вітер куйовдив бороду Діда-Мороза під здоровенною ялиною в парку, крутив блискучі іграшки. Оксана поспішала — щоб гуска не вичахла. Бабуся напучувала онуку такими словами: «Ти скажи йому, старому опудалові, щоб він, не дай боже, не залишався завтра до обіду. Зразу після чергування нехай, лисий чортяка, йде додому».

«Не розумію їх! Дід про неї каже: «По нашій бабі завжди було породу видно. Тому я її собі вподобав. Ми всі добре розумілись на конях, знали, що таке — порода!» Баба пхикає зразу: «Еге! Якби я сама тебе не здибала, скажи, ну кому б ти був потрібен?! Просто пожаліла тебе! Теж мені конокрад!» Вони увесь час отак одне одного. Чи сваряться, чи жарти у них такі? Скільки років оце з ними живу, а ніяк не второпаю, що до чого? Ось тата й маму я розумію. Мама молода, а тато старий. На цілих дванадцять років. Тато ревнує маму. Щоб він не хвилювався, мені доведеться піти сьогодні з мамою в гості. Тільки тато дарма мучить себе ревнощами. Мама його дуже любить...»

У гастрономі біля оперного юрмились люди.

Оксанка підійшла до міжміського переговорного пункту і подзвонила у службові двері. Відчинив сам дід Степан, певно, чекав.

— Ну як ви там? Готуєтесь?

— Нічого. Мама заякорилась у перукарні. Від тата

телеграма — буде після третього. Катря музику слухала, а зараз, певно, на телефоні зависла...

— Передай усім привіт! Катрі скажи, хай не робить дурниць...

— Передам!.. Ну, я пішла. Щасливого Нового року, діду!

«Як же вболіває за своєю Катрею, все думає, що вона дурненька. А я думаю, вона прикидається, щоб їй прощали всі вибрики...»

У перукарні Оксанчина мама вже сиділа під блискучим ковпаком, наче її до космічної подорожі тренували. А жіноцтва в перукарні, наче оселедців у бляшанці. Можна подумати, що вони сюди збираються, мов на якийсь конгрес, тільки перед Новим роком. Всі на Оксанку напали, що вона без черги преться.

— Мені ще рано своє волосся псувати. Це ви собі крутіть і перепалюйте! — відрізала дівчина і покликала майстра, передала їй телеграму для мами...

— Мама сказала, щоб ти готувала собі сіру сукенку.

— Це я знаю. Бувайте здорові! Бажаю, щоб у новому році ваш Толик здав математику! — А сама подумала: «У, прилипилась до мами! Якби мама вашого Толика так готувала, як ви їй зачіску робите, бачив би він той інститут... Мама у нас великий фахівець — рік позаймається з десятикласником, нехай середнячком, той без сумніву складе іспит з математики. Тому перед святами мама одержує купу телеграм, вітань, квіти їй приносять, всілякі дурні дарунки. Потім її всі ці учні або їхні мамочки швидко забувають... Але не це головне! Головне те, що мама аж ніяк не хотіла в школі працювати. Але постанова тоді вийшла, та ще я була маленька, довелось мамі вчителювати. Дали їй до всього класне керівництво. Був у них один здоровило. Років йому дванадцять. Завжди щось як учварить, як учудить! Прийшов він, значить, до магазину і каже продавщиці, щоб вона йому дала сто пачок сірників. Продавщиця не дала. Тоді він назвав її

жлобихою, почав лаятись. Привели його до міліції, потім до школи. Почали розбиратися. Вийшло, що винна мама, що вона не виховує, не слідкує... А маму зло взяло, бо всі на неї та на цього переростка напали. І вона питає в нього, для чого йому сірники. Він плаче — у нього, начебто, собачка здихає, бо його кліщі обсіли і кров з собачки п'ють. Він хотів його обкурити сіркою. Для цього треба собачку поставити в коробку, насипати туди сірки і підпалити. Йому хтось сказав, що тварин від паразитів сіркою обкурюють. Мама думала — придурюється. Пішла до нього — справді — собачка весь у кліщах... А справа крутиться своїм ходом — хлопця хочуть запхнути в ізольовану школу, як злісного хулігана. Та мама відстояла. Позаймалась з ним, і все стало добре. Звичайно, круглого відмінника з нього не вийшло, це тільки в кіно буває».

Оксанка проходила повз магазини, наповнені юрбами людей.

«Е! Господарі! А ми от з бабунею все зарання накупили. Тепер тільки бісквіт залишився. Певно, вже бабуня його допікає». Та коли відімкнула Оксанка двері, то не повіяло їй в лице тонкими ароматами ванілі, кориці. І ніякого руху на кухні не було. Якийсь наче повідець, чи що, завис на дверях ванної, ледь відчинених. У великій кімнаті грала музика. На вішалці не було ні Катриного червоного максі-пальта, ні бабуниного чорного. Враз клацнуло, музика замовкла, і в квартирі стало тихо. «Ага, Катря кудись подалася до гурту. Вона любить під музику з дому виходити. А щоб магнітофон виключався сам, дід пристрій зробив. Ох і любить же Катря всякі ефекти!..»

Оксанка зателефонувала до Марії Семенівни, бабусиної подруги, з війни ще товаришують, вона через два будинки живе.

— Алло! Ба, ти бабі Мані допомагаєш?.. Ні, Катря кудись побігла. Я оце прийшла... ще не роздягалась...

музика грала... Мама у перукарні лишилась... Добре, добре, я посплю... Бабі Мані привіт!

Оксанка зайшла до дідової кімнати, поставила бобіну із старовинними танго і спокійненько під співучі мелодії заснула.

Крізь сон чула, як десь наче тоненько бреше цуцик і кашляє Катря, бо таким тонким голоском кашляє лише Катря. Наче поруч з гуркотом посуд падав. Потім наче хтось вхопив і потягнув з неї пухнатий ліжник. Подумала крізь сон: «Якого біса Катря виламується? Вона ж повинна десь у компанії бути!»

Чиїсь гострі зуби прихопили Оксанку за п'яту. Дівчині від жаху зайшлося серце. Вона вмить розплющила очі і побачила біля своїх розкритих ніг маленьку пухнасту лисичку якогось сіро-рожевого кольору... Гостру мордочку, перемазану в біле, лисичка схилила набік. За лисичкою на підлозі розбіглися білі сліди.

«Борошно розсипала! Ось чого мені гуркіт снився!»

Переляк пройшов — зовсім вона малесенька, та лисичка. Оксанка посварилась пальцем, опустила ноги у капці. Зойкнула — роздавила п'ятами курячі яйця.

— Я тобі! — посварилася дівчина і вигребла розчавлені яйця.

Лисичка стрибнула у коридор, ніби запрошуючи дівчину до гри. Оксанка поспішила босоніж до кухні і аж зойкнула! Кошик з-під яєць на підлозі лежить, валяється бляшанка для борошна, а борошно по всій підлозі розсипалось, лисячими слідами перепечатане, лисячі сліди борошном відбиті навіть на синіх стінах. Бляшанки згущеного молока розкидані біля раковини.

Нахилилась підняти бляшанку. Зразу лисичка кинулась до дівчини, шкрябнула її по руках лапою.

— Що, молока захотіла?

Оксанка пробила ножем банку з молоком і почала цідити тягуче солодке молоко на блюдечко. Лисичка, як

на картинці з дитячої казки, сіла на задні лапки і почала позіхати, облизуватись. Кашляла, чхала і голову то так, то так схиляла. Ще й лапками передніми перебирала. Коли Оксанка ставила молоко, лисичка ледь блюдечко не вибила з рук.

Дівчина позбирала розкидані спеції, посуд, змела борошно. Зателефонувала Марії Семенівні. Бабусі у неї не було вже. До перукарні довго не могла додзвонитись. Нарешті попала, і їй покликали маму. Мама якраз закінчувала там свої справи.

— Ма! Ти знаєш адресу свого переростка?.. Та того, що собаку хотів підпалити сірниками... Ой, ну для чого ці розмови?! Він привів нам лисичку. Звичайну лисицю!.. Ні, не звичайну, вона малесенька і якась наче рожева, чи що... ну сіра така вся!.. Катрі немає! Це вона, тітонька, все влаштувала. Звідки я знаю?! Ну хто, крім Катрі, не подумавши, візьме лисицю в квартиру? Тільки Катря у нас любить пофорсити! Хто перший вискочив на вулицю у максі-спідниці? Катря! Хто собі сиву перуку купив? Катря? Та хіба тільки це!! Ти мені адресу дай! Для чого?! Поїду цю чортову звірюку віддам! У бабуні приступ буде, як вона побачить, що тут робиться. О!.. Бабуся двері відмика! Іди швидше додому, я чекаю!..

Лисичка так захопилась молоком, що не звернула ніякої уваги на бабусю, що зайшла до кухні просто в пальті, засипаному геть снігом.

— Сніг!.. Ура! Бабуню, правда, сніг?

Лисичка підвела гостру мордочку і сердито кашлянула.

— Катря? — спитала бабуся, знімаючи хустку.

— Ну хто ж іще? Прийшла, а її немає, музика завиває на всю силу. Лягла спати, все було тихо. Ніде нічого! Коли мене хтось як вхопить за голу п'ятку, дивлюсь — оця звірюка!

Лисичка облизалася, позіхнула і вистрибнула на бабусин низький стільчик з м'якою подушечкою.

— Що ж із нею робити? — спитала бабуся, і в її

голосі почувся відчай.— Таке гарне звіря і, видно, зовсім ручне.

— Сядь відпочинь. Ось мама прийде, і відвеземо цього звіра тому чудакові.

— Ти його знаєш?

— Ну хто б це міг зробити, крім того маминого переростка?!

— Оксаночко! Він же доросла людина. Тепер йому років двадцять п'ять. А ти собі в голову взяла, що він лисичку приніс.

— Бабуню! І не думай сперечатися! Я завжди логічно мислю. Навіть тато казав!..

«Звичайно, я таки мала рацію — лисичку приніс отой мамин учень. Як мама прийшла, то зразу ми поїхали до учня, до Сашка, значить. А бабуся лишилася мамі костюм білий прасувати і дзвонити Катриним подругам — може, вона у когось із них Новий рік зустрічає... Прийшли ми до Сашка. Він, виявляється, через своїх звірів з батьками не живе. Переїхав кудись на Китаївську! Ми туди, а вже п'ята година вечора — почало смеркати. А погода! Казка! Тихий сніг сипле й сипле згори. Та такий пухнастий та чистий. Ну, як у казці — геть усе прикриває білим, наймізерніші кущики прикрашає! Знайшли будиночок. А там нікого немає. Коли тупає подвір'ям сусіднім дідок з лопатою. Питає, кого ми шукаємо. «Та вони всі поїхали на машині години дві тому. Узяли рушниці, лижі і поїхали. І собаку він узяв. Хазяйка його просила, щоб собаку залишив. Так оце дівчина в перуці затялася: «Візьми собаку, це буде романтично!» Ну й вигадують, чортові діти! Воно ж не мисливський собака, він сторожовий... Куди, питаєте, поїхали? Та на зайців...» Мама аж сіра стала і ледь-ледь не заплакала. Я її розумію — рідна сестра одна з чотирма незнайомими хлопцями поїхала кудись (а вже ніч скоро) на зайців полювати!.. Мама хотіла зателефонувати діду Степану, але бабуся відговорила. У мами голова розболілась, і ми нікуди не пішли.

Послухали куранти кремлівські і вітання новорічні, подивились концерт, поїли смажену гуску і лягли спати. Звичайно, нікому не спалося — сама історія з Катрею що важить! А крім того, лисичка в комірці, ми її туди поселили, кашляє, шкрябається, потім скиглити почала! Нарешті заснули якось. Коли дзвінок. Я думаю, що це тато хоче нас привітати. Еге! Голос Катерини. З Іванкова дзвонить, із лісництва. Щебече, як пташечка, що вони Новий рік під справжнісінькою ялинкою зустрічали. Що Саша зайця застрелив. І що в неї велика новина — вона за Сашка заміж виходить! Післязавтра подадуть заяву. Тільки щоб я нікому не говорила, вона хоче зробити сюрприз. А я не втрималась і сказала дідові, коли він прийшов. Дід мені зауважив: «Ти б краще бабі сказала. Її завжди треба зарання підготувати...» Дід не відпочивав, не приліг і на хвильку до самого полудня, поки «наречена» і «наречений» не приїхали. Ой і хороша була наречена! — сива перука заплутана геть, куфайка синя з пропаленим боком і в чоботях. І зайця тягне за собою. Здоровенний такий заєць. «Наречений» нічого — русявий, високий і очі сірі. І не скажеш, що колись був лопухом і другорічником... «Наречена» зайшла і кричить: «Вітаю вас із Новим роком! Бажаю щастя, здоров'я!» Сашко теж щось промимрив. «Наречена» далі говорить діду та бабі: «Сашко прийшов зо мною, щоб просити вашої згоди на шлюб!»

Сашко почухав потилицю і сказав: «Ага!» Дід розсміявся, а бабуся чогось розплакалась... А про лисичку я й забула. Це не лисичка, а лис Фока. Це південна порода лисиць, їх корсаками називають. Від них так, як від наших рудих лисиць, не пахне сильно.

Фока у нас живе вже другий рік. І Катрі я лиса не віддам. Досить їй вівчарки Бабая! Він їм малого стереже у колясці... А Фока ловить мишей, якщо вони трапляються. І спить на подушечці з бабусиного стільчика. Всі Фоку люблять, і ні в кого думки немає, щоб його

комусь віддати. А як я його веду на прогулянку, то всі на мене озираються. Тільки одна вада у Фоки — якщо забули яйця в холодильник сховати, то він обов'язково поб'є!»

ПЛЯМИСТИЙ КІТ

Кінчається літо, і повертаються діти з піонерських таборів. Гальку ніхто не зустрічає, а всіх інших батьки чи родичі зустрічають. Крокує Галька Червоною площею, вгору йде. Сонце пече. Рудий пил на кленах. Трамвай на повороті гуркотить і скреготе колесами.

Вгору до Боричевого току, а там Андріївським узвозом.

Старий у білому фартусі та кашкеті чорному, що на очі підсліпуваті налазить, продає воду з сиропом і без сиропу.

Її подружки з батьками своїми з'юрмились навколо і п'ють воду з сиропом. Галька йде повз них, гладить своє кошеня і голосно приказує: «Васько! Васько мій хороший». Хто гербарії везе з табору, хто помережані палички. А хто з моря — той кольорові камінці, сушених крабів та гарні черепашки.

А Галька везе додому плямисте кошеня.

— Васько, мій Васько хороший!

От і осінь і школа.

Гальці з кошеням добра забава. Тільки Галька заходить на подвір'я, воно, плямисте, худюще, вискакує з-під купи соснових чурбачків. Хвіст вгору стирчить, лапками швидко-швидко перебирає.

Сідає робити уроки, а Васько нявчить, проситься до неї на руки. Лежить на колінах і мурчить. І ніякої ваги не чути. А потім і вага, і тепло з'явилось...,

Років за два Васько вибився на здоровенного кота. Плямистий, різнобарвний, мов хто брудні пензлі об нього витирав. А от за Галькою бігає так, як колись кошеням.

Не чекає, коли Галька зайде на подвір'я. Він вибігає на ріг вулиці, а потім аж до Сінного базару. Звідкілясь, тільки Галька виходить зі шкільних дверей, з'являється плямистий кіт.

Дівчата сміються:

— Гальчин Квазімодо прийшов.

Хлопці на Васька кричать, ногами тупають. Васько відскакує, пригинається до землі, ледь-ледь кінчиком хвоста стріпує. Якщо на нього знов кричать, він тікає. Проте на Рейтарській або на Стрілецькій підбігає і супроводить до самого парадного...

Закуток їхнього двору. Сірі вивітрені дошки сараїв, припечені сонцем. На них мухи вигріваються. Над сараями мур колишнього митрополичого саду. На червону цеглу поклалося вишневе віття.

Удвох, Галька й Віктор, ідуть попід стінами сарая і ловлять мух. Кіт Васько в них під ногами крутиться. Галька каже Віктору:

— Давай краще я сама.

Тільки раз! раз! — і вже муха дзижчить в кулаці. Він надриває їм крила і ховає в сірникову коробку.

Галька скинула панчохи перший день. І ноги в неї білі, аж синюваті після зими. Гальці соромно своїх білих литок — їй здається, що Віктор на них дивиться.

— Ти підеш з нами? — він питає.

— Як допоможеш задачку з тригонометрії...

— Миттю!.. Якраз повторюємо... А ти знаєш — добре, що мене у вашу школу перевели...

— Чому?

— Та так... ближче. І додому не сумно йти, хороша компанія — ти і Васько, цей химерний кіт...

...Люди озираються — йдуть хлопці й дівчата, а за ними здоровенний кіт плямистий біжить, мов собака.

Коли до фунікулера підходять, Галька ховає кота в чорну сумку. Вагон сунеться вниз. Крізь мереживо легкої зелені на них знизу напливають лазореві дніпрові

плеса. Їх притискує натовпом. Галька піднімає торбу, щоб кота Васька не задавили. Хлопець і дівчина дивляться, як унизу трос витягає з темної будівлі до них вагон фунікулера. Зустрічний вагон поволі наповзає на них. Зупиняється наче на мить. У пливкому відбитті скла Галька бачить свою голову, прихилену до Вікторових грудей, скам'яніле, залите рум'янцем його лице, а з торби визирає кіт Васько. Кіт одне вухо притис, друге нашорошив і мов підморгує лівим зеленим оком. Мить — вагона немає. Зелень, далечінь, а в далечіні розпливається синя дніпрова повінь.

На граніті набережних сходів тріпоче верховодка, дзеркалить лускою сонце і облипає пилом. Високо підскакує і летить вниз.

Плямистий кіт Васько скаче за рибкою, на льоту чіпляє пазурами. Падає в мілку воду. Бризки на всі боки. Хапає рибку зубами і вискакує на кам'яну широку сходинку...

Тріпочеться в повітрі верховодка. Танцює плямистий здоровий кіт на задніх лапах і намагається дістати її пазурами.

Вгорі натовп збирається. Глядачі жартують, сміються — всім забавка цей здоровенний веселий кіт.

За чорними візерунками яворів, що підносяться над митрополичим садом, пливе сліпучий повний місяць. І небо від нього світле. А в чорній тіні, на даху сараїв, під муром, сидять підлітки. Один грає на гітарі. Галька співає:

Ой мама, мама,
Люблю цигана Яна...

Галька скоса поглядає на Віктора, коли він затягується сигаретою, тоді видно його блискучі темні очі.

Якась тінь з'являється з-за муру.

Рвучко зводиться один з хлопців, а кіт Васько вже легко скаче з муру на дах. Мурчить, треться об Гальчину спину...

Під муром на дах насипалось жовтого й червоного листу. Пригріває сонечко. Злегка вгорі шерхотить червоне вишневе листя. Густа синява неба. Тихо. Тільки десь із Великої Підвальної долинає притишений дзенькіт трамвая. Та, невидимий вгорі, летить літак, і гудіння його спадає на землю. Вони вдвох сидять на теплих, нагрітих дошках, висохлих за літо. Він бере її за руку. Не дивиться на неї. Вона дивиться на нього. Він ворушить губами, хоче їй щось сказати. Бере її за лікоть. Вона дивиться на нього. Він знову ворушить вустами, хоче щось їй сказати. Нахиляється до неї і цілує в щоку. Тоді вона обертається до нього. Заплющує очі і цілує його в губи.

Вона щосили стискає повіки, і їй страшно відкрити очі. Розплющує їх.

Його сині очі широко відкриті. Він на неї дивиться зачудовано.

Враз над головою голосне, гугняве: яняв!

Галька обертається — на мурі сидить кіт Васько, лапки стулив докупи, голову нахилив і нявчить...

Гальчина мати каже:

— Ти, дівко, не козирюй! Ще мала! Кінчи школу, тоді будеш з хлопцями любов крутити. Я тобі вуха надеру, будеш знати!

— Мамо, то ви таке кажете...— Гальці голос хрипне, в роті сохне.— Хто вам таке наговорив?

— Всі люди кажуть, що ти з ним бігаєш, обіймаєшся і... цілуєшся! А за вами всюди Васько лазить... Чи я брешу?

Галька посадила кота Васька в чорну торбу і поїхала п'ятнадцятим трамваєм. Зайшла аж на Лук'янівку. Попросила хлопчаків, щоб вони кота подалі занесли. А торбу хай собі візьмуть.

— Шкода мені його. Нам дали нове помешкання, а старі сусіди все одно отруять...

Навесні чогось Галька пішла на Полтавську. І перед робітничим гуртожитком побачила Васька. Покликала його. Він зразу до неї підбіг, почав тертися об ноги.

Підхопила Галька його на руки й понесла додому. Відімкнула кімнату, пустила на підлогу. Кіт Васько ступив кілька кроків, повів хвостом, повернув назад до її ніг. Покрутився, потерся, знов ступив кілька кроків по підлозі. Здригнув хвостом, якось боком, боком пройшов повз канапу. Враз притис вуха, прихилився і кинувся до дверей. Двері Галька нещільно прихилила. З розгону втисся в щілину, напружився. Двері відійшли, і кіт Васько зник у темряві коридора. А в коридорі якраз двері відчинила сусідка. Галька вибігла на подвір'я. Гукала, гукала. Та кіт Васько не обзивався і не з'являвся.

Кілька разів вона ходила до гуртожитку, питала в старої прибиральниці, чи не бачила вона такого кота. Та казала, що цей здоровенний плямистий кіт тут жив, а оце кілька днів як кудись подівся...

Після цього Галька не мала охоти котів заводити.

ГОНОРАР ДІДА ПАВЛА

З одного боку від нас широченна піщана дорога, з другого — наш гуртожиток і кухня. А в центрі під в'язом сидимо ми і пишемо аквареллю діда Павла. Ми його пишемо вже сімдесяту годину. Перетираємо малюнки, змиваємо фарби і знов пишемо, пишемо.

Коли на нас повіває вітерець з заходу, то ми вдихаємо пахощі підгорілої картоплі й смальцю, а зі сходу повіває вітерець — вся курява летить на нас, що її зняла велика колгоспна череда.

Дід Павло з'являється щоранку вже місяць, з другого дня нашого приїзду в це веселе село.

У прощальній бесіді перед від'їздом зав учбовою частиною, чоловік із сивими масивними патлами та сизуватим

довгим носом, нам сказав, що в школі-інтернаті для нас приготували все і з колгоспом теж домовлено про харчі і про паливо. А потім, вже восени 1961 року, на перших загальних зборах, він же, зав учбовою частиною, сказав, що студенти другого курсу, будучи на практиці, поводили себе ганебно — забруднили приміщення, об простирадла витирали пензлі і поламали меблі в школі-інтернаті.

Але це було потім, а тоді, перед від'їздом, він закінчив прощальну бесіду такими словами: «А якщо щось буде не так, пам'ятайте: наше завдання — боротися з студентами!» І він поправив окуляри на червоному носі. «Колорійна фігура»,— говорила про нього наша стара натурщиця тьотя Паша.

Ну так от, наш завуч трохи перебільшив — об простирадла ми пензлі не витирали, а об пружинні матраци, на яких ми спали, акварельні пензлі важко обтерти. Матраци з конюшинним цурпаллям (яке так ласкаво дав нам голова колгоспу) вже мали потім, а перші дні спали на підлозі школи не інтернату, а школи з подовженим днем.

Ми спали, підклавши під себе акварельні дошки, плащі, піджаки і трохи трави.

Одначе мушу признатись, що я трохи перебільшив, як і наш шановний сивогривий завуч,— спали так усі, крім мене. Я людина тендітна, тому влаштувався на квартиру до баби Явдохи і по цей день не знаю, чи є де краща хазяйка.

Так-от, на другий день по приїзді прийшов я рано до школи, зайшов у клас і бачу: вся наша братія в позах загиблих помпейців скорчилась на підлозі. Хто прокинувся і лежить, мов паралізований, а на лицях смуги і цятки.

Протирають закислі очі, позіхають і пробують ногами поворушити.

Я стою і сміюся — саме за це мене не дуже люблять.

Отут і з'являється вперше дід Павло.

Дід Павло з вусами, з ослінчиком, з кошиком. У брилі, у сірих штанях, у білій сорочці і у сонячних променях.

Дід Павло привітався:

— Драстуйте, хлопці!

Йому відповіли.

Тоді я питаю:

— Ну, діду, як — добре влаштувалися наші хлопці?

— А чого ж,— каже дід,— хіба погано? От я як був у полоні в Мукачеві в царську війну, так ми теж сиділи в отакій кімнатці, тільки там приходилось і оправлятись, а так нічого — можна було...

І дід Павло розводить руками, показуючи, що не розуміє мого єхидства, а хлопці регочуть, і вже нікому не хочеться лежати на твердих дошках, і ми всі виходимо на подвір'я, і тут починається ранковий туалет, а ми з дідом Павлом запалюємо по сигареті «Джебел»...

Отож ми сидимо і робимо мистецтво. А дід Павло стоїчно сидить під деревом і чекає гонорару, теж стоїчно. Зараз поясню чому. Діду пообіцяли заплатити за позування після вісімнадцятого числа, але вже минуло і двадцять п'яте, і двадцять сьоме, а сьогодні вже тридцяте.

Над дідом в селі сміються. Але дід все ж з'являється щоранку зі своїми сивими вусами, зі своїм шевським ослінчиком, зі своїм рогозовим кошиком. У своєму солом'яному старому брилі, у білій праній-перепраній сорочці, у променях пекучого вже з ранку сонця.

Ми малюємо діда.

Дід сидить.

Наш керівник, якого ми називаємо, як і всі в селі, Професором, незадоволений спекою, нашим нерозумінням величі школи Чистякова і своїм племінником.

Він приходить на другий урок і каже:

— Ну?! Що зробили? А-а-а, там же зовсім не так! Пустіть мене! Пустіть мене!

Професор сідає з мученицьким виразом обличчя за мольберт студента і, не обертаючись, наказує:

— Губку!

Йому подають в простягнуту руку губку.

— Воду!

Йому підставляють воду.

Професор миє. Його обличчя яснішає, але тепер стає кислим обличчя студента.

— Пензель! І фарби!

Підсовують пензель і фарби.

— Тут затягніть, тут проявіть, тут сіруватим чимось, тут охристим, тут не чіпайте!

— Я не хочу тут...— пробує протестувати студент.

— Облиште, не сперечайтесь... От так і ведіть поволі, ніби проявляючи.

Професор іде додому якраз перед кінцем другого уроку.

Ось вже його біла сорочка зникла за поворотом дороги. Мій товариш змиває виправлення Професора. Він питає мене:

— Як ти думаєш — папір витримає? Бо вже три дні так.

— Витримає.

Мій товариш полегшено видихає повітря, і його обличчя стає спокійнішим.

Тут підходить дід Павло.

— Так що, бачте, хлопці, сонце пече. Цибуля в'яне, огірок гіркий, в помідора зав'язь падає, і хліб... сохне. А що тобі, Васю, пишуть з дому? Як там погода? Як там — дощі йдуть?

— Пишуть, що йдуть.

— Так. Значить, там ідуть... Так, як-от я був там у царську в полоні, то там дощі і хороша погода — все як треба. Да... А давно ти листа одержав, Васю?

— Вчора ходив на пошту.

— Значить, листа вчора одержав... А там мені... нічого не чуть?

— Ні, нічого.

— Да... Так-от, бачте, хлопці, сонце, воно, як багато, то теж погано... А у вас, кажуть, дощі йдуть. А у нас, от бачиш, сонце. Так, ну от що, хлопці, уже урок почався, видно. Дай тільки, Васю, сигаретку.

Дід Павло сідає на своє місце і питає в хлопців:

— Коли запалю — вам заважати не буду?

Дід палить сигарету, а ми пишемо діда...

Півтора місяця дід Павло приходив до нас. Пішли дощі, одійшли огірки, піднялась кукурудза, ожила картопля, а наша бухгалтерія не поспішала виплатити діду гонорар.

І ще кілька разів дід питав у Васі, чи йдуть дощі в Закарпатті, чи хороший врожай, чи добре вродили цього року яблука, а під кінець:

— А мені там, Васю, нічого?

— Ні, діду.

— Да, нічого... Там, бач, друга погода, там гори. Вони хмари держать.

Діду виплатили гроші десь під кінець практики.

Про це я довідався і не від самого діда, і не від хлопців.

Сидів я в старому сосновому лісі. Високо вгорі, хоча, здавалось, і павітру в цю спеку немає, у темних хвоїстих гілках шум зривається.

Дерева височенні, товсті, знизу кора тріскана, коричнево-чорна, а вище вишнево-мідна. І всі дерева в цей спекотний липневий день щедро спливають живицею. Свіжа — прозора, мов скло, стара — каламутна, лоєм застигла на грубій, репаній корі.

Ці дерева ніхто не чіпає — у них повно свинцю та заліза. З двадцятих років по саму війну тут солдатські табори навчальні стояли, а потім війна. Від навчань свинець, від війни — осколки.

Я прихилився спиною до бугристої теплої кори і малюю стовбури сосен, і суху піщану землю під ними, і

тіні сині, і блакитне марево в глибині лісу. А на золотій галявині сонячній крізь просвіти між скаліченими стовбурами мені видно череду. Відпочиває після обіду. Ремигає та хвостами хльостає по настирливій мушві.

Я примостився в кількох кроках від стежки.

Поки ще ніхто нею не йшов.

Та ось, наче в театрі, з'являються на стежці зліва старі-старі дідусь та бабуся з кошиками, а справа їм назустріч така ж стара-стара бабуся з ковінькою в руці та білим малим вузликом.

Старі зупиняються якраз у центрі мого етюда. Вітаються.

Бабуся з вузликом питає:

— Кумо! А куди ви оце?

— Та куди? Оце веду старого по шишки. Бо воно старе вже стало і в петрівку мерзне. А як зима прийде, то схоче сідниці погріти, а топлива не буде...

Дід мовчки втирає з бронзового чола краплини поту, гладить коротку білу й шовковисту, якусь аж сяючу, бороду.

— Гай, гай, кумо! Хіба воно, старе, багато назбирає? Ви його краще до художників одведіть... Вони його змалюють і гроші заплатять добрі! От Павло позавчора й гроші одержав. Моя онука, Настя, сама йому й виписала. Так він не тільки гроші одержав, а й розжився. Вчора в Білій таку гарненьку свинку купив! Наш Микола бачив, казав, ну геть як качанчик! А оце сьогодні вранці свинка здохла, так Павло її за нужником закопав... Бачите, кумо, як люди гроші заробляють? Ведіть, кумо, старого до художників, і ви не гірше Павла розживетесь...

— Еге,— раптом відкриває беззубого рота дідусь,— хто там мене візьме? Кому я потрібен? Якби в мене були отакі вуха, як у Павла, та ще вуса різні — один довгий, другий короткий, тоді б узяли...

— Бач,— каже баба з вузликом,— як воно біда на хороше повертає! Німці йому правого вуса видерли, а тепер його за те змалювали...

— Кумо! Хіба то йому німці вуса видерли!

— Тю! Хіба ви не знаєте? Це ще тоді, як на них доказали, що вони дитя єврейське переховують. Добре, що вони те дитя далі передали... Його тоді потягли в Білу і там добре потовкли. У нього й рука перебита, і спина вся геть у блиснах — дротяним нагаєм шмагали. Я сама бачила, як він мені ото дірку на сараї вшивав очеретом. Вся спина, як бубон, луплена...

— А вже, кумо, тепер і я все пригадую, як ви нагадали... Боже, боже, яка старість погана — все забуваєш...

А дід Павло не позував у нас більше, та приходив до нас частенько. Просив закурити у мене, у мене завжди були сигарети, і питав у Васі:

— Ну що, Васю, значить, додому зразу чи в Москву?

— Додому, діду.

— Додому! Да. Там у вас гарно виноград і кукурудза родять. Я там в шістнадцятім був у полоні. Ба-гатий край!

ЗОЛОТІ КАНІВСЬКІ КРУЧІ

Дніпро влітку 1963 року мілів по днях, і вода в ньому весь час була гаряча та іржава наче.

Сталося так, що мені й Сашкові було непереливки.

Отож ми просиділи на рятувальній станції, може, до півночі і вчилися в'язати гачки до повідців. В Сашка воно виходило, а в мене не дуже.

А Іван Іванович, прихилившись до потертої лавки, потихеньку куняв. Іскристе світло п'ятсотсвічевої лампи врізало темні тіні на його червоному обличчі, на синій цупкій робі.

Я зрештою не витримав і сказав, щоб він ліг спати.

Іван Іванович розтулив вуста у гострих тінях зморщок.

— Нічого, нічого, хлопці. Ви давайте, вчіться.

І лишився сидіти, тільки ще сильніше насунув кашкета на червоне обличчя, що спливало потом.

Коли ми пішли, то він так і сидів, весь обведений гострими тінями. І хоча вже було по півночі, пісок на дорозі не вичах, а глиняні боки урвища теж дихали теплом. І на височенних в'язах в гарячій темряві не шелестів жоден листок.

За нашими спинами жовтаво завис ліхтар на причалі, і під ним таке ж відбиття на непорушній воді затоки. І те відбиття визирало з-під носа човна, на якому хтось сидів.

— Видно, хтось із ленінградок,— сказав я Сашкові.

Але замість нього із темряви відповів голос Васильовича.

— Авжеж, хтось із дачників. Хто ж іще отамо в такий час вилигуватиметься?

— Може, туристи... або хтось із наших...— засумнівався Сашко.

Він спересердя сплюнув — запорпалися ми з цими снастями, що і на базі не був. І такої новини не знав.

— Авжеж, хтось із дачниць... А ви що — рибалили?

— Ні. А чого ви думаєте?

— Та бачив, що ви з Миколою говорили... Думав, може, про снасть домовлялись... Значить, по рибу не ходили... Якщо закортить, то скажи мені,— це Васильович вже до мене звертається і чиркає сірником.

Він затягується тютюновим димом, а сірник ще горить у нього, мов свічка,— рівно та яскраво. І те червоне сірникове світло освітлює похилене зів'яле листя соняшників над стежкою, напівзомлілі мітелки кукурудзи.

— А ви знаєте, де є?

— Точно не знаю, а спробувати можна... Ну, бувайте здорові!

— Бувайте здорові!

І він постукав посохлими черевиками по глинистому скам'янілому спуску.

А ми піднялися вгору по крученій вичовганій стежці і розпрощалися біля самого житла.

Як Сашко йшов на базу, я не чув: це вже була Бессарабія — піщані вулиці та глинисті схили-урвища.

Чув тільки, що Сашко зайшов на подвір'я, бо він заговорив до собаки Босого, що завжди за Сашком плентався.

Я жив у Заклюки, а в них у хаті двері не зачинялися, і я спокійненько ступив до сіней, а звідтіль до своєї кімнати.

Моя кімната мені дуже подобалась. Удень з неї вид справді веселий — база художнього інституту і сарай, помальований і похилений, та нужник, геть обвитий крученими паничами. Але це не головне — головне те, що в кімнатці підлога від порога до вікон круто хилилася.

Отож я підійшов до підвіконня, взяв з нього недопитого нарзану і, спорожнивши, кинув пляшку у куток на здоровенну купу сміття, яка звалася по-археологічному «культурним шаром» та виміталася один раз на тиждень. Але не моїм, а віником двох дівчаток — доньок мого хазяїна Микитовича.

Потім я піднявся похилою підлогою до ліжка, згасив електрику та й завалився спати.

Спалося погано — було задушно і аж ніяк не допомагали розчинені вікна, ніч до самого ранку не вихолоджувалась і не зрухнулась і найменшим вітерцем.

І тому коли Сашко покликав мене, то я зразу став на цю симпатичну підлогу і ніякого сну й не лишилося.

Це ще не був, власне, ранок, але вже було добре видно.

Ми в жовтавих сутінках спустилися коричневим глинистим схилом і пішли по рудуватому сірому піску берегом

до самісінької іржавої, але все одно ще прозорої в ті роки води.

Той човен Іван Іванович загодя відімкнув, але ще весел не було. Аж оно він рипнув дверима, і в жовту ранню імлу вилилося іскристе світло потужної лампи.

Він приніс нам весла і, щось пробурмотівши, щоб ми були обережні, пішов назад. Але з півшляху повернувся і згасив ліхтаря. І ліхтар завис чорною коробкою на кремовім виструганім стовпі.

Дніпро того літа обмілів не знати наскільки, і з височини бессарабських круч він здавався не дуже й широким.

Та зовсім інше враження від дніпрової ширини, коли сидиш у човні і навколо вода віддзеркалює сріблясто-блакитне небо, а далі ця попеляста водяна блакить розчиняється в рудуватім серпанку, що залягає пасмами над рікою. А особливо по берегах, які низом розчиняються в імлі, а верхами підіймаються блякло-фіолетовими стінами.

Я перестав веслувати десь трохи нижче по течії, за колодязем, що приліпився в западинці на синюватих кручах. І човен потроху зносило, а ми ладнали снасті.

У сірій, просохлій згори землиці в золотавій бляшанці прудко звивалися червоні, оранжеві та фіолетові хробаки. Як їх береш до рук, то вони зволожуються і від того їдко тхнуть. А особливо той дух гірчив, коли хробака розриваєш навпіл і насаджуєш на гачок.

Пласко притисся до дощок сірий свинець грузила, а від нього тягнеться головна линвочка і повідці на два боки, і на тих повідцях хробаки викручуються.

Сашко спускає грузило, а далі й повідці з наживою у воду, а мені каже помалу відгрібати, та щоб снасть рівненько лягала.

Ми, відпливши вниз, так, щоб линва натяглася, засушили весла. Човен тільки ледь-ледь тягло вниз по течії.

Може, навіть не стільки вниз, як по колу до берега, бо ми закинули снасть якраз при вході в затоку.

Сашко прив'язав її до залізного кільця на демені човна і рукою підтримує намотану линвочку, щоб почути, як риба братиме. Разів зо три, здається, щось шарпає снасть. І за кожним разом Сашко рвучко підсмикує линву.

Та коли ми витягаємо — хробаки скльовані і прозорі повідці крутяться навколо линви і бризкають на склисте плесо жовтавої води.

І за другим разом, і за третім ми нічого не витягали, риба навіть не пообсмикувала хробаків. Однак ми їх все одно замінили — щоб свіжіша була наживка. Й це мало допомогло. І ми вирішили подовше чекати — може, дуже часто витягаємо?

А тим часом вже підступало до сходу сонця.

Крайнеба не було видно з-за каламутної юги над водою та прибережних дерев, а вгорі вже жовтилось, і зарожевлювалось, і кидало на дніпрові струмені золотаві пливкі відблиски.

На березі, де колись стояв дебаркадер, туман розійшовся і було видно попелястий автобус і коло нього сірий натовп — сідали робітники, щоб їхати на будову. Слова до нас не доносило, але гармидер, якісь зойки й вигуки добре чулися.

Вгорі, над зупинкою, по полиновому глинистому схилу поспішали дорогою повз колодязь баби. Хто гнав корів, а хто так просто, з одними тільки корзинками. Це вони по хліб поспішають — значить, скоро «Котляревський» київським рейсом прийде.

Ну, мені немає чого хвилюватись — хлопці повинні для мене лишити кілька білих хлібин та ще й сигарети. Стерновий Валера обіцяв, а він не підведе. Але перш ніж прийшов «Котляревський», ми таки підсікли двох йоржів. Завбільшки з долоню, блідого вохристого кольору, мов пісок у воді, в чорних цяточках, колючі й сопливі

від густого та липкого слизу, вони так шарпали снасть, ніби там лящ або сазан почепився.

Коли ми насадили нову наживку і почали спускати снасть у воду, засвистів, загув по праву руку від нас пароплав. Той гудок заметлявся, завихляв над водою, скинувся кудись до блакитних круч із золотавим підмальовком вершків і понісся в нудну бляклу блакить неба посушливого 1963 року.

А потім двохдечний старезний «Котляревський», ляпаючи колесами, посунувся вниз по течії, начебто повз дебаркадер. Але то він так завжди спускається вниз, а потім розвертається і причалює до дебаркадера.

Сашко спуска потроху снасть у воду, і на його засмаленому обличчі грають теплі відблиски від хвилі, що її розігнав старезний пароплав.

— Останній раз закидаємо. Треба бігти й писати етюд, щоб Професор бачив,— цідить Сашко.

— Не варто заїдатися з ним,— підтакую йому я.

Сашко раз по раз підтягує линву з демена, а я веслую злегка.

Коли щось у Сашка там заїло і він смикнув, а потім мені сполохано:

— Табань!

Я зразу ж вдавив весло прямолінійно.

Він перехилився з демена, і мені видно лише його білу майку, засмаглі плечі та гулястий сьомий шийний хребець, що стирчить межи верхом лопаток. Він нахилився і одною рукою мені показує, куди і як підгрібати, а другою водить снасть і ніяк відчепитися не може.

Я вже й нервувати починаю. Щось мені в грудях ссе: адже снасть не наша — позичена. Навіть якщо повідець порвемо, й те буде кепсько.

Зрештою, Сашко наче щось там почав підтягати, якийсь корч почепився до гачка. Ну, мені полегшало — я й обертаюсь, хочу подивитись, чи вже розійшлася юга над водою і чи добре видно «Котляревського». Туманна юга

це розійшлася. Лише через неї видно сяюче мідне коло сонця та зовсім десь розтанув дебаркадер, тільки наче теплу пляму знати.

І з того вихристого туману з легким гудінням починає, швидко-швидко збільшуючись, випливати на нас човен. Він просто задерся лискучим червоним днищем над блискучим плесом непорушної води.

І як ми раніше не почули мотора?! Ні Сашко, ні я!

Я кричу Сашкові, та він уже й сам помітив моторний човен.

Я загрібаю — аж падаю навзнак і аж весла вискакують з води угору. Підхоплююсь, і заглибоко втоплюю весла, і тягну, аж мені пуп розв'язується.

Сашко хоче пересісти на весла, але я так у них вчепився, так шарпаю, так хитаю човна, що ніякої сили немає йому перелізти до мене, щоб не впасти у воду. А човен пре і пре просто на нас, тягнучи за собою хмари сивого диму. Уже поряд з нами і, здається, зараз налізе своїм лискучим днищем на нас. Так і впаде згори.

Але моторист попускає газ, і човен осідає днищем у воду. Тепер збоку пахкотить синій димок і пирскає з трубки вода. Висока перепинена хвиля відривається від моторки, підбиває й розхитує наш човен.

Я перестаю гребти. Сашко нахиляється і, тримаючись однією рукою за борт, другою починає вихлюпувати воду черпалкою.

У човні троє. Один біля мотора в цивільному, другий, поруч моториста, теж у цивільному і навпроти них міліціонер у синьому кітелі. Очей їхніх не видно. У всіх трьох насунуті на очі кашкети. Міліціонер перехиляється до моториста і щось йому говорить.

Моторист здвигує плечима. Тоді міліціонер хитає головою, начебто: «Давай!» — і моторист газує зо всіх сил, і піниться вода під гвинтом, і човен стає знову дибки. І шалено мчить у затоку до рибстану.

В той бік нам добре видно — туди якраз починає досягати сонце і туману там і клаптика вже немає.

Сашко підіймається на весь зріст і довго дивиться, як інспекторський човен зменшується вдалині й тягне за собою дві опуклі, темні в тінях і блискучі на гребенях хвилі.

Коли човен пристає біля овочевої бази і з нього виходять на берег усі троє, тоді Сашко спересердя спльовує і зразу ж кривиться, бо за рибальськими прикметами цього робити не можна.

А сплюнувши раз, ще й лається і починає стягувати з себе майку. А потім і штани знімає.

— Що будеш робити?

— Доведеться пірнати. Снасть чужа.

Сашко сидить на демені-кормі, і так прихиляється, і руки перед очима приставляє, мов щось вимірює. Показує мені, щоб я підгрібав то в один бік, то в другий. Нарешті показує спинити човна, ще раз приглядається до берега, прикладаючи до очей пальці.

Сашко, круто перехиливши човна, спускається в іржаву склисту воду. Він відпускає борт, і човен вихиляється назад, а сам Сашко поволі занурюється. І руки підняті угору. І пальці вже занурились, і ще трохи просунулись униз, і на хвилю спинились.

Я собі й думаю: «Отак обміліло, що й руки видно!» А вода ж, не можна сказати, щоб була така прозора, як три роки тому, коли Толька Рибалко возив мене на ніч на острів.

То була знаменита поїздка. У нас була баклажка із пивом та сухі лящі.

І ми гнали на моторці вниз за течією і смоктали солону рибу, а ковтки прохолодного пива приємно гірчили в роті.

Сашкових рук уже не видно — видно лише якийсь рух під водою. Метеляються ноги, мигцем відсвічує спина, і знов нічого не видно.

Сашко виринає біля носа, різко видихує повітря й знову пірнає і довго не з'являється. Коли він усе ж вийринув, а я його щось запитав, то він нічого не відповідає, а знову занурюється у воду.

На третій чи четвертий раз він мені каже, важко віддихуючи:

— Що ти мене питаєш?

І знову занурюється. Цього разу з плюскотом, неохайно, щосили б'ючи ногами, спінюючи воду. І видно, як з глибини, вихиляючись одна за одною, зринають бульбашки.

І зразу ж за бульбашками витикається Сашкова рука й хапається за човен, а за рукою і його червоне напружене обличчя із заплющеними очима. Він кашляє, відпльовується, потім чхає раз, другий, третій і тільки після цього розтуляє повіки. Білки його очей зовсім червоні, налиті кров'ю, уста викривлено в болючій гримасі. Сашко хапається другою рукою за борт човна, підтягується і кладе на дошку руки і притуляється до них головою. Вода скочується по його плечах, струменить з намоклих густих кучерів, і спочатку вони стають темніші, а потім зразу світлішають і починають відставати пасмочками.

Сашко не знімає голови з рук, не повертає до мене голови, а тільки зирить у мій бік червоним оком.

Я підіймаюсь у хиткому човні й дивлюсь.

Міліціонер відштовхує човна, і маленький човен поволі відходить від причалу.

Я берусь за весла.

Вода навколо нас уже блакитно-опалова, бо юга відступила від землі та води і над нами бліде блакитне небо цього довгого й пекучого дня.

Дві скиби блискучих крутих хвиль розбігаються й підмивають іскристу вохру піщаних берегів.

Інспекторський човен пролітає повз нас.

Наш човен хвиля підносить, а тоді кидає вниз.

Але й цього разу ніякого успіху.

І знов, і знов він пірнає, і все марно.

Я, звичайно, з самого початку не мав ніякої надії, бо пірнати — то не моя стихія. Але мовчав, бо бачу, що Сашко наповратився. Ну, а тепер йому щось говорити пізно, бо я бачу, що він розлютився до краю.

І таки він добувся свого! Після якого вже там разу не знаю, я й з ліку збився, випірнув, і з правої руки в нього під воду потяглася линвочка снасті. Сашко зробив два помахи лівицею та й вчепився за корму.

— Хууу! — видихнув, і бризки полетіли з округленого рота. Розкрив кулак, і свинцеве грузило дзвінко вдарилося об дошки.

Він довго сидів на бесідці і, притуляючи до вуха долоню, трусив головою, звільняючись від води.

А я змотав снасть і сховав під кормову бесідку.

Коли ми причалили до берега, то Сашко довго вдягався, а потім пішов на базу. Зсутулившись, перейшов попід тополями дорогу, а тоді за будівлю річкового вокзалу і густий зелений затінок і подряпався пагору до бази крутою глинистою стежкою. Він не міг і хвильки гаяти — вже почався сніданок, а по сніданкові у них живопис. Ну, а головне — це те, що хтось має з Києва причапати.

Я ж лишився в човні.

Сиджу, і так мені кепсько, що й не сказати — в руках і спині тягне, від голоду та хвилювання якось неприємно в череві ниє, а до всього сон зморює, бо вночі таки не виспався. А підвестися немає охоти.

Коли це мене кличе Іван Іванович — йому сніданок принесли.

Підснідую смаженими окуньками та в'ялими маленькими огірочками. Ми вже з Івановичем і не говоримо про погоду. Всі знаємо, що про погоду ті розмови й дурні й смішні — третій тиждень ні краплини дощу. І вся городина вигоріла не тільки на горбах, а й у долинах, і тепер вже рослини крутить біля самісінької води. Іван

Іванович згорнув рештки риби в просмальцьовану газету і пхнув у чорну дерматинову сумку.

Ми спускаємося з ганку, і сонце б'є нам в очі.

Я чіпляю на носа темні окуляри, мені стає легше, повіки відпускає і зовсім стає добре. Я тепер ситий, і втома покидає мене. А що зі снастю щасливо кінчилося, так від того приємний спокій, мов прозорий дим, у тілі розпливається.

Ми з Іваном Івановичем ідемо по брудному піску, і на нас від тріпотливих тополь смугами спадають блакитні тіні. Попереду, за рідесенькими двома вербовими кущами, білий пісок, що відкреслюється від води коричневою вогкою рінню. А там — сліпуче дніпрове плесо, яке щедро відбиває вранішнє сонце.

До причалу вже прив'язаний човен бакенщиків. А в ньому сидить Грицько й щось підладжує, підтягує, а на причалі присіли навпочіпки його дядько Федір, теж бакенщик, і наш нічний співбесідник — Васильович. У них обох на очі насунуті кашкети, бо інакше над водою й не можна — від спалахів сонця геть осліпнеш. Вони про щось балакають, і я з радістю послухав би, що говорить дядько Федір. Але зараз мене це не захоплює — послухаємо бувалих іншим разом. При початку затоки на вигині темної ріні стоять три чоловіки. Спочатку один, потім, так, метрів за двадцять, другий, а ще далі третій. І кожен з них стоїть біля довбаного човна, що половиною у воді, половиною на пружній ріні. І обома кінцями довбанки загинаються вгору, мов виїдені скибки кавуна. У кожного з цих чоловіків також однаково насунуті на очі кашкети і в усіх трьох сокири. У першого і другого сокири засунуто за паски за спиною, а в найдальшого встромлено за пояс з лівого боку. І вона сяє в нього під рукою гострою смужкою леза.

Всі троє дивляться кудись через затоку, за довгу й сліпучо-білу косу, туди, де тонкою сіро-зеленуватою смужкою виднівся порослий шелюгом берег.

Нараз непорушні постаті з сокирами оживають і, мов за командою, поспішають до своїх довбанок.

Довбанки на воді, і всі троє глибокими розміреними помахами правилок женуть із затоки на чисту воду.

— Чого вони поспішають? — питаю я в Івана Івановича, а сам відриваю від стосу змальований аркуш паперу.

Та Іванович зволікає з відповіддю, а замість нього відповідає дядько Федір — бакенщик.

— Поїхали дрова рубати на той бік. Бач, якесь гесовське начальство спочатку дозволило людям дерева на дрова валити. А потім заборонило.— Дядько Федір присів навпочіпки, і в руках у нього добрий жмуток обшморганих від кори лозинок. Він поволі вимовляє слова і перекидає ті лозинки. Сліпучо-білі одна до одної — буде плести корзинки.— Значить, і нарубане вивозити... Начальству воно видніше. То це хлопці домовились, як там гесовських не буде нікого й міліція не патрулюватиме, то вони вивезуть.

— А як вони взнали?

— Та в міліції якась нарада в Каневі сьогодні. З Черкас приїхали. То ти будеш мене сьогодні малювати? Бо я плестиму корзину.

Тисну руку Івановича, червону й широку, та йдемо з дядьком Федором до будиночка бакенщиків. Він вимахує правою рукою з сліпучо-білими лозинами, затиснутими в бронзовім п'ястуці.

Дядько Федір увесь м'язистий. Лице в нього в глибоких зморшках, і під сумними й спокійними очима набряклі мішки. І взагалі вигляд у нього стомлений. Особливо це видно, коли він вдягає окуляри, щоб плести з лози, утома наче обгортає його, і стає видно, наскільки це спрацьована людина.

Сонце підіймається та підіймається вгору і аж тисне, здається, променями, пече та січе спекою. Вибілює дядькову Федорову червону картату сорочку, а обчухрані лозини блищать у його пальцях, наче металеві. Він тисне

на них, вони вгипаються, ось-ось вломляться, і тягне їх до себе, потім відвертає, а далі притягає нові. Встромляє між ними пальця, щоб не зійшлися. І так до каркаса припасовує тонке лозиння і вкладає його гарливо,— поволі з'являється дно. Глибокі тіні на картатій червоній сорочці відсвічують від піску гарячою червінню. Коричневі пальці мнуть, вдавлюють, згинають блискучі лозини, сплітають, приєднують і роз'єднують. Сріблом виблискує коротка стрижка на потилиці й скронях, червониться міддю порізана глибокими зморшками потилиця.

У мене в руках альбом з шерхуватим папером і товстенний кохінорівський грифель м'якості 4В, і я намагаюсь ним відтворити все, що бачу.

А бачу завжди більше, ніж можу відтворити.

І від того дратуюся і починаю малювати ще гірше, ніж можу.

Отож ми з дядьком Федором працюєм, а сонце обох нас припікає.

Я чую, як у мене з-під старого солом'яного бриля стікає за вухами піт, бачу, як блищать краплі поту на зморщеній коричневій шиї дядька Федора.

Коли я малюю — завжди люди щось починають розповідати. Чи про себе, чи про когось. Тільки в моїх малюнках це дуже зрідка буває, щоб удалося намалювати те, що стоїть за їхніми спрацьованими руками, злинялими кашкетами та засмаглими лицями.

І дядько Федір теж не мовчить. Мені важко слухати його, бо в мене малюнок не виходить. Дядько Федір розмовляє, тільки голови не зводить, бо знає, що мені завадить. А мені важко слухати, хоч я й сам почав розмову, ляпнувши щось веселе про двох дівчаток, досить-таки стегнистих, що прочимчикували повз огорожу. Дівчата... жінки... Взагалі, тема хороша. Краща, аніж про випивон.

Пам'ятаю, що дядько Федір казав приблизно таке:

— Я без жінки лишився, бо так воно вийшло, що вони обмолотилися. І був тоді добрячий врожай. І їй захоті-

лося з'їсти житньої кулеші. З'їла. Напала на неї дизентерія, і вона вмерла. Приїхав я з Кавказу, а там я на скотобойні був робочим. То тільки два дні, як не застав її. Я хотів назад у Махачкалу їхати, та сестра почала плакатись: «Не треба! Та я одна не впораюсь із господарством». Тоді вирішив до весни почекати. Допоміг город скопати. Посіяти. А там скосив і обмолотив — і лишився... Так до чого я веду — до того, що ми обоє з братом були одинаки — я вдівець, а він розвівся. Так, бувало, з братом вийдемо та й шукаємо собі. Я до молодиць. Стукаю у віконце, бо знаю, тут є хороша молодиця. «Хто?» — питає. «Відчини, напитися води дай!» Одчинить, а сама в сорочечці одній. «Закрий двері!» — «Чого?» — «Бо злодії ще зайдуть, бува,— кажу, а сам до неї.— А що це ти робиш?» — «Та спати лягаю».— «А постіль м'яка?» — «Не знаю».— «То зараз побачим».— «А що ти будеш робити?» — питає. «Та щось уже буду робити»,— і на постіль її... Мене кілька разів хотіли підслідити, до кого я ходжу. А я через городи, ніби до товариша, а сам через подвір'я перейшов і постояв. Дивлюсь — вони покрутилися, покрутилися та й пішли... Ну й, звичайно, треба характер мати, бо є сякі-такі, що тільки ну! Правда, зараз час інший... Я колись із однією молодицею погулював. Коли приходить до мене сестра і каже, що та їй казала на ярмарку, ніби вона від мене вагітна. Тоді я в неділю прийшов з чергування, одяг нову сорочку, приголився, взяв вірного товариша — і до тої молодички. Заходимо, а вона кукурудзу оббирає і співає.

— Що це ти таке сумне співаєш?

— Нехай моїм ворогам сумно буде!

— Гляди, щоб тобі сумно не було!

— А чого мені може сумно бути?

— Та так.

Сіли до столу, розпили півлітрівку, а тоді я їй і кажу тихенько так:

— Ти говориш, що од мене вагітна?

— Хто тобі таке сказав?

— Той, кому ти говорила! Так запам'ятай, що з ким ти нагуляла, нехай той і батьком буде! А про мене забудь, бо от тобі свідок — не пожалію...

Вона потім якогось припутала, що п'яний на лаві в неї переспав, та без неї. Вона на нього написала заяву, і в нього чвертку трудодня брали. Коли він напивався, завжди її кляв:

— То я маю чвертку платити за те, що в тебе на лавці п'яний спав? Краще б я під тином у лайні спав!...

Головне — тихо все робити й без галасу. Боронь боже тріпатись і хвалитись... Ти не подумай, що це я перед тобою хвалюся, просто я тобі розповідаю, що та як... Бо ти трохи не теє — повів до себе позавчора ленінградочку оту руденьку, а воно вже й подейкують... А чому? Бо на виду все... Воно людей і дратує. І не дай господи, ніколи не хвались! Як ото хтось хвалиться, то мені так хочеться його штурхонути — та прикуси ти свого язика! Бо через ті хвастощі людина все може втратити... Як оце зо мною трапилось. От не брешу тобі, а сильнішого вантажника за мене не було до самих Черкас. Ну, я й любив тим похвалитись. Кладуть тобі на горб один, другий, третій лантух. А ти й тягнеш! Та бігцем, та хто швидше по сходнях. Я завжди всіх випереджав. Ну, а потім, звичайно, могорич розпиваємо. І така про мене слава пішла, що я вже й насправді запишався, що я таке цабе. І тут трапилися з Ліпляви люди, теж вантажники. І давай мене на спор під'юджувати. Підбили. Поклали на мене чотири мішки з цементом, і попер я. Приніс, скинув — і наче все в мене розв'язалося й порозривалося...

Дядько Федір гірко сплюнув і додав:

— То найстрашніше — хвалитись і зі своїм хвалькуванням на під'юджування піддатись... Перепочинемо, бо в мене щось очі болять від сонця.

— Візьміть мої окуляри.

— Ні, не можу їх вдягати — наче поночі. То як хто звик, нехай носить, а я ні.

Тоді я даю перепочити дядькові Федору і встаю з фанерного ящика, що править мені за стілець. Роблю кілька кроків, щоб розім'яти ноги, і чіпляюся підошвами за землю.

— Що ж ти мені раніше не сказав, що в тебе черевики лізуть? Ану скидай, хоч на живе тобі полагодю.

— Ви хіба шевствуєте?

— А то як же?.. Давай роззувайся... Ну от зараз я тобі все враз полагодю. Тільки дай мені в затінку вмоститися... Шевствую. Чуєш, сходи в хату, там за столом скринька стоїть, так відімкни її і витягни з неї таку зв'язку шкіри товстої, шворкою вона замотана. От і добре, дякую тобі...

Дядько Федір подає мені полагоджені черевики, і ми йдемо на берег — бакенщикам треба ставити кугу біля коси.

Все розпечене, все пашить, хоча за годинником трохи по дев'ятій. Жар іде від землі, що не встигла й вичахнути задушної гарячої ночі. Жар склиться над піском. І вже з відстані метрів двадцяти ламає обриси кущів, колючок та петрових батогів.

Щоправда, у спеку я себе добре почуваю і якась незвична бадьорість сповнює мене, а дядько Федір, видно, звичний до всього. Тож ми собі крокуємо, і пісок сухо обсипається під нашими черевиками. Запилений, зовсім сірий верболіз та хиряві зарості якоїсь кущистої тополі ще кидають на забруднений пісок пошарпану тінь. У сірому брудові нестерпно сяє, виблискує, просто гіпнотизує своїм промінням консервна бляшанка та червінно палає дощатий судохідний знак, витягнутий на берег. На осокоровій колоді сидять троє людей у кашкетах, насунутих на самісінькі очі, п'ють пиво. Біля них стоїть дівчина, звати її Тетянкою. Це донька одного з них — моториста Сашка. Майстер він вправний і сьогодні має лаго-

дити мотор у човні рятувальної станції. Він кличе мене. Тільки ще начальства нема — один Іван Іванович чекає, щоб передати станцію й піти додому.

— Ей, художнику! На «Котляревськім» переказували, щоб ти за хлібом зайшов, бо самі з'їдять.

Вони п'ють пиво із запітнілих пляшок, мала смокче цукерку, а біля них між човнами походжає чорногуз. Статечний, борода в нього на шиї, як у класика, пухка та біла-біла. Дзьоб і ноги на сонці так грають оранжевим кольором, що здається, їх полакували. Походжає чорногуз і ніби щось вишукує. Потім — раз! — і дзьоб наче встромився в пісок і зразу ж знову піднявся вгору. А між оранжевих його стулок напівзасохла, обваляна в піску рибинка. Дядько Федір тицькає пальцем у лелеку:

— Бач, Сашко, як холостякові важко — риба й та в горло не лізе. А ти хочеш розлучитися...

Це дядько Федір Сашка дратує вчорашнім. Вчора Сашко впився, і тинявся берегом, і погрожував, що розлучиться з жінкою. Кричав: «У душу вона мені наплювала! Сказано — не жалій дня до вечора, а жінки до смерті! Не жалій!»

— А-а! — маха рукою Сашко.— Він хоч і холостяк, так зате сам порядок знає. Ось дивіться...— і киває на чорногуза.

Чорногуз, обережно тримаючи виваляну рибку, крокує до води. Крокує так, що, здається, ось-ось застигне з піднятою ногою, але нога рухається далі і робить ще крок. Підійшов до човнів, між якими провисають ланцюги. І якраз ті ланцюги йому на рівні колін. Чорногуз на мить спинився. Розпушив свою розкішну бороду, повів дзьобом в один бік, потім у другий. Змахнув крильми і перелетів-перескочив через них. І вже біля води. Зайшов по коліна в річку і почав дзьобом у воді метеляти — споліскувати рибку від піску.

— От бачите, як холостяк дає! — Сашко ляскає долонею по коліну.

Лелека підіймає дзьоба вгору і заковтує рибку.

— Ну що?! — Сашко аж сяє.— Вміють холостяки жити! — І, не чекаючи нашої відповіді, перехиляє пляшку пива.

Ми з дядьком Федором ідемо до човна, на лавці якого розлігся Грицько, небіж дядька Федора, теж бакенщик.

— То я налаштую кугу, та й поїдемо ставити?

Гриць підводить голову, спирається на м'язисте плече, так що крило татуйованого синього орла на грудях ніби змахує. Він мружиться, аж очей не видно межи зморшками.

— Лаштуйте та поїдемо, поки пляжників нема.— І знову розкладається на лаві, підставивши до сонця свого орла на широких коричневих грудях. Одну ногу витягає, і вона звисає з лавки, а друга зігнута в коліні.

Залізаю до човна і сідаю на розпеченій кормі. Тепер я вже розумніший — витягаю гладесенький аркушик і масним олівцем лопаткою закладаю широкі глибокі тіні на Грицькових штанях, обводжу злегка ребра. Легенько-легенько гострим ребром олівця роблю натяк на лавку та кочет. Тут якраз підходять ті самі дівчата.

Вони тягнуть валізку та два рюкзаки.

Починають просити, щоб підкинути їх до турбази.

Гриць, не підіймаючи голови, питає:

— А на автобусі?

— Так ми не встигли на автобус — він тільки-тільки відійшов.

— Значить, на автобус не встигли?

— Ні, не встигли, слово честі, не встигли!

— Ну добре, відвезу вас, тільки нехай художник закінчить роботу.

Мені хочеться сказати, що малюнок уже готовий, але це вже буде не те — для чого показувати, що ти зацікавлений? Та й Грицько молодець — душа він добра і нікому не відмовить, але зразу погодишся — не поважатимуть.

Я точніше закладаю м'яким грифелем тіні й уточнюю абриси. А дівчата підходять і дивляться. Потім вони стоять вже за моєю спиною. Схилилися.

Я обертаюсь направо і бачу у викоті жовтої сукні білі маленькі перса з коричневими тугими сосками. І ще до всього шкіра до самих сосків наче оббризкана яскравим коричневим ластовинням. Я ще довго працюю над малюнком, час від часу повертаючись назад і розглядаючи розсипи ластовиння. А дівчина як схилилась напочатку, то так і стоїть, не міняючи постави...

Коли вона нахиляється, щоб підняти рюкзак, її груди злегка коливаються і зависають у порожнечі над опущеною тканиною.

Великий залізний човен Грицько на повній швидкості веде повз берег, і над нами пропливають зелено-сірі кручі з рудими обсипами.

Купаються піонери-туристи, хтось із них щосили дме в сурму, і над водою линуть дратливі хрипкі звуки.

Йдуть баби по дорозі під кручею і в гору по стежках на Бессарабію і несуть торби й корзинки з хлібом.

Он по дорозі чимчикує Сашко з етюдником, попереду нього біжить Босий — здоровенний кошлатий собака. Он і Васильович крокує, застромивши руки в кишені. а на очі насунув кашкета — бо в нього од води, од блиску болять очі. Ось він, певно, гукає Сашка, бо Сашко спиняється, обертається і чекає, поки Васильович підійде до нього, і вони вже йдуть поруч.

Пирскає мотор і стиха пахкотить.

Грицько мружиться від спалахів сонця на хвилях. Чорногуз-холостяк летить над нами, важко загрібаючи широкими крилами, і його ноги трохи метеляються за кожним змахом крил.

На кручі, випаленій сонцем, тіні — тонесенькі, чорні на початку від стовбура, а далі відриваються вниз сма-

рагдово-блакитними пасмами. На дебаркадері, на «Котляревському» обпали блакитні тіні. Людей уже небагато — базарчик потроху розійшовся. Та й що цього літа продавати? Хіба що зів'ялі огірки та присохлу кислу вишню...

Грицько посміхається, дивлячись то на мене, то на мураву дівчину, що стоїть схилившись, і лікті об коліна обперла, і відкрила мені всю душу.

Грицько сміється ледь-ледь вустами, а очі геть потопають у зморшках. Він відвертається.

Гора з темними деревами, з деревами, на яких по кронах йде від освітлення контражуром зелене, горить золотом, насувається на нас. І здається, що ми зараз зайдемо у її темні смарагди тіней, мов у казкову печеру «Тисячі та однієї ночі».

Але перш ніж устигаємо потрапити до казкового царства, над нами зависає іржавий товстенний трос. Від нього відкручуються гострі й пружні дротини. Двома такими тросами утримується дебаркадер.

Друга дівчина — русява і трохи товстіша за цю, мураву,— починає длубатись у гаманці.

Грицько зупиняє її:

— Не треба. Я все одно поїхав би за цигарками.

Допомагаю муравій підняти рюкзак і надягти і, навіть не криючись, торкаюсь долонею її грудей.

Вона здивовано дивиться на мене.

— Не розумію — грошей у нас не беруть, а руки зразу розпускають... Нам казали, що тут у вас хлопці несміливі.

— А ви ж звідкіля?

— Ми із Свердловська...

— Он воно що...

Дівчата йдуть по піску вгору до шляху, за яким уже й турбаза.

— Приходьте сюди о восьмій. Я вас з товаришем чекатиму.

Обертається друга:

— Добре, може, прийдемо.

Гупаємо з Грицьком по східцях дебаркадера, і він сміється:

— Як каже Васильович: «Закортіло за колінце потриматись?»

— А то...

— А я хіба що? Поки гуляється — гуляй!

Грицько спиняється біля буфету, де кілька рибалок п'ють пиво. Один з них, високий, ставний парубок Толя, з докором дивиться на мене. Хита головою:

— Я тобі більше не лишу риби — вчора сховав, як умовились, двох лящів. Сьогодні приходжу, а вони смердять...

— Та я ж...— відчуваю, як мене наче окропом обливає, бо мої вуха та й шия навіть стають малиновими,— а я думав, що ти в тому човні... Я вчора звечора дивився — нічого...

— В якому? В моєму?

— Ага!

— Тю! От же дивак! Та що я, дурний у свій човен класти?.. Я поклав до старого зеленого човна. У носа, ще й у траву загорнув.

Тут хтось його шарпає за рукав і просить:

— Ану, Толька, розкажи нам про...

Не чую останнього слова, бо всі починають реготати.

Грицько купує цигарки, а потім пристає до гурту... Я ж полишаю приємний прохолодний закуток біля буфету і крутими східцями спускаюся вниз.

Хоча пароплав прийшов ще о п'ятій, у машинному відділі все рухається, гуркотить, сичить парою та брязкає металом. Мій знайомий кочегар, якого звуть Володькою, голий до пояса, з ганчіркою, пов'язаною на шиї, камешиться біля залізяк, і його спина вилискує жиром та потом у світлі жовтавих лампочок.

— Здорово, Володько!

— А, це ти, художнику?! — підводиться з колін

Володька і по дзвінкій металевій підлозі підходить і стає внизу піді мною за залізним бар'єром.

— Тобі хлопці хліба й сигарет лишили. Піди візьми. Там воно, в кубрику, на Валериній койці в сумці.

— А де Валера?

— А ти хіба не бачив? Фальшборт вирівнює кувалдою. Сьогодні старпом причалював у Ржищеві і довбонувся. Це вони з кепом уже вдруге дають...

— А Валера при чому?

— Ха! — Володька бере ганчірку, що звисає з його шиї і розмазує нею масний бруд по скронях. — При тому, що Валера стерновий і здоровий парубок, от він і вкалує.

— Та це ж непорядок!

— Ха! Затям собі, що порядок кінчається там, де починається Дніпровське пароплавство. І взагалі, водник — божий угодник, влітку без баби, а взимку без хліба...

Приходжу до кубрика. Матрос Вовка, той самий, що весь час розповідає про себе страшні історії, підводить голову з кулака. Очі в нього ще каламутні спросоння, але він уже зустрічає мене словами:

— Знаєш, художнику? Ми взяли вчора з собою двох невест. Так він мені каже, щоб вони вшивалися, а я йому кажу: я ще малолєток, но я тебе задєлаю, і ніяка лікарня не допоможе... Ми, знаєш, удвох з корешем одного позавчора на Кукушці розмалювали. Не я буду — поріжу! От давай мінє нож, і буду його рєзать! І амба! Мені не страшно, я його пригштопаю. Ти підійми гнидник — там сумка, а в ній хліб і сигарети. Здачу потім тобі Валерка віддасть...

І Вовка заплющив свої повіки з довгими-довгими закрученими віями, склав сердечком губи і враз засвистів носом і захарчав.

На носі, як мені здавалося, було тільки двоє людей. Один до мене спиною, другий, стерновий Валера,

обличчям. Він щосили гатив важенним молотом по зім'ятому фальшборту.

Розмахувався на всю довжину міцних рук, опускав молот, і той гупав, скреготів об залізо погнуте, і з заліза осипалася біла фарба.

На якусь мить спинився, вгледів мене, підморгнув і хитнув головою, щоб я швидше тікав.

Я побачив у затінку від салону капітана, старшого помічника і боцмана. Вони всі троє щось збуджено патякали, тикаючи руками в бік фальшборту.

Коли Валера, який не дуже гне спину, показує, щоб я йшов собі, то, дійсно, ситуація не зовсім приємна. Та ще й ці начальники з червоними лицями в білій одежі...

Отож Валера не дивиться в мій бік, а перехопив держак трохи вище. Вдихає на повні груди, аж ключиці, здається, вилізуть з-під засмальцьованого тільника. Підносить молот і гатить у залізо. Сиплеться білими іскрами фарба, здригається від удару чоловік, що стоїть до мене спиною. І молот, який він притис до заліза, відскакує і з дзенькотом повертається на своє місце.

Біля буфету все ще стоять рибалки.

Грицька між ними немає.

Виходжу з цих хитрих переходів пароплава в затінок дебаркадера, а тоді зразу на східці під сліпуче липневе сонце.

От тепер вже сонце шкварить. Всі і все, хто може, сховалося в затінок. Під тополею оно стоять дві якихось жіночки, видно, дачниці, і обмахуються газетами, лиця в них червоні, і піт заливає їм очі. Кілька канівських перекупок більш витривалі — вони лише кінчиками хусток протирають скроні й очі.

А мені така спека якраз до душі. Я навіть своєї цупкої зеленої куртки не скидаю. Крок за кроком, крок за кроком курною стежиною обабіч шосе ступаю. А потім угору, вгору, повз колодязь, по стоптаній худобою і людьми дорозі на Бессарабію.

І поки я підіймаюся на гору, переді мною все більше й більше вивертається площина блакитного дніпрового плеса. Спочатку тополі внизу біля старого річкового вокзалу — там два роки тому ще стояв дебаркадер, потім затока з водною станцією, човнами й маленькими комашками. Сліпучо-біла коса, і до неї ось зараз підповзає малесенький, мов чорна скибочка, човник. І з нього починають переповзати на біле сліпуче тіло коси темні мурашки. І враз мене охоплює нестримне веселе бажання скупатись. Мені цього зараз найбільше хочеться — скупатись у цю чудову спеку, від якої мені не хочеться ні спати, ні відпочивати в холодку.

І ось бігцем по глибокому піску Бессарабії. Кинуто хлібини в білу торбу на стіні, запхано сигарети до рюкзака, схоплено старі злинялі плавки — і по стежці межи зів'ялим бадиллям картоплі вниз, вниз до провалля. Хвіртка позаду дзвенить висохлим, наче випаленим деревом.

Розігнався, і мене просто тягне вниз — я ледь не збиваю мого доброго знайомого гончара Василя Гордійовича. Так зігнувся під лантухом з червоною масною глиною, що, здається, чирконе ліктями об закам'янілу вичовгану стежку. У старім трикотажнім капелюсі, який світиться і начебто дає серпанок тіні на його засмагле, круто проліплене лице.

Вчора він гуляв. Його образили і завели з ним бійку. Порвали на ньому рукав блакитної сорочки і забруднили груди кров'ю. Він, кажуть, аж обісів, схопив здоровенний камінь, підняв над головою супротивника і як заволає: «Стій, а то порішу!..» Той закляк, а спритний гончар каменюку впустив собі за спину, а лівою наодмаш по фізії. Той і покотився... Галасу було з усього цього багато. Навіть міліція приїхала і ходила когось шукала.

А сьогодні Гордійович тягне нагору лантух з червоною вогкуватою глиною. Піт крапає з-під його капелюха на стежку і лягає темними цятками.

Я встигаю це побачити, але спинитись і навіть привітатись не встигаю і не можу, мить загаятись — і я собі скручу в'язи.

З розгону проскакую повз тітоньку Катрю, що стоїть біля возика з лантухами глини.

Кидаю на бігу «добридень!». З розгону перебігаю дорогу й брудний пісок і так бігцем, вимахуючи торбою з усім малювальним причандаллям,— до самої води.

А там човен вже має відходити на косу. І люди на ньому тісненько один до одного стоять.

Не роззуваючись, зіштовхую човен з темної мокрої ріні. І плигаю до носа. А в черевиках вода хлюпає. А мені байдуже, а мені весело.

Бо сонце з усіх цих пляжників, що в білій одежі з червоними носами облупленими, душу випікає. А мені байдуже, мені весело. Мені якщо й трохи голову крутить, так від тепла та радості. Від радості, що є хліб і сигарети, від того, що Толька таки не забув про мене й відклав лящів, від того, що в цієї муравої блакитно-білі груди, від того, що вдало зіштовхнув човна. Від того, що коса піщана сліпить очі, від того, що на тому лівому боці шелюг сіро-синій кучерявиться.

Від того, що над шелюгом тим синім хмари крутяться й крутяться вгору, в іскристу блакить неба.

А там, у височіні, пливе лелека. Може, той самий удівець, що рибу споліскував. І то він на тлі осяйних, іскристих білих купин вирізняється двома схрещеними рисочками, одна — це крила, друга — дзьоб, шия, тулуб і ноги.

Мені весело ще й тому, що пляжники дивляться на мене з відвертою зненавистю. Вони гинуть від цієї спеки на сліпучій білизні коси, а мені байдуже.

Ось зараз я сяду на найвищому місці на розпечений пісок і буду малювати. І сидітиму так, як зараз: ширококрисий бриль з яшної соломи, цупка зелена куртка, чорні шаровари та важкі черевики.

Хоч я й зістрибую першим на пісок, коли човен здригається від удару і починає налазити на пісок днищем, однак чекаю, поки зійде останній пляжник.

З човнярем ми запалюємо по сигареті з новенької яскравої пачки. Я його добре не знаю, але, певно, він мене ще, видно, з позатого року пам'ятає, коли я тут чудеса виробляв. Я палю з великим задоволенням, човняр, видно, з меншим, бо він не звик до наших цигарок. Але іржа моди роз'їдає всіх — цього року дефіцит леза для гоління, шкарпетки та сигарети. Подейкують, що десь хтось лісу не врубав та паперу не зготував, тому й сигарет немає. А раз мода — значить, треба вживати, бо ти, значить, зміг дістати.

Протягую човняреві пачку в шелесткім целофані. Він для годиться відмовляється, а потім загрібає зразу штуки чотири.

Давлю черевиками теплу мокру рінь і йду до свого улюбленого піщаного горбка. Сідаю. Розпечене, висушене повітря, що пашить над сипучим білим піском, наче наповнює мене якоюсь полегкістю, бажанням або щось робити, або впасти на спину і закляклнути і з-під затінку бриля спостерігати за скупченням хмар.

Навпроти над затокою пагорби й урвища, трохи праворуч знаменита канівська Лиса гора. І вона справді лиса, тільки на її опуклих схилах де-не-де купки та поодинокі деревця.

Навпроти мене над глиняними урвищами старовинний покинутий цвинтар. На цвинтарі м'яка, довга-довга шовкова трава між гробками. Там затишно уночі, тихо й спокійно. І комарів немає. І ще там, може, з п'ять хрестів козацьких кам'яних. І ще там шовковиця рясна. Її добре й звідсіля, з коси, видно. А позаторік ми вдвох з однією ленінградкою часто бували на цвинтарі. І то було для нас найзатишніше і найприємніше місце, але тутових ягід ми не куштували...

Під урвищем, унизу, ростуть високі тополі.

І від всього того, що мені видно звідсіля, від усього падають короткі густі тіні. Але з такої відстані і від різкого сонця все ледь притушується і стає білим, легким і прозорим.

А ось човен, що наліз на косу днищем і застиг, поки комусь заманеться переправитись назад на водну станцію. Човен відкинув від себе фіолетову тінь, а його борт у затінку мов жевріє оранжевим рефлексом від піску.

Гріх не малювати хмари, що йдуть, сунуться трьома смугами над канівськими кручами, то випереджаючи одна одну, то застигаючи на місці, то наче починаючи кипіти і змішуватись між собою, то вирівнюватись, продовжуючи свій рух по-старому.

Навіть через темні окуляри сонце сліпить очі, але мені це байдуже, адже це ще тільки 63 рік, а не 65-й, коли в мене лопнули судини в лівому оці, і після того мені важко малювати на білому, яскраво освітленому папері.

А олівець лягає м'яко, легко, то переходячи в жирні, широкі мазки, то тягнучись гострою, тонкою лінією.

Он на тому боці біля замокаючих діжок з'являється Босий. Ну, значить, скоро з'явиться й Сашко, бо собака завжди попереду нього бігає. Справді, за хвилю з-за дерев з'являється Сашко. З ним іще хтось. Не можу дібрати тільки, хто ж то такий. Вони залазять у старого човна і приладнують етюдники. Не буду їх кликати, не буду їм заважати, нехай собі пишуть краєвиди, нехай собі відтворюють пейзажі.

Я ж неквапно прокладаю тіні на деревах і від дерев промальовую найвиразніші злами та звиви горбів, закручені, рухливі об'єми хмар.

Час від часу поглядаю на Сашка і його напарника. Вони скоцюрбилися і щось там тикають пензлями в етюдники, може, й олівцями. А Босий приліг у холодку під діжками. А хмари починають розкручуватись, бігти по колу у високій блакитній бані. І на сліпучо-білу піщану косу, що розбіглася й застигла серед фіолетових, аж

чорних зараз, дніпрових вод, западають, швидко перебігають темні плями тіней. Але від того, що хмари поспішають від одного краю небосхилу до другого, прохолодніше не стає. Пляжники геть зморені, виснажені спекою. Вони лежать у затінку від грибочків чи саморобних схованок із парасоль, простирадл та зів'ялих вербових гілок. Вони сидять у дніпрових зміліліх водах, і тільки голови в дзеркальних та чорних окулярах повистромляли. Носи у них або ж припудрені, або ж папірчиком обліплені. Навіть молодші під таку спеку не бігають і не грають у волейбол. Он трохи позаду й ліворуч від мене, під грибочком, примостилась та ленінградка, якою вже мені сьогодні дорікали. Наліпила на носа папірчик і, заклавши руки за потилицю, заклякла під сонцем. Хоче засмагнути якомога сильніше.

Так от ця руденька ленінградочка навмисне тут розсілася. Це щоб я при всіх до неї підійшов. Як же, я тут досить відома фігура. Баби її мамоцці вже тріпонули щось приблизно таке: «Це ж вовкулака! Йому тільки пальця дай — руку одгризе!» Ну, нехай почекає, може, й підійду до неї — завтра ввечері.

А хмари мчать і мчать, вилазять з-за Лисої гори й підносяться вгору до зеніту. І в ту мить, як вони зависають десь ліворуч, бризкають промені і вдаряють по полинних горбах, по зів'ялій зелені городів та яворів, по фіолетовому рябогинні води, по обпечених спітнілих тілесах дачників.

Як сидів по-шевськи, так і падаю навзнак, не розправляючи ніг. Шелесткий сухий пісок заповзає гарячим лоскотом за брезентовий комір. Спина моя та ребра наче в чиїхось лихоманних гарячих руках. Широкий бриль з візерунчастими дірочками накриває лице. І крізь візерунок бачу небо і шалене змагання хмар.

Хоча б одна хмарина притишила рух, то була б надія, що сьогодні скропить дощ зів'яле листя... Але дарма. Перебігають по небосхилу, за ним по спеченій курній

землі перебігають нетривкі блакитні тіні, і вже їх немає, і сліду не лишилось ані на небі, ані на кручах.

Он летить-пливе чорногуз-холостяк. Він завжди літає один. Його всі знають, бо він уже три роки без самиці.

Дивно якось — вгорі хмари просто шаленіють, а внизу тихо, ледь-ледь вітерець дихне і враз припаде.

Відчуваю, як лінощі обіймають усього мене і от зараз-зараз я засну на цій піщаній розпеченій черені.

Аж раптом до мене долинає зойк. Волають десь на тому боці затоки, бо крик наче пливе низько, а потім підбивається вгору, натрапивши на піщану косу.

Підводжусь і крізь миттіння зелених плям, що скачуть від сліпучого світла та раптової напруги, бачу, як на тому боці Сашків напарник розмахує зведеними догори руками. І скаче по піску межи діжками, а від нього тікає Босий, підібгавши хвоста. Сашко сидить у човні і теж розмахує руками...

Сашко мені потім розповів, що до нього Ванюша приєднався, щоб етюд писати. Сіли вони й пишуть етюд. Затоку, значить, причал, плавучий вантажний кран здоровенний і все те, що вміщається у затоці й на папері. Пишуть вони етюд новими фарбами, і виходить в них нічого. Тільки Ванюша чим далі, то починає зав'ялювати роботу. Ну й починає плакатись: прийшов на побачення вчора до однієї дачниці, а вона йому каже, що вимагатиме в інституті, щоб він на ній одружився, бо вона вагітна... А як же вона може бути вагітною, як він тільки три рази з нею зустрівся?! Так він її кинув просто на схилі і побіг від неї, мов від чумної. І тепер чорти його знають — прийде вона до керівництва жалітись на нього чи ні?.. Ну, Сашко давай його заспокоювати, що то все дурниця... Так, розмовляючи про Ванюшині клопоти, вони й закінчили етюди. Щоб краще побачити, що ж вийшло, поставили їх під човен і здалеку почали розглядати. Босий, побачивши якийсь рух, і собі звівся і підійшов спочатку до хлопців, потім понюхтив повітря і ступив до етю-

дів. Понюхав спочатку Сашків етюд, а потім Ванюшин. І враз задер задню лапу і бризнув на акварелі... Ну, а що було далі, то я вже здалеку бачив і трохи чув.

Досить малювання — треба викупатись.

Падає на пісок цупка куртка, чорні мої штани. Дивлюся на пляжників, хто вже й голови підвів — споглядає, чи ж буду я справді купатись. Ага, вам цирку не вистачає? Коли я лишився тільки в плавках, то підняв з піску бриля і зав'язав шворочками під бородою, взув черевики, зашпурував їх і отако пішов до води. Поволі, обережно й високо відіймаючи ноги, наче боячись попектися.

Пляжники деякі підвелися на руках, відірвавши м'які черева від канівського пісочку.

Ну, звичайно, черевики я зняв і поставив на темну смугу вогкого піску.

Вода просто тепла, аж парка, просто пливка, і з неї не хочеться вилазити. Але вгорі у зелених темних купах дерев клацає залізяка — на базі художнього інституту починається обід.

Доводиться вилазити на берег і похапцем натягати шмаття. Поки вдягаю штани, то вже тулуб сухий, не треба й обтиратись — шкіру підсмалює гарячий подих, що пашить від піску, а згори плечі січе безжалісне сонце. Бачу, як за лівим боком коси поволі завертає Грицьків човен. По темній пружній ріні, по склистій плівці гарячої води поспішаю до кінця коси і вимахую брилем.

Коли з мілкого місця залізаю до човна, то обпікаюся об залізо. Аж так, здається, ніби пухирі вискочать.

Грицько непорушно сидить, мов викований чи висічений. Тільки рука живе сама собою — крутить коліщатко, яке тягне троси до стерна, вибиває по дзвінкій дерев'яній лавці якийсь такт барабанний, підносить сигарету до лиця, що сховалося під козирком кашкета.

Дядько Федір зняв кашкета і махнув ним, струшуючи піт з клейончатого внутрішнього обруча. Бліда, незасмагла лисина мокра, з неї чурить піт і приліплює пасмо

темного волосся до коричневої задубілої потилиці, до бронзових скронь.

На березі вже чекають пляжники. Особливо виділяється серед них одна, в рожевім ситцевім купальничку. Так у неї плавочки зроблені, що наче нічого не прикривають, про груди вже й годі говорити, скільки можна було оголити — оголено.

Коли ми з дядьком Федором зіштовхуємо човна з мілкого, він знову зняв кашкета і труснув ним, і бризки посипалися в пісок.

— Важка в нас робота. Нам би треба за шкідливість доплачувати...

І ми обоє сміємося.

— Ти б її змалював,— додає дядько Федір, хоча він, як правило, про малювання ніяких побажань не висловлює. Назустріч нам крокує Васильович з веслом-правилкою під пахвою, мов рушницю тримає. Поспішає і не говорить ні слова.

Тоді дядько Федір запитує його в спину:

— На той бік, Васильовичу?

— Авже,— цідить крізь стулені зуби Васильович, він так говорить не від злості, а коли кудись поспішає чи щось поспішає зробити.— Хочу там подивитися деревину якусь.

— То ти б завтра поглядів.

— Еге,— спинився Васильович,— чого до завтра чекати? Завтра щось нове знайдеться,— махнув рукою і швидко пішов.

Дядько Федір сміється очима.

— То кудись по рибу подався чи по щось таке. Він і полювати гаразд, і рибалити завзятий. Раз ми з ним на гагу полювали. У нього було вісім набоїв. На носі він ліг. Трах! — а гага р-р-раз у воду. Він матюка загнув і вдруге — трах! А гага у воду. І так усі вісім набоїв. Як увосьме вистрілив, то по кишенях, по кишенях. Мацає, мацає, туди, сюди — нема! А піт з нього так і цебенить.

«Та восьмий же в стволі».— «А!» — як вдарить себе по лобі. Холодно, а з нього піт ручаєм чурить...

По стежці глинистій вгору, а сонце наді мною, а за спиною Дніпро і далекі обрії в синій глибині ультрамарину.

З провалля праворуч з'являється Гордійович з двома відрами каламутної води. За ним тітонька Катря — теж повні відра тягне. Сьогодні Гордійович не по-святковому вбраний — бита майка звисає із червоних плечей, а закаляні, аж шелесткі від глини, штани замітають холошами пилюку.

— Бач, яка вода.— І він дивиться на мене впертим якимось поглядом.

Тітонька Катря підгонить його ззаду:

— Розбалакався, мені важко з відрами стояти. Ходи швидше!

— Ну добре, ми пішли.— І так вперто дивиться кудись перед себе на зів'яле листя кукурудзи.

Вони вдвох переходять мені стежку з повними відрами, і жовта вода хлюпає у порох. Я поволі ступаю і думаю про погляд Гордійовича. Певно, він отако затято й уперто дивився на іститутське начальство, коли воно приїхало розбирати на місці мою справу. Вони тоді прийшли до майстерні Гордійовича і почали питати, чи я розмальовував горщики й глечики. Ну, Гордійович сказав, що розмальовував. «А що?» А він звідкіля знає, він людина в цьому недосвідчена. «Може, абстракцію яку?» Ні, ніяких гидот і матюків на горщиках не було. «А де ті горщики?» Він їх в провалля покидав, бо хлопець недосвідчений — вони всі при обпалюванні полопалися. «А де це провалля? Проведіть нас туди». Ну, Гордійович і повів усю комісію туди, до смітника. Йому й кажуть: «Лізьте туди і дістаньте черепки». Ну а він їм: «Я можу драбину принести і притримати, щоб не звалилась. Тільки за побитими горщиками полізе хтось із вас...»

І я думаю, що він на них подивився отако вперто, як

оце дивився на все — і на мене, і на жінку, і на зів'яле листя кукурудзи...

Я тоді, як за три дні практика скінчилася, прийшов попрощатись із ним. Він був єдиною людиною, з якою я прийшов попрощатись. Він тицьнув мені в руки змусолений газетний згорток, з якого потім на пароплаві ми із Славком витягли варену кукурудзу, смажену рибу та помідори. І по-змовницькому підморгнув мені:

— Зараз, почекай.

Метнувся в кімнату, де висихали горщики, виніс звідти великий пакет із сірого паперу.

— Це твої горщики! Я їх заховав, а начальству сказав, що вони, як обпалював, розкололися... Ну, добре, ходи з богом... Підожди, а ти тютюну взяв?

І гончар з широкої миски власного виробу витяг повну жменю рубаного ручкового тютюну.

— Бери, будеш палити. Хоч диму всмак наковтаєшся. Це як прийшов один кум до другого. Ну, а той був жадюга. І поставив замість пригощення повнісінький горщик тютюну. Сіли й палять. Палять. Господар і приказує: «Паліть, куме, паліть! Будь ласка, пригощайтеся». А кум уже нассався, як павук. Збирається додому. Господар йому: «Ви б з кумою приходили в гості». А кум йому: «Та дякую, я краще один прийду, бо в мене кума не палить...» Так що тютюн у тебе на дорогу буде... Ну, а хліба нема. Звиняй, а нема. Тому, що в мене з похмілля голова боліла, а жінка не схотіла піти. Нічого, хліб купите на пароплаві. Що-що, а хліба у нас є досить. Колись було по-іншому. Ще мій покійний дід оповідав таку історію про двох братів. Пішов молодший брат до старшого брата багатого та й просить у нього мірку жита, бо вже діти пухнуть. А старший питає: «Що ти мені за жито даси?» Той відказує: «Та нічого в мене немає». Тоді багатий брат говорить: «Щоб задарма тобі не давати жита — виріжу в тебе око». І вирізав брату одне око... Діти бідного брата з'їли зерно і знову просять їсти. Знов

довелося йти бідному брату до багатого. Тепер уже за мірку жита довелося йому лишитися й без лівого ока. Тільки не врятував він дітей. Пішли на людей морові виразки, пошесті — і померли діти бідного брата. Від пошестей виздихала худоба у старшого брата, а господарство його згоріло, та й сам він осліп від морової виразки, та лишився жити... Скінчився голод, припинились пошесті, і знов усе пішло по-старому. А сліпі брати стали просити на цвинтарі подаяння. Ось і штовхає молодший брат старшого й говорить йому: «Бачиш, брате, як важко сліпому жити...» От таку історію мені розповів мій дід...

Згадки згадками, але треба поспішати, бо тітонька Варя вже, певно, насипала в мою миску.

Під горіхом у зеленім мороці за столом сидить пенсіонер Воробйов. Його вже який рік відправляють тітоньці Варі з самої Москви. Тітонька Варя каже частенько:

— Не дай боже дожити до такого! А колись же був чоловік. Дочка його показувала книжки його. Коло його людей багацько було, а як пішов на пенсію, то все від нього пішло. Геть з розуму вижив...

Він сидить під абрикосою цілими днями на дерев'янім стільці із вигнутою спинкою. А з-під тієї абрикоси чи не найкращі у всім Каневі краєвиди можна споглядати. Звідтіля все-все видно — і плеса стариці на лівому березі, і далекі сині горби Правобережжя там далеко вгору за течією. І вниз по течії кручі зелені, а з-за них блакить Дніпра і туманні обриси далеких лівобережних гаїв. Отож пенсіонер Воробйов сидить під абрикосою і, начепивши на носа, який від часу зсунувся кудись набік, дві пари окулярів, розглядає обрії.

Зараз сидить за столом. Вже пообідав і оце чекає мене.

Рипить дерев'яним голосом:

— Молодий чоловіч-е-е... Давайте співати разом...

Але тітонька Варя висовується з-за рогу хати і сварить:

— Ану перестаньте, бо зараз відведу у хату.

— Тітонька Варя, — пхикає і рипить пенсіонер, — чуво ви таккк крічітє?..

Тітонька Варя сварить його пальцем, і він боком, боком, мов наполоханий краб, тікає з-за столу і чапає до стільця під абрикосою.

Ще не встиг я допити свій кухоль кислуватого прохолодного узвару, що тітонька Варя винесла з льоху, як мені страшенно захотілося спати. Просто хилило голову до клейончатого столу, і впав би головою на руки під цим розвісистим горіхом, в його зеленому затінку. Але я ще хвилинку посидів, відкинувшись назад до стовбура, відчуваючи його шерехувату прохолоду, яка була тут у затінку. І все-таки підвівся, подякувавши тітоньці Варі, і, проходячи повз квітучі троянди, які кущиком росли біля її хати, подибав на Бессарабію, яка в цей час була зовсім безлюдна. Лише кілька курей у затінку біля тину, розчепірившп крила, очманіло порозкривали дзьоби. І більше нічого не було на вулиці, жодної людини, ні кішки, ні собаки, тільки оці троє очманілих від спеки курей. І я пішов до себе, це було зовсім поруч, може, кілька десятків кроків. Переступав по грузькому піску Бессарабії, по вичовганій вулиці, яка була вже глибша, ніж двори над нею, бо так повибивали її, так виїздили, виходили. І я зайшов до цього подвір'я, до такого неухоженого. Зайшов я до своєї кімнати, яка спускалася вниз похило до вікон, і впав на ліжко. І на ліжкові мені було добре. І зразу я розчинився у сні. Я впав на ліжко навіть не роздягаючись, тільки встиг повісити на кілочок капелюха — мені все було байдуже. Чув, що сплю, і знав, що сплю, і здавалося мені, що сплю я роздягнутий, що сплю лише в одних штанях і що ті штани на тонкому пасков шкіряному з олов'яними кавказькими прикрасами. І мені сниться, що я сплю, але не лежу на ліжкові всією вагою свого тіла, а тільки ледь торкаюся до нього, до приємно прохолодних залізних прутів. І що пече страшна

спека і тільки залізо прохолодне. І тоді я зависаю в повітрі і роблю рух такий, як оце в воді, коли пливеш, розгрібаючи перед собою воду. Розгрібаю перед собою жарке сухе повітря, від якого оно скручується на вікні аркуш паперу, на якому я спробував малювати тушшю. Папір скручується, а туш стає лискуча і тріскається, як колись тріскалась земля отут. І тоді я розгрібаю повітря, бо мені душно в кімнаті і залізо мене не рятує своєю прохолодою. І тоді я випливаю у вікно. Випливаю і дряпаю собі ліве плече, бо я занадто рано підвівся вгору, занадто сильно змахнув руками. Перепливаю через подвір'я над нужником, обвитим крученими паничами. І тоді я пливу вгору, змахую руками, чи мені просто здається, чи я руки так тримаю, розкинуті хрестом, щоб не втратити рівноваги. Мене підносить угору, і вже я бачу під собою базу з білим дахом шиферним і ось ці дерева, явори на кручі. І наче нікого ніде немає. І все просічене світлим промінням, іскристим, яке сушить шкіру на руках, на ногах, на всьому тілі. І мої чорні штани, полотняні мої штани наче тріщать від сухості. Я трохи рухаю ногами, і мене несе наче джерело, закручує в повітрі, і перегортає на спину, і знов вирівнює. Пливу над Бессарабією і бачу отих курей, яких тільки що бачив. Вони кудкудакають, тікають, забиваються під абрикосину. Мені видно, як згори її стовбур сходить вниз до курної землі. З одного боку тину на спушену сіру землю попадали зів'ялі жовтобокі абрикоси, а з другого попадали в жовтий пісок Бессарабії. Далі я пролітаю над іншими хатами, над грушами тут, на Бессарабії, а потім якась сила починає мене тягти вниз, до кручі, але я знаю, що не впаду. І ось тут переді мною широчінь, відкривається глибина прохолодного повітря і плесо дніпрове. Воно мені видається у багато-багато разів більше. Воно таке синє, в золотих спалахах сонця. Білі стрічки ріні, і зелень, наче емальована, і смарагдові обриси лісів на лівому березі. Пролітаю над тим усім, а все пашить спекою, вогнем. Здається, що за-

раз усе згорить від того жару. Але нічого не згоряє, а зелень починає від страшної спекоти буяти ще більше. Дніпро наче не міліє. Мені видно, як поволі відступають жовті й оранжеві залисини мілин дніпрових, згори наливаючись блакиттю, а потім і глибокою синню. Відчуваю, як у цій спекоті прохолодні тоненькі листочки на пружних гілочках, які ледь погойдує легкий розпечений вітер, чіпляють мене за черево, лоскочуть мої голі груди, лоскочуть плечі. Починаю спускатися вниз, а потім підніматися знову вгору, щоб полетіти далі, до Лисої гори. Раптом (я знаю, що це все мені сниться) відчуваю, що хтось зайшов до кімнати. Хтось підступає до мене і кладе мені руку на плече. Я знаю, що цього не може бути, адже я лечу над деревами. Але в той же час відчуваю, що лежу на ліжку і мене торсає хтось за плече. Розплющую очі і бачу перед собою голу штабу заліза, з якої віддерто ковдру і до якої я притулився щокою. Підводжу голову і бачу Сашка.

— Ну й заспав же ти добряче. Знаєш, скільки зараз? Зараз уже десь шість годин.

Тоді підводжуся та питаю, в чому річ, бо я ще хочу трохи полежати.

— Пішли. Васильович кликав, казав, щоб щось взяли з собою.

Тоді ми з Сашком беремо мій невеличкий рюкзачок і ще два куспі хліба і між ними тонкий шматочок сала.

І пішли ми знов по тій же Бессарабії, і вже сонце било нас ззаду, і промені сонця тепер уже були ще жовтіші якісь, а там, де місто, розтікалася жовтава передвечірня юга. Пісок починав трохи прочахати, вірніше, він не був таким пекучим, як удень.

Бессарабія надвечір зовсім охляла. Десь під парканом лежало дві чи три кішки, виваливши розм'яклі черева, спав собака навпроти, примруживши закислі очі. І вдень, і вранці всі ці тини і дерева були припорошені пилом,

але тільки тепер було видно, скільки цього пилу. Пил притрушував, припорошував усе, що було при дорозі, в садках і на городах біля цієї дороги.

Назустріч нам пройшли тільки дві старезні баби, спираючись на костури, та ще ми як минали садибу Васильовича, то на подвір'я вийшла його невістка, гарненька молодиця, ставна така, з дуже ніжним присмаглим обличчям. Була вона в якійсь синій чи блакитній зіпраній сукні, пов'язана хусткою по русому волоссю. Тримала на руках мале дитя і коли йшла, то відкидалася плечима назад. Волосся пасмами звисало їй на тонку, ледь засмаглу шию, і її босі ноги пливли над вичовганим подвір'ям. На копиці сіна біля сарайчика стрибала сірошия та чорнодзьоба галка. А мале дитя на руках у невістки Васильовича протягувало руку і щось казало, може, «дай-дай», а може, нічого й не говорило і тягнуло пухкеньку ручку до галки. А галка стрибала собі по копиці. Кури греблися, і червоний здоровий півень закидав голову, сіпав ногами і кричав несамовито. Рівна частина Бессарабії кінчалась, вулиця ішла трохи вгору, туди, на горби. А ми з Сашком ідемо вниз. Вниз до Дніпра спускаємось, і сонце не смалить нам плечі й спини. Над нами воно викидає своє проміння вниз, на воду, на блакитні стіни дебаркадера, на кілька білих катерів. Під самою горою по схилу впав легкий затінок. У затінку не дошкуляє сонце, але й немає справжньої прохолоди. І від Дніпра не тягне прохолодою, як завжди буває біля великої води.

Ми спускаємося вниз і йдемо берегом, захаращеним залишками туристських багать, поодинокими купами колючого бур'яну, який один тільки й може рости на цьому піску. Ми йдемо повз людей, що тягнуть з човнів свіжозрубані стовбури соковитих тополь.

— Там, біля бакенщиків, привезли троє на човнах дерево, так такий гвалт потім був,— говорить мені Сашко.— Хтось із міліції приходив, чи що, чи від гесу. Не знаю,

але був скандал, та потім усе скінчилося, потім пішли замивати до буфету.

І от зараз люди тягнуть з широкої плоскодонки шматки білого соковитого дерева, тільки-но зрубані. А вдалині троє чи четверо дівчат стали навколішки і, роздягшись до купальників, пов'язавшись хустками, перуть у ночвах білизну. Споліскувати заходять у Дніпро. Ще далі, там, де стоїть кілька моторних човнів (певно, туристи), приліпився невеличкий човен Васильовича. Біля човна нікого немає, але в стороні, на сухій колоді біля здоровенної купи піску, сидить собі Васильович і, як завжди, насунув на очі кашкета, що зовсім очей не видно, тільки видно носа, і вузькі вуста, і випнуте трохи гостре підборіддя. Він підводиться до нас і питає, поглядаючи на наш невеличкий рюкзачок:

— І це все, що ви взяли?

— Та цього досить буде, це ж, знаєте, риболовля, як повезе,— відповідаємо непевно.

Васильович каже:

— Ну, залазьте до човна, будемо відправлятись.

— Підождіть, давайте я човна зіштовхну,— кажу йому.

— Тут уже, хлопці, мене слухайте. Залазь!

Стягуємо з Васильовичем човна на воду, тільки демено ще сидить на піску. Я вмощуюсь на носі, за мною всівся Сашко. Васильович штовхає човна, залазить на демено і впирається в дно правилкою. Ось ми вже пливемо, і Васильович не веслує двома веслами, а тільки однією правилкою крутить. Він сидить непорушний на кормі, ліву ногу вперед виставив, праву під себе підсунув. І весь він непорушний, і тільки трохи, може, голову задер більше, ніж завжди, аж видно кадик у розрізі сорочки. Васильович загрібає веслом-правилкою з усіх сил, і вода аж закручується за лопастю, аж шурхотить тонким таким звуком. Ми пливемо вниз за течією, і берег від нас все віддаляється і віддаляється. І хоча Дніпро, здається, не такий уже й широкий, але ми усе пливемо й пливе-

мо до лівого берега, несе нас човен туди з усіх сил, а він усе ще далеко.

Ми пливемо вниз за течією, туди десь, у бік Келиберди, і вже за нами лишився дебаркадер, і вже віддаляються від нас канівські гори. І канівські гори не блакитні зараз, а тепло-зелені, всі наче якимось трав'янистим золотом розмиті, і промені сонця з-за них вириваються. І світло-жовте сяюче небо, на яке просто неможливо дивитися. А внизу по течії, далеко перед нами, з надобрію, підіймаються круті хмари, купчасті, сині, аж чорні, здається. Вони чим вище підіймаються до зеніту, тим чорніші й чорніші, а вершечки тих хмар розтають наче сивим димком, і над ними блакитне небо. А на заході, за нашими спинами, вже немає жодної хмаринки. І праворуч від нас ще відходить коса від правого берега. Тополина зелень тут над самою водою не така блякла, не така зів'яла, як на горах, як у ярах. Вона лискуча, глянсована і в передзахідному сонці виблискує теплими золотими іскрами. В тінях вона темно-смарагдова, і під цією зеленню ще біла смужка піску, і все те відбивається в темній воді. Бо вода темна через хмари ті чорні, які над усім зависають. І відбиваються хмари у воді до самого нашого човна. Густа кольорова плівка вода, і на ній так гарно лягають білою та червоною емаллю відбитки від річкових знаків, від тих драбиночок-трикутників, на яких встановлено бакени, в тих хмарах, що відійшли, так і не змочивши курні вулиці і присілки Бессарабії. І раптом над тими хмарами чи перед ними спалахує яскрава, насичена й крута веселка, така ж насичена, така ж крута, така ж напружена, як і ці чорні хмари. Вона відбивається внизу у воді. А вгорі дугою випинається на хмарах, і здається, що хмари там далеко, а веселка тут зависає десь між нами і хмарами, якраз на півдорозі. Під веселкою двоє рибалок у човні вибирають сітку. Дуже далеко від нас, вони ледь помітні, такі вони маленькі. Але щось діється дивне з сонцем, щось діється дивне

з повітрям, з дніпровою водою,— настільки виразно все видно, настільки вирізьблене все. На всьому лягли фіолетові, аж чорні, тіні, і видно, а може то здається так, кожен рух одягнених у сірий брезент рибалок. Видно їхні кашкети, видно тонесенькі, мов вишкрябані голкою, чорні тіні на їхніх червоних лицях. І настільки все чітке в далекому просторі, що вже починаєш вірити в те, ніби бачиш і очка сіток. Але, звичайно, все це омана.

Ми пливемо і пливемо туди, вниз, і Васильович щосили тне воду лискучою правилкою, і я все милуюся веселкою і рибалками, але поступово кут зору нашого міняється, і рибалки десь, здається, випливають з-під веселки, і веселка тільки однією половиною зламаного лука стримить над далекими лісами Лівобережжя.

А човен уже під самим невисоким піщаним лівим берегом. З піску стримлять блакитні патички шелюгу з миршавою зеленню.

Човен торкається носом ріні, залазить на неї, жовта вода плюскотить під ним, і я вискакую з човна. Вилазить Васильович з мішком, з торбою, перев'язаною шворочкою і в руках у нього складені, наче луки, дві розпорки, і навколо них обмотана сітка.

Витягуємо човен і прив'язуємо його лапцюгом до коріння. Підіймаємося вгору стежкою, і ноги наші грузнуть у сипучому білому піску. Просуваємось вглиб чагарників, і духмянить землю пахощами трав, і пашить пісок розпеченим черенем печі. І від стовбурів шелюга лине гіркота. Та гіркота приємна, вона бадьорить, мов підштовхує тебе. Сонце пробивається крізь чагарі, і тут жарко.

Ми ідемо так досить довго і зрештою виходимо на берег невеликого озерця, за яким ще два озерця. Біля озерець нема піску, і тут ростуть соковиті трави і верби. І хащник зовсім не такий, як той обмизканий, обдрипаний шелюг над піщаним берегом. Минаємо три озерця і поспішаємо далі.

Ми пробиваємось крізь чагарі, обплутані берізкою та ожиною. І от пролазимо вже до озерця, а за ним ще видно друге. І в одному озері, яке від нас віддалене першим озерцем, а потім вузькою смугою болотної трави, ми бачимо, як кілька здорових хлопців, роздягнених до пояса, тягають сітку. Ще двоє бігають по берегу за ними. Коли витягають сітку, то ці двоє підносять корзину. В неї летять якісь тріпотливі сріблясті рибини й огинисті темні й товсті щуки. Один раз бачимо, як щука перескакує через сітку і падає у воду з сильним бовкотом. Рибалки нахиляються до сітки, і вихапують з неї велику рибу, і кидають на берег, а ті двоє збирають її і складають у велику сапетку.

Васильович зупиняється на якусь мить.

— Ну, пішли, хлопці,— хитає головою, і ми відходимо на пагорбок наче невеликий, на сухе місце. Сідаємо під розлогий чагар верболозу. Я питаю Васильовича:

— Підемо на інше озеро?

— Посидимо тут. Слухайте мене, хлопці,— говорить Васильович. А говорить він так — швидко викидає слова, потім довго мовчить, потім знову швидко говорить, а далі довга важка пауза.

І от ми сидимо за цим великим кущем верболозу, і начебто під ним, і начебто ми не дивимось на тих, що ловлять рибу, і начебто ми займаємося своїми справами. Ми сидимо і палимо. Сашко не палить, але я й Васильович — ми палимо, і по Васильовичу видно, що він аж тремтить. Над нами з тонким писком, незважаючи на тютюновий дим, зависають комарі, й ми щосили ляскаємо себе то по гомілках, то по шиї, то по плечах. Ці прокляті комарі і навіть крізь мою брезентову куртку пролазять. Пекучим кусанням вони знесилюють мене, роз'ятрюють вкрай.

Більше сидіти незмога на цьому теплому піску. Мені хочеться або назад додому вертати, або шукати інші озерця. Пориваюся встати, а Сашко за мною, але Васильович, дивлячись з-під козирка кудись убік, зупиняє нас рукою,

мовчки так показує, щоб ми сіли і не рухались. Чути свист над нами вгорі, і ми бачимо, як швидко пролітають качки, стріпуючи вузькими крилами. Вони роблять коло і спускаються в той куток, де немає рибалок. Наче знають про те, що сезон полювання ще не почався і зараз їх ніхто з такої близької відстані стріляти не буде.

Комарі нас заїли, по-справжньому вечірнім стає освітлення, теплим розплавленим золотом, аж оранжевим.

І от тоді люди забирають сітку, виполіскують із неї щось, забирають велику сапетку і, підібравши з берега одяг, зникають за кущами.

Васильович хапається за свої два луки, зв'язує, а тоді напинає на них сітку, і вже в руках у нього готовий великий сак на розпорках. Васильович зразу підхоплюється і біжить до озерця, тільки соковито чавлять стеблини болотяної мокрої трави його черевики. В руках у нього сітка на розпорках, яка здається величезною павутиною. Він показує нам, щоб ми ловили рибу під лівим берегом озерця, а він буде з лівого боку ходити. Це озерце погано для такої великої сітки, яку ото тягали четверо чоловіків у тому, другому, озерці. Бо наше озерце поросло понад саму воду чагарями, бо з самої води стирчать пні та колоди, занесені сюди під час повені. Васильович сове сітку під кущі, але нічого, і ми бачимо, як він її виймає щоразу порожню.

Ми з Сашком бредемо по мілкій воді лівого берега. Дно слизьке, дно мулисте, і ноги спочатку загрузають у нім, а потім ковзають, і часом гострі патички, гостре коріння коле нам підошви, а риби все немає. Ми обмацуємо кожну корягу, ми обмацуємо кожен корінь у воді і теплі кущі трави, що пахнуть болотом. Бульбашки відходять від кожного руху нашого, і у збовтаній, такій спочатку прозорій воді все більше й більше підіймається хмарами рудий намул і розпливається, мов димова завіса. Ми соваємо руки, кілька разів натикаємося на рибин, але вони, ці рибини, не потрапляють у наші пальці.

І тільки ми торкаємося їх, як вони зриваються і стрілою мчать кудись.

Риби все ніяк немає, а Васильович витягує одну за другою щучок із свого павука і кидає їх у торбу за плече. Зрештою, Сашкові потрапляє щучка, і він викидає її на берег. О! Щось і в мене під руками! Я опускаю руку на корінь, обережно веду по ньому вниз. Відчуваю, наче щось живе ворушиться в мене під рукою. Праву руку лишаю на місці, а лівою, ледь-ледь торкаючись чогось слизького, проводжу вперед і натикаюсь на плавці і на зябра. Вмить з усієї сили стискаю підчерев'я риби, а ззаду прихоплюю за хвоста. В моїх руках тріпочеться невелика щучка. Надкушую їй голову, і вона зразу обм'якає в руках. Тоді відтягую гумку на трусах і закручую труси. А Васильович підіймає голову і гукає:

— Хлопці! Та не борсайтесь на одному місці. Риба од вас повтікає. Ходіть, ходіть вздовж берега!

Ми ходимо зігнуті навпіл, бовтаємося у воді і час від часу вихоплюємо рибинок. Вони тріпочуть, вигинаються в наших руках, намагаючись вислизнути назад у воду, але щоразу надкушую їм голови, і вони враз стають холодними і мертвими. Тоді я їх вкручую собі під гумку в труси. Але в трусах риби стільки, що гумка не витримує, відвисає вниз. Тоді я виходжу на мулистий берег, потрісканий від спеки, і висипаю свій полов.

Ми знову заходимо у воду. Крім щучок, нам потрапляють окуні. Об їх гострі плавці ми деремо собі руки. Потім потрапляє кілька золотаво-вагових линків. Риби стає більше і більше. Досить занурити руки біля якоїсь вербички, біля якогось патичка, біля якогось кущика травиці, звідтіля витягаємо ми щучку, чи линка, чи якусь краснопірку. Викидаю ту рибину на берег, подалі, вона падає із чваканням і лишається нерухомою, а потім раптом починає вистрибувати, вимащуючи собі боки в пісок.

Комарі зависають цілими роями, і до того ж починає ламати, просто роздовбувати, наче долотом, поперек. Та

й Сашко хапається за поперек, щось крекче, а потім знову опускає у воду руки, і зразу ж на берег летить ще одна срібляста рибинка.

Ми так захопилися, що вже десь поруч Васильович сопе. А ми на нього ніякої уваги, нас навіть не цікавить, що він робить. Ми на нього не підводимо й голови. На якусь мить я підводжуся, бо зовсім мені піт заливає очі і комарі так мені поїли спину і плечі, що вони вже стають аж лискуче-набряклими. І в цей момент над кущами зовсім низько, аж чіпляючи зелень кущів, крутяться лелеки, двоє разом, один подалі. Опускаються, притишуючи свій розбіг розкинутими крилами. І ось вони ходять, високо піднімаючи ноги, і все висмикують з-під води по рибинці, по рибинці. Підкидають угору важкі розкриті дзьоби і метеляють головами і дзьобами, ковтаючи рибок.

Аж ось я бачу, як з каламуті на саму поверхню починають випливати щучки. Вони такі ж коричневі, зелені, як і вода, зараз збовтана нами. Підхоплюю їх руками і кидаю на берег. Ось зводиться вгору невеличка, крокодиляча наче, голова з випнутими очима і з качиним носом. Я намагаюся схопити, але тільки ступаю крок, як вона зразу зникає під водою, лишивши круги від удару хвостом. І тільки я побачу таку щучку, так зразу і присідаю, аж вода мені дістає до носа, й обережно-обережно гусячим кроком підходжу до того місця, де на поверхні застигла щучка. Підводжу руки під неї. Хапаю! Кидаю на берег. І так одна за одною чим далі більше і більше потрапляють на берег щучки. Сашко радісно вигукує і показує мені — в його руках великоротий, великоголовий вусатий сомик, завбільшки з передпліччя, хляскає пласким хвостом по Сашкових руках. Сашко викидає його на берег.

— Ну, хлопці, пора кінчати. Вже сутеніє.

І ми починаємо збирати улов, ми ходимо по берегу в сутінках, що з кожною хвилею стають все густіші і гу-

стіші. Збираємо свій улов, скидаємо його в рюкзак. Виявляється, що рюкзак майже наповнений, а риби ще оно скільки. Складаємо її на купу: і широкоголових зелених сомиків, і темних смугастих щучок, і краснопірок сріблястих. Ми знімаємо тоді з себе майки, зав'язуємо їх і вкидаємо туди рибу і ще раз проходимо по берегу, щоб підняти загублених рибин. Але Васильовичу нетерпиться, він палить свій «Біломор» і каже:

— Ну, хлопці, швидше, швидше!

Майки повні і зав'язані вузлами. В них стільки риби, що, здається, ось-ось зараз тріснуть і вся риба розсиплеться. Ми підіймаємося, йдемо крізь зарості, і в заростях зовсім темно, кілька разів гілки болюче хльоскають нам в обличчя. Сльозиться око, але нема можливості добре його витерти, бо однією рукою притримуєш ті гілки, які розсовує попереду Васильович, а другою притримуєш майку з рибою та й дивишся, щоб рюкзак тобі тримався добре на плечах. Ми чуємо, як на наше озерце падають качки. Вони хлюпаються і щолочать воду дзьобами. Озираюсь і бачу, що в чорноті візерунчастих вербових кущів та тополиних куп зблискує, мов амальгама, дзеркало озерця. На тому дзеркалі силуетами, як вирізьблені, бувають силуети з чорного паперу, рухаються безладно кілька качок...

Прохід у верболозі, покрученому ожиною, серед невисоких тополь, світлішає,— з'являються великі плями піску.

Ми виходимо до води, і вода перед нами блищить, відбивається від неба, вона світліша навіть од неба і лягла металевим блиском.

Ось Дніпро. Запалилися автоматично бакени, і в світлій воді відбивається червоне і зелене світло. Канівські гори над золотисто-металевим плесом Дніпра здіймаються чорними брилами. Небо над горами якесь блякло-блакитне і переходить у височині на синьо-чорне. А там, де була веселка, ліворуч від нас за течією, вже зовсім темно. Васильович скидає з плеча здоровенного лантуха.

Він сідає до води, починає вимивати руки і розбирає сітку, а ми з Сашком складаємо рибу до човна. Їсти страшенно хочеться, аж слиною рот заливає, аж руки трусить. Згадую тоді про хліб із салом і лізу в кишеню рюкзака. Хліб той роздавлений, почавлений і відгонить рибою. Але з'їдаємо його так, що не встигаємо відчути. А після того зразу стає тепло всередині і настрій такий, що кращого й не треба.

І ось Васильович, вимивши руки, склавши сітку, припасував добре свій та наш улов, щоб воно було рівно по човнові. І знов ми пливемо. Гребти набагато важче проти течії. Щоб легше було, недарма ж він старий подніпровець, він не виганить човна зразу на дніпрове плесо. Веде по мілкому, понад самим лівим берегом. А я лежу трохи на боці і голову закинув угору, щоб бачити небо. У небі запалилися зірки, і небо темне-темне, небо спекотного 1963 року. Миготять над нами зірки вгорі, і тільки десь, може, з заходу, якщо вивернути голову, куди ми пливемо, то там іще край неба трохи світлий, якийсь попелястий.

Дніпро має тепер свої нічні звуки. Десь плюскається риба, десь шарудить вітерець над зів'ялим листям шелюгу, десь кричить качка далеко, десь деркає деркач у болітці, яке цього року пересихає так швидко, що скоро вже там нічого не лишиться. І дзюрчить вода об висохле дерево човна. Чую це дзюрчання особливо тоді, коли прикладаю голову на пайоли. Хоча моя рука мокне у воді, мені від того не холодно. Бо така спека, що хоч сонце давно зайшло і вже ніч справжня, але то не так, щоб було неприємно від вологи, від води.

Васильович із силою загрібає правилкою, аж шурготить вода під нею, аж сплюскується за кормою, і від його сильних порухів аж здригається човен. А наді мною сидить Сашко і притримує руками Васильовичів лантух з рибою і наш рюкзак. Білiють дві тугі, переповнені

рибою майки, перекаляні риб'ячим слизом і зеленню трави, коли ми їх затягували до човна.

Пролітає нічний птах над нами, і чутно десь далеку музику з пароплава. Я підіймаю голову над бортом і бачу, що там-от, далеко-далеко, іде освітлений, сяє в темряві ночі пароплав. І всі три деки на ньому освітлені. Він весь білий і пливе вночі. І під ним глибоко-глибоко, наче пронизуючи обмілілий Дніпро, іскряться відбитки вогню жовтого і білого сліпучого. Грає якась музика, і там на палубі танцюють, танцюють, і горять усі ілюмінатори, сяють палуба і ліхтарі. Пароплав дає гудок, проходить повз Канів і не зупиняється.

А Васильович все загрібає правилкою. І ось чутно, як грає, як плюскотить риба. Раптом плюскіт, сильний удар, потім вдруге, потім ще раз плюскає. Щось наді мною мигає в сутінках і падає до човна. Падає мені просто межи ніг і починає битись.

В голові: «Риба! Риба!», я стуляю коліна і перевертаюсь. Як же мені вистачає глузду не перевернутися всім тілом, щоб не зрушити човна? Повертаюсь і встигаю придавити ту рибину. Рибина вислизає з-під моїх ніг і залазить під пайоли. Вона барабанить об дерево тугим тілом. А я її намацую в темряві і ніяк не можу намацати, все вона вискакує з моїх рук. Тоді обережно залягаю на неї, щоб вона з-під мене не вискочила.

Васильович сміється і питає:

— Що, щуку вловив?

— Авжеж,— кажу.— Хочете, покажу?

— Не треба, бо вислизне.

А щука, хоч я її притис під пайолу, знову починає камешитись, а потім затихає. Коли вона зовсім затихла, я засовую руку між драбинки пайол і пробую її помацати, а вона вже не рухається на те, вона вже зовсім обм'якла, і тоді я прошу Сашка, щоб він розв'язав рюкзак. Сашко розкриває рюкзак. Обережненько підводжуся і викладаю туди щуку.

Я лежу в човні, підперши підборіддя правою рукою. Дивлюся на правий високий берег, який він чорний, який він темний. Дивлюся, як по ньому горять жовті вогні в хатах. Як над дорогою запалюються ліхтарі на стовпах, як усе шосе тепер видно з цього берега. Як сяйво від тих ліхтарів відбивається в чорній воді дніпровій, відбивається разом з чорнотою дніпрових круч.

Сашко опускає руку в воду.

— О боже, аж гидко, аж вода гаряча! — це так Сашко каже.

Я опускаю теж руку, а мені якраз. Якраз приємно, якраз би оце у такій воді розчинитися, і плисти, і пірнати. І зводитись угору, так плавати в ній, як оце сьогодні після обіду я плавав у сні в повітрі.

На Бессарабії чомусь ліхтарі не горять. Видно, щось там трапилося з проводкою. Це часто буває.

Ми йдемо вгору по Бессарабії, переходимо швиденько через освітлений відрізок дороги між двома ліхтарями, якраз у найтемнішому місці, але все одно тут дуже видно. Ми тягнемо удвох із Сашком по майці риби. А Сашко тягне ще рюкзак на плечах. Ідемо вдвох угору теплою стежкою. Тепло пахне гірким полином, гірким молочаєм, солодко пахне чебрецем. Гарячий вітер зривається із схилів, і ледь-ледь шелестить листя на кленах та яворах.

І знову тиша, і вже немає того вітру.

Ми йдемо собі, бо Васильович пішов раніше. Він клацнув замком, припинаючи човна до палі. Крекчучи, завалив собі на спину лантуха з рибою і, посапуючи, попер вгору. Ми проходимо повз колодязь. Нам хочеться напитись. Але ми не спиняємося, щоб швидше прийти. Щоб ні хвилі не згаяти, поки свіжа риба. Щоб сісти при світлі лампи і попатрати рибу, бо того дня таки не було на Бессарабії світла. Сісти при світлі гасової лампи і поставити три емальованих тазики і один полив'яний горщик, який ми в Гордійовича позичили. Сісти і розпанахати

всю ту рибу. Повикидати з неї кишки і потім класти на дно тазів емальованих найбільшу, посипаючи сіллю. А згори класти дрібнішу одна до одної, одна до одної, хвіст до голови, хвіст до голови, засипати цілими прошарами білої як сніг солі. Чим далі, тим класти меншу. Засипати найтовщим шаром солі, щоб та сіль розчинилася згори і насичила ропою всю рибу. Риби потім почнуть, пустивши з себе сік, зморщуватися, ставати жорсткими. Тягуче м'ясо їхнє стане цупке. Потім ми прополощемо її і розвісимо на жилки під стріхою.

А зараз ми йдемо, щоб не згаяти ні хвилини. І рюкзак приємним холодом лягає на спину, і від нас тхне рибою. А для мене краще того риб'ячого запаху нічого не видумаєш. І це в мене щасливий день.

А до дівчат ми не пішли. Ми знали, що вони на нас чекали, але ми так і не пішли, і було трохи прикро. Але все ж то був щасливий канівський день. І хоч я так і не торкнувся вдруге білих грудей цієї високої муравої дівчини, то був один із найщасливіших канівських днів спекотного, посушливого липня 1963 року.

Все було добре того дня, навіть те, що ми не пішли на побачення з дівчатами. Особливо поталанило, що щука сама вскочила і я встиг її схопити, і тепер лежить вона під клапаном рюкзака. Я навіть обмалював її. Не пожалкував великого аркуша, бо то була щука так, може, з лікоть завдовжки.

І ось ми вже на Бессарабії, і під ноги Сашкові кидається волохатий Босий, і лащиться до нього. Сашко перекидає свою майку з рибою до лівої руки і гладить Босого.

І ми так і йдемо до моєї хати. А Босий крутиться біля нас, лащиться до Сашка і повискує десь під ногами. А тут, на Бессарабії, вже зовсім темна ніч. Чути людські голоси, хтось бринькає на гітарі, десь хтось говорить, хтось включив транзистор. А ми собі потихеньку-потихеньку відчиняємо двері і заходимо в хату. Зараз

запалимо гасову лампу, завісимо вікно. Наберемо води і змиємо рибу. Розпотрошимо її, засиплемо товстим шаром дрібної солі, так, ніби її притрусило снігом.

ПОЗИЧЕНІ ГОСТИНЦІ

Ще звечора баба Марта тупала по кутку і позичалась, а тоді поставила тугий кошик рогозовий у холодний кут під лавою і позиченим прасом прасувала довгу зелену спідницю, яка завжди першою з усіх речей виникала потім у Данилковій пам'яті. Приходила мати, чорна туготіла молодиця, кидала сапу в сінях і сідала на лаві перепочити, витягнувши вперед важкі ноги, попустивши з волосся хустку.

— Знову наладналися в гості?! Ох і начаділи ж прасом. Ви б ото менше по гостях ходили... Картопля ще в леваді не сапана...

Баба Марта міцніше стулила сухі губи і мовчала. Мати знов казала:

— Ви що — поглухли? Чи, може, не чуєте, що я кажу, що картопля в леваді не обсапана? Га?

Бабине лице пересіпувало, але вона мовчала і лягала спати, а мати щось у пітьмі їла і кляла бабу:

— А бодай ви здохли в дорозі, як ото по гостях швендяєте! Пождіть, пождіть, прийде зима, я вам покажу, як у гості ходити. Кирпич не роблений, соломи немає і не випишуть... З хати вижену!..

Стара Марта мовчала і тільки свистіла носом.

А вранці найраніше прокидався Данилко.

Можна б іще поспати, але на двір хотілося, аж пекло.

Та він, одначе, не виходив з хати, поки не підводилася мати, тоді притьмом зіскакував на холодну долівку і навшпиньках вибігав на двір.

Поки, дрижачи на вранішній росі, облегшувався та споглядав зблякле синє небо, мати гуркотіла в сінях блискучим мідним кухлем, сьорбала з того кухля воду, а тоді виливала в долоні та вмивалась. А далі в той кухоль ще раз набирала води, кришила хліб та цибулю і поливала олією, а тоді сьорбала потапці, виловлюючи чорні розбухлі окрушини щербатою ложкою. Данилко в цей час вже знову лежав у своєму кублі і намагався заснути, але не міг — тепер голодне смоктання в кишках перебивало сон.

Стара починала сопти, як вчора ввечері, і нарешті не витримувала.

— Ну що ти оті потапці жереш?! Ти по-людському накриши цибулі, покропи олією та тоді хлібом і підбери.

— Не ваше їм, отож і заткніть хавку! І мені в рота не заглядайте!

— Та кому ти потрібна, щоб я тобі ще заглядала в пельку?

Мати підхоплювалась притьмом і гуркотіла сапками, а далі вже було чутно, як вона тупала під вікнами. Як затихали її кроки, стара теж підхоплювалась і вдягала довгу зелену спідницю, зіпрану кофтину і говорила Данилкові:

— Ану, дитино, підіймайся...

Данилко не хотів, але стара вела далі.

— А я в Демидихи вертути позичила. Підснідаємо...

Данилко зразу ж зіскакував і біг вмиватись у сіни, так само, як і матір. Втирався полою сорочки і сідав до столу. Давився вертутою та сьорбав з кухля ріденький кисляк, позичений у Корнилихи, аж по губах затікало і ляпало на благеньку сорочку.

— Дитино, не давись і не поспішай. То крадене жеруть та давляться, а це позичене, не крадене.

Ну а далі все йшло, як завжди,— виходили вони з подвір'я саме тоді, коли за городами сунула череда і з їхнього кутка до череди по греблі гнали корів.

Баба Марта з усіма бабами віталася і говорила, що вчора їй приснилася сваха, так оце вона йде до неї в гості, бо, мо, що трапилося, не дай боже...

Баби посміхалися, а хтось казав:

— Ви вдома довго засиділись, воно вам і наснилося...

— Їй-богу, сниться, як засиджусь,— посміхалася баба Марта.

— Як же ж не снитиметься, як у Балці весілля, а в Червонім Полі толока, кажуть. Вам і сниться гульбище.

Баба Марта схиляла голову і казала:

— І весілля не гріх. Добре, як молоді паруються, а гостям весело, на те й весілля. А як хату ллють, теж добре — війна відійшла, час людям добрі хати будувати. Он як!

— Ну, вас не переговориш...

...У дорозі баба теж не мовчала.

— Оце, дитино, подорожник. Як де нога нагноїться, треба листок змитий прикласти — і гній стягне, і вигоїть рану... А ото, бачиш, дерево стоїть в опадці — отам у громадянську людей на ньому повішали.

— Що, німців?

— Та яких там німців? Своїх, своїх... Тут таке робилося... Один одного вбивав. Усіх людей вимордували...

— А ви ж як лишились, бабо?

— А так, якось лишилась...

Тут на дорозі з'являлись воли, і баба вже про них починала говорити.

— Бач, які погані бички, захарчовані? Це тому, що вони горобйовські. Якесь непутяще село. Бо такий завод у них. Всі вони з кріпаків, а ми козаки.

— А хто такі козаки?

— Ну козаки, вони воювали з татарами та ляхами. А потім цариця Катерина їм завдала панщину робити.

— Вона була така сильна?

— Бог його знає, яка вона була, тільки знаю, що була гуляща... ну, чоловіків у неї було багато...

— Бабо, а ви царя бачили?

— Я не бачила, а дядько мій Трохим був матросом на царськім кораблі, так казав, що цар був смирний та дурний, мов теля. Дуже жалів, як його кінчили, казав, що треба було лишити для показу, так хоч якась була б з нього користь.

— Бабо, коли ви з козаків, то й панщину робили?

— Та ні, панщину не всі козаки робили, а хто, як от ми, ніколи не робили. Правда, мати моя, царство їй небесне, пам'ятає, як осавула на коняці попід вікнами їздив, загадував людям роботу. Усіх геть гонили — і дітей, і старих, і дорослих... Особливо як ото жнива...

— Бабо, чого то, дивіться, жук кізяка качає?

— Не знаю, дитино, а старі люди кажуть, що то був колись дуже скупий хазяїн — все гарбав собі. Навіть оседедця в косовицю людям не давав. Ну, до нього якось прийшов жебрак і каже: «Дайте хоч окрушинку хліба», а той йому й каже: «Та я тобі й кізяка з-під корови не дам! Тільки про вас і дбай, голодранці нещасні!» Той і пішов. От раз якось був той чоловік у городі на базарі. Назустріч йому той самий жебрак. Ну й каже він скупердяєві: «Дайте хоч трохи хліба». Той каже: «Даси гроші — дам хліба».— «Давай хліб, а ось тобі золотий червінець»,— і кинув золотого на дорогу. Він став рачки і почав шукати. А той був ворожбит і напустив на нього порчу, і тому він всі кізяки за золото мав! От і став повзати по землі та кізяки докупи ліпити. Так довго повзав, що на жука обернувся і вже не може кізяка облишити. Все перед собою котить...

— Бабо, а правда, що ви жебрачка?

Баба спинилась і зажувала сухими губами.

— Хто тобі, дитино, таку пакость сказав?!

— Хлопці, як я з ними посварюся, мене жебрацьким онуком дражнять, і старші на вас кажуть, хто злий, що жебрачка та заброда.

— Плюнь ти їм у вічі! Щоб вони виздихали, злидні.

Як у них корова та свиня є, то вони вже й розбагатіли?! Достатки у самих жебрацькі, а злість багацька... Тьху на їх голову!

Баба аж трусилася, плювала раз по раз, і слина їй розбризкувалася на підборіддя, і те її ще більше дрочило, і вона втиралася коричневим сухим кулачком і лаяла все село.

— Щоб я їм кому зілля зварила?! Щоб я до кого в гості пішла?! Та ніколи в житті!!! — Тупала стара ногою по куряві, і плювалася, і втирала од слини підборіддя.

Так вони з оповідками, бабиними прокльонами та повчаннями чвалали степовою стежкою поміж врунами.

Як баба не заговарювала малого, став він приставати:

— Баб, ще далеко?

— Оно бачиш, вершки двох тополь. Так отамечки.

— Далеко...

— Ну тоді давай трохи під'їмо.

І стара та малий зійшли зі стежки і сіли їсти залишки вертути та пити збовтаний кисляк з літрової зеленої пляшки.

Баба їла поволі, відпивала ковток, віддавала хлопчикові пляшку і тикала пальцем кудись за вусату стіну колосків.

— Ти ж, дитино, будь чемним. Як що будуть давати, ти ж не кидайся, а бери поволі. Як будеш що їсти, так не сьорбай, не поспішай, не давись. Раніше від старих не починай. Чуєш?

— Чую...

— А зараз як ти їси? Не поспішай.

— Я ж... зголоднів...— давився хлопчина.

— А ти думаєш, що я сита?.. Ну що, наївся?

— Та наївся,— тяг Данилко, а сам все зазирав під ганчірку.

— От не заглядай. То все гостинець... Як же прийдемо до людей з пустими руками? Так не годиться... А як ми будемо вертати, вони нам гостинця дадуть. А зараз ми їм...

Стара баба Марта ретельно зав'язала всі ганчірки і гарливо впакувала все до кошика.

Крекчучи підвелася, та за кілька десятків кроків знов збадьорилася, перестала покректувати. Вони йшли стежкою повз височенні, вже достиглі та перестиглі жита.

Кілька разів баба заходила в хліба, і виривала щось із колосків, і ховала у внутрішню кишеню старезної зі-праної кофти.

Як втретє баба забрела в жито і почала вилущувати колоски, то раптом звідкілясь із піщаної балки (а пісок у цих місцях дуже-дуже зрідка з'являється в урвищах) вискочив верхи на коні об'їждчик.

— Ану, бабо, вигортай з кошика колоски!

— Здоров, синку,— баба поправила хустину і посміхнулась тонкими вустами свого щербатого рота, лишень очі були напружені та злі.— Ти ж чий будеш... часом, бува, не Ковалів?

— Ковалів не Ковалів, а ви мені, бабо, зуби не заговорюйте!.. Давайте сюди кошик, та й ходімо до сільради!..

— Добре, синку, якщо вже вловив, то доведеться іти, тільки ти візьми малого на коня, бо він на ніжки слабий...

— Та де він слабий?! Що ви мені дурниці верзете. Що я, сліпий?! Дитина як дитина! Такий версту пробіжить і не захекається!..

— Побійся бога! На хвору дитину таке казати?! Чи в тебе самого дітей немає?! А якби з твоїми дітьми щось трапилося? Он, хіба не бачиш, як дитина кульгає? Данилко, дитинко, а йди-но сюди! — І підморгнула Данилкові.

Хлопчик і закульгав щосили до баби.

Вершник кліпав очима.

— Я давно за вами слідкую... Але твій малий, бабо, весь час рівно йшов... Е ні, бабо, ви щось не теє...

— Ну, як ти не повезеш дитину, то я нікуди не піду. Отут і сяду та й сидітиму.

І баба сіла.

Вершник перехилився з коня і гаркнув на неї:

— Ану, бабо, кинь отут свої кумедії грати! Крадеш жито, та ще й викаблучуєшся?! Ану давай сюди кошолку!

— Грабуєш, сучий сину!? Грабуй... Тільки пам'ятай, могла тобі допомогти, а тепер дзуськи...

— Ти, стара відьмо, ще мені погрожуєш?! Та я тебе!..

Данилко із жаху зайшовся, як вершник над бабою Мартою цвьохнув вандою.

— Гай-гай! — захитала головою баба Марта.— Самого через братову острах бере, а на мене цвьохкаєш...

Лагідно йому так стара проказала.

Вершник пішов плямами на засмаглім виду, якось наче стух і поприсох під зашмарованою куфайкою.

— То ви баба Марта?..

— А то не пізнав, суче стерво? Вишкребок клишоногий. Саме хирляве, нещасне, так ще й над іншими бідолахами збиткується! У халепу вскочив, так чого ж інших у біду тягнеш? От брат приїде і взнає.. А лікарі тобі не зарадять — бо бояться... Та й грошей треба чималу купу...

— Їй же богу — не впізнав...

— Дитину мені лякаєш... Злазь із коня або візьми до себе малого, та й подамося до курятника... Ах ти ж, собаче сім'я, я ж оце тільки що, тільки що... збирала для нього, а воно мене в контору з кошиком тягне...

Вершник не посадив Данилка поперед себе в сідло, а зліз із коня. І зразу ж став такого низького зросту, як і баба Марта,— ноги в нього були короткі, а тулуб здоровенний. Він підсадив Данилка на тепле шкіряне сідло і взяв коня за вузду. І чапав поруч баби.

Баба щось йому говорила, а він тільки схиляв свою здоровенну кучеряву голову та щось мурмотів. Зрештою вона полізла до кишені своєї замизканої кофти. Висипала зернини (Данилко зауважив, що вони погані — геть зчорнілі), в ганчірочку зав'язала і знову довго пояснювала об'їждчикові.

Вона примусила патлатого повторити, і він переказав їй усе аж два рази, загинаючи пальці.

Тільки тоді баба віддала йому ганчірочку із чорними житніми зернинами. А він їй все дякував і ледь не кланявся, а сам все поглядав на сонце.

— Ну добре, їдь, як так пече... Тільки не думай, що для тебе стараюся... Пам'яті твоєї матері шкода... Ми подругами були, разом на досвітки бігали... Не хочу, щоб між її синами каліцтво або смертобийство було...

Вершник пожував губами, наче щось сказав, але ні малий, ні баба нічого не почули, і пустив коня ускач. Данилко з таким жалем поглядав услід вершникові, що баба не втрималась і посміхнулась.

— Хотілося покататись?.. Йому зараз не до тебе. Поскакав свою шкуру рятувати... Нашкодило, а тепер загортає. Якби не я — хто б йому, сучому сину, допоміг?..

— Ви щось йому наворожили на ті зернини?..

— Яка там ворожба?.. То отрута добра...

— Що, він когось отруїть? За це ж у тюрму!

— Тіпун тобі на язик, дитино! — Баба три рази сплюнула, а тоді перехрестилася, щось швидко приговорюючи.— Тобі хоча й не належиться знати, бо ти ще мале, але якщо вже ти жебрацький онук, то я тобі скажу...— Те «жебрацький» вона вимовила з гіркотою і мстивою злістю і, хоч пообіцяла сказати, довго мовчала, наче важила і вагалась, чи сказати, чи ні...— То зернини отруйні, і якщо їх зготувати і додати ще другого зілля, то воно зриває плода в жінці... І в худобі теж...

— А як треба готувати?

Баба спинилась, поставила кошика межи ноги і розвела руками.

— Ну, онучку, то ти забагато хочеш знати...

Данилко хотів сказати, що він про те знає і чув від старших, але схаменувся і аж почервонів, що він отако з бабою захотів розмовляти, як не належить малому розмовляти зі старою людиною. І він цього засоромився, а

не того, що з бабою збирався про викпдень говорити і що тітки з цього припадку говорять.

Баба підняла кошика, і вони й далі йшли вузькою стежкою в житах до самого белебня край яру.

На тому белебні починався буряковий лан, і там стояли пересувні курятники. Коло них порозповзалися білі кури. А що пухоїди поїли на них пір'я, та ще якась хвороба на них найшла, то всі були з голими шиями і не тільки шиями...

Баба лишила Данилка біля жита з кошиком, а сама пішла до вагончика, в якому мешкали курятниці. Баби не було довго, і він розлігся, щоб краще відпочити, і задер вгору ноги. Так, як вчив дядько Микола. А дядько Микола був не просто дядько — він у війну був снайпером і стріляв з гвинтівки, на якій був настромлений отакий приціл, як ото половина бінокля. Дядько зберігав приціл і один раз, коли був у надзвичайно радісному і доброму підпитті, показав малому та й усім старшим, які теж цікаві взнати, що ж то за приціл. Земля під лопатками, під крижами була така тепла, така ласкава, ніби вона підтримувала лежачого Данилка на долонях.

Данилко споглядав небесні хмари і лет по колах великого чорного шуліки. І так йому було цікаво, чи вгледить десь той шуліка здобич, що він не міг вже лежати і сів, задерши голову. Навіть не почув, як підійшла баба Марта з невеличким вузликом в руках.

— Знудився, онучку, чекаючи свою бабу? Ну ходімо, тепер вже недалеко...— Вона обережненько вузличок вклала до корзини, і вони бадьоро рушили через жита до пагорба.

Перейшли стежкою навпростець горб і спустились просто до рясного яблуневого саду. Той, як тільки вони ступили до нього, з чотирьох кінців ревнув собачими глотками!

Данилко не боявся собак, але від того реву йому аж у животі звело.

— Бабо, не підемо до них в гості... У них стільки скажених собак.

— Ну, вже й злякався?.. У них яблука добрі — без собак всі обтрусять.

Од хати пішла дебела баба і поглянула на прибулих з-під руки.

— Хто там ходить? — пробасила вона в кінці стежки.

— Добрий день вам, свахо,— закричала у відповідь баба Марта.— Ви мені оце снилися, так я ото й гадаю — не дай бог ще якась біда...

Хазяйка розвальцем пройшла до них, і пси трохи вгамувались. Стара Марта обійняла огрядну бабу, що дивилася на неї згори з якоюсь непевною усмішкою.

Стара Марта розмахувала руками і поправляла весь час хустку.

— Я ж знаю, свахо, що вам стільки клопоту із садком, що вам нема часу до мене вибратися, от я до вас і прийшла погостювати... Я ж знаю, що вам допомога потрібна. Без помочі вам важко. А оце мій малий...

Огрядна баба, прицінюючись на малого, кивнула.

— Та я нічого не кажу... Тільки нехай він по садку не лазить і яблук без спросу не бере.

— Та, господь-бог з вами, свахо, він же слухняний такий, що іншого такого не знайдете... Та хіба ж ми вас об'їдати прийшли?..

— Та хіба я що кажу... Старий мій непорядку не любить...

Баба Марта виставляла на стіл гостинці. Невеличкий, зеленої поливи, кухлик, зав'язаний ганчіркою («Сметана від баби Ольки і кухлик її»,— впізнав Данилко). Вузлик із сушеними сливами («Тітка Ксюша дали, вона найкраще сливи сушить у печі, ніхто так не вміє»). Півлітрова банка з кусками забоценя, що з розломів спливав світлим акацієвим медом («Ти диви, як же баба взяла у Демидихи стільки меду?»). І ще десяток чистеньких, одне в одне яєчок («Це бабі курятниці дали... Оце

так яєчка, наче зі снігу хто виліпив»). Хазяйка затисла його межи пухкими пальцями і почала собі в око совати.

— Свіжі, нічого...

— Та свіжі, свахо! Свіжіших не буває. Хіба я, ото до вас ідучи, та несвіжі б узяла?!

— Та зараз всяке буває... Чоловек став непевний...

Хазяйка вже сунула у примружене око друге яйце. Так вона продивилася всі яйця, а тоді ще й жмак стільничка взяла з банки й висмоктувала його, плямкаючи та облизуючись.

— Давно кажу своєму хазяїну, щоб вулики купив. А то як садок цвіте, скільки меду чужі бджоли визбирують. А мед же дорожчий за яблука.

— Ага, свахо, мед дорожчий, що там і казати. Мед — це ліки, та ще й які. Я ото сусідці, в неї суче вим'я було, та я їй помішала мед з яшною мукою — і все витягло її прорвало за одну ніч... а то вже рука геть стала червона і як колода...

Але хазяйка бабу Марту не слухала, а забрала гостинці й віднесла їх кудись у сіни, певно, до комори. Повернулася вона з пеленою наливних рожевих і жовтих яблук.

— От спасибі вам, свахо, я ж знала, що ви така щедра та добра! Я ж усім те кажу, що за вас щедрішої людини немає! — Баба Марта надкусила пеньками яблуко.— І солодке ж та соковите. Дитино, бери яблуко.

Данилкові незручно було сидіти на високому ослоні — ноги висіли та затікали. Він сидів і не рухався, аж поки баба Марта не подала йому яблуко.

Господиня висипала їм до кошика і почала жалітися, що тютюн не обсапаний та не обчищений, помідори теж не обсапані, та й капуста вже на низу потребує сапання.

— А я вам допоможу, свахо! Я ж знаю, що вам стільки клопоту з тим садком!

— Ой, і не кажіть. Хазяїн мій ночує в садку з рушницею, а я весь день сиджу. Бо обберуть, обтрусять, сволота проклята, і налогу не буде чим сплатити...

— Так я ото її кажу, свахо,— вела стара Марта, облизуючи сухі тонкі губи.— Мені оце б тільки горло змочити. Бо щось пересохло од куряви, та й підемо ще до обіду посапаємо...

— Підождіть, я зараз вам всиплю борщу...

Вони вдвох з малим сьорбали з великої миски рідкий червоний борщ. Хазяйка все жалілась, що стільки роботи, а тут садка не можна кидати, бо хоч які здоровенні пси, а не те ж воно, як чоловік, не вcторожує. Та до всього ще свинка, та кролів повна яма, і нікому їм вербового гілля вламати.

Як вони підобідали, то баба Марта взяла сапу в сінях, а хлопчика попрохала:

— Дитинко моя, я піду тютюнець підсапаю, а ти бігай отуди в яр та наламай для кролів. Тільки далі за стежкою не ламай.

Хазяйка розвела руками.

— Ви, Марто, наче свій город, все знаєте... І як ви отако можете?

— То в мене природне. Як побачу що, те й запам'ятовую.

По обіді баба Марта світилася од очей, тільки вуста були, як завжди, сухі та стулені.

Стара погладила хлопця по синюватій гирявій голові, з якої леп лупився, відхилила ручку коцюлки.

— Візьми, дитинко, собі яблучок та йди, не барися. Бо ми вже підобідали, а кролики їсти хотять.

Узяв чотири яблука до кишені, а одно надкусив і так чемненько вийшов з хати, а за подвір'ям, по межі, пострибав у ярок на одній нозі.

Данилко вгризав рівними куснями наливне яблуко, і аж сік зараз, здавалось, витече крізь губи.

В ярку двома рядами нахилилися рясні верби а внизу під стовбурами кущі, і між тими рядами дерев була наче долівка вмазана, широкий пас намулу, що з останніми дощами нанесло з поля. Намул застиг, наче лава, і роз-

тріскався де-не-де, і звідтіля визирали бліді свіжі парості мишію. «От наткався, аж пузо, мов барабан, туге! — ляснув себе по череву малий.— Тепер і яблука не влізуть. Нічого, наламаю трохи гілок, тоді всі яблука впру».

Данилко начухрав жмуток пагонів, як побачив, що за кущами навпроти стоять трійко дівчаток і один хлопчик. Хлопчик був такий, як і Данилко, а дівчатка років на два старші, може, так років восьми-дев'яти.

Одна з них, найбільша, з довгими чорними віями над рухливими очицями, перекривила в посмішці щербатого рота.

— Бабі Пріськці ламає. Дарма стараєшся. Нічого вона тобі за те не дасть!

— Баба Пріська вже дала повен кошик яблук! От!

— Падалок їм червивих надавала, а вони раді! — стояла на своєму чорнявенька дівчинка.

— Дивись, які яблука!

І малий витяг з кишені яблуко, що аж світилося теплим золотавим відливом.

— То ти вкрав його в баби Пріськи! — не повірила найбільша дівчинка.— А що в тебе в кишенях, яблука?

— Ага, яблука...

— У тебе оно скільки яблук, а ти нам лише одне дав. Тобі шкода поділитись? Ти жадюга.

Данилко подумав, подумав, а тоді кинув їй жовте, наче золотаве, яблуко. Найбільша спіймала яблуко і зразу ж надкусила, раз, другий, третій, наче хотіла враз з'їсти.

— А нам?

— А нам?

— Чого тільки їй, що, вона краща?

Данилкові шкода віддавати яблука, але була надія, що баба Пріська ще дасть йому за його старанність. Три червонобоких яблука перелетіли над мулистою межею.

Чорнявенька вже половину свого яблука заковтала, а тут скривилася.

— Дай і мені червоне яблуко! Чого ти їм дав червоні, а мені жовте?..

— Яке дав, таке дав! Нема в мене іншого.

Дівчинка ще щось там пробурмотіла, а тоді першою ступила через межу і підійшла до хлопчика. Заглянула йому в очі улесливо.

— А ти як вийдеш гулятися, так винесеш яблук?..

— Не знаю...

— А ми тобі гілок наламаємо, щоб швидше, а ти нам винеси яблук... Добре?

— Добре.

Гуртом вони начухрали здоровенну купу пагонів, і найбільша дівчинка допомогла Данилкові добре вкласти їх та пов'язати кінці гнучкими й тонкими гілочками...

Баба Пріська тільки руками розвела.

— Як же ти їх приніс?

— По траві волочив.

— Ах ти ж, голово розумна. Я тобі яблучок винесу.

Поки дебела хазяйка розвальцем тупала в хату та назад, Данилко схилився над кролиною ямою. Зразу ж із рудих глинистих боків ями повистрибували до гілля білі кролі з червоними очима та сірі з синіми очима. І так запрацювали над вербовими гіллячками, що тільки роздвоєні носи тріпотіли та метелялися важкі вуха.

Баба Пріська дала хлопчикові кілька побитих жовтих яблук.

Він, як не хотілося попрохати червоних, подякував і за жовті та й побіг на вулицю.

Вони його чекали на розі в затінку шовковиці, і він віддав їм яблука, а та, найбільша, пхекнула, вздрівши, що воно жовте та побите.

— Фі, сміття якесь приніс!.. Брехун! — І кинула яблуко в куряву.

Двоє дівчаток стали й не знали, що собі робити з тими яблуками, але хлопчик надкусив і примружив око і показав великим пальцем «во!». Дівчатка й собі вкусили.

— Еге-ге-ге! Дурна. Це солодкі яблука.

— Ті-ті-ті! — знову ж скривила їх чорнявенька.— Дурні ви обоє. Гнилиці їсте і радієте.

— Сама ти гнилиця. Гнилиця, гнилиця! — задражнився хлопчисько.

— Гулі, гулі, нате вам чотири дулі! — роз'юшилася чорнявенька і, закрутивши руками, тицьнула Данилкові й хлопчиськові просто в очі дулі.

Данилко хотів її вжучити межи очі, та згадав бабин наказ — нічого не чіпати й не битися. Але хлопчисько у пілотці врізав по губах чорнявеньку. Вона відповіла хлопчиськові, але тоді й дівчатка втрутилися і почали її за коси тягати.

Вона видерлася і побігла від них, а вони всі гуртом за нею, і Данилко за ними.

Бігли по тихій вулиці і наздогнали б те задиркувате дівчисько. Коли з-за рогу виїхав зелений «студебекер», тягнучи за собою кремову хмарку пилу. М'яко підкотився до воріт баби Пріськи і тихо переїхав з вулиці у двір, бо ворота перед ним мов самі розчинилися. Данилко зразу ж повернув, і не встигла ще баба Пріська причинити ворота, як він вскочив на подвір'я. Воно стало враз маленьким і тісним — зелено-оливковий «студебекер», мов якась величезна тварюка, сховав мотор і кабіну під самісіньку рясну абрикосу, а широкий і високий кузов виставив на сонце.

На чорнобривці та майори осідала гірка степова курява, від опуклих боків мотора гаряче пахло гірким порохом та п'яним бензином і зігрітим олійним чадом.

З кабіни вилізло троє — солдат-водій у замусоленій формі, присадкуватий сивий дядько та стрункий чорнявий лейтенант. Лейтенант, тільки виліз із кабіни, зразу ж поставив чобіт на підніжку машини і, звідкілясь витягши суконку, подраїв припилені чоботи до блиску.

Данилко зупинився оддалік і не наважувався підійти до машини, поки сивий дядько та лейтенант щось жваво говорили.

А баба Пріська, як на її огрядну постать, швидко кинулася до сарая, і вже там півник зарепетував не своїм голосом...

Сивий повів лейтенанта в хату, а солдат лишився біля машини, розглядаючи яблуні та дивуючись на страшенний гавкіт з усіх кутків саду. Густі брови солдата злиняли до білого на сонці, сам він був, певно, русявий, а лице стало аж цегляне, так всмагло. Заворушив густими попелястими бровами і покликав Данилка.

— Малий, іди сюди!

— Драстуйте, дядьку воєнний.

— Здоров, штатський! — натяглися в посмішці зморшки по всьому бронзовому лицю.— Ану принеси мені пару яблучок.

Хлопчик мовчки став.

— Ну чого ти стоїш? Хіба тобі шкода яблук?

Данилко закрутив головою.

— Так чого ж?

— Собаки скажені... і яблука... чужі...

— А ти хіба не хазяйський?

— Ні. Ми з бабою Мартою прийшли в гості.

— А, ну якщо так...

І солдат розчаровано посміхнувся, пошкрябав потилицю і заходився витягати з кабіни шкіряне сидіння й пхати його під машину. Він ще відкрив капот грузовика і заліз у мотор, тільки поперек та ноги стирчали. Далі з цілим оберемком ключів засунувся під мотор і зачав там дзеленчати залізом.

Данилко стояв неподалік і розглядався та рознюхувався, як пахла кабіна бензином, машинною олією та вгрітою шкірою сидіння. Водій покликав з-під мотора.

— Малий! Залізь у сидіння і візьми кусачки... Ти знаєш, що таке кусачки?

— Знаю.

Данилко видряпався до кабіни і на мить закам'янів — у відкритому сидінні чого тільки не було: дві обойми

трасуючих куль, пилочки, кусачки, казанок, гайки, пляшка одеколону, шкіряні рукавички, ціла жменя пістолетних набоїв, в'язка копченої риби, кольоровий дріт, бляшанка консервів, відкрутки й дві шкіряні сумки. Одна сумка була відкрита, й з неї вивалились кинджал та чорний складний ніж з блискучим кільцем на кінці.

Водій заволав з-під машини:

— Та швидше ти там! Руки мліють!

Данилко вже тримав нікельовані кусачки, а все не міг відвести погляду від тих ножів.

Його права рука потяглася до чорного ножа і кинула його за пазуху, а тоді за ножем він запхав під сорочку одну рибу і вискочив з кабіни.

— Ну й длубаєшся! Тебе тільки за смертю посилати!

А малого ледь ноги тримали.

І руки липли од поту. В роті язик залип до піднебіння. Водій не кликав більше малого, і той порачкував до фіртки, а тоді побіг до яру.

Закрався у хащник і, примостившись на м'якій траві, витяг копчену рибину і почав її нюхати, а вона ж пахла димом, та жиром, та ще хтозна-чим. Аж Данилкові на підборіддя слина покрапала. Він утерся. Тоді давай кусати рибину, та з того не вийшло нічого — луска набилася в рота, колола щоки й піднебіння.

Згадав про чорного ножа. Лезо чорного ножа ніяк не відкривалося, він собі лише нігті надламав. І так крутив і так. Здогадався зубами вхопити за надсічку на довгому лезові і за два ривки, ледь зуби не покришилися, відтяг лезо, але виявилося, що то не різак, а пилочка.

«Так буде ще краще — одпиляю їй хвоста!» Малий заходився пиляти всохлу рибину. Та нараз почув схлипування за кущем. Він визирнув із своєї схованки.

На землі скоцюрбилась та чорнявенька і пускала соплі й сльози брудними затьоками по лицю та по руках.

Спочатку малий зрадів, що цій задерикуватій погано, але вона так здригувалася та гикала, що аж в неї на шиї

жила синім черв'яком збухла і обличчя посіріло. Данилко пожалів її.

— Чого ти, ну чого?.. Ну перестань!

Але мала тільки сильніше затряслася і загикала. Малому стало жахно: «Видно, сконає!» І він опустився біля неї на коліна і поторгав за плече.

Дівчина перестала гикати, але сльози все котилися по брудних щоках.

— Чого ти?

— Пожерли... мої гостинці... Я хотіла їхні взяти,.. а він мені вуха надрав.

— Хто він?

— Материн... чоловік...

— Не плач! У мене є рибина. Отака.

— Де? — підвелася на ліктях дівчинка.— Ти не брешеш?

— А чого мені брехати? Ось дивись...

Хлопчик витяг з-під куща рибину з надпиляним хвостом. Дівчинка сіла. В неї заблищали очі.

— Де взяв?

— Ну... мені дав... один... дядько...

— А ти не брешеш? — Дівчинка вивернула замурзане лице і єхидно зазирнула Данилкові в лице.

— Як таке кажеш, то я тобі нічого не дам.

— Та ні... То я пошуткувала... Дай мені хоч кусочок... Ну хоч отакусінький.

— Добре... Зараз тільки я от відпиляю тобі хвоста.

— Не хочу хвоста... Дай голову... Ого, який у тебе ніж! А ножиці в ньому є?

— Є... На голову...

Дівчинка почала смоктати і гризти суху голову.

Данилко допиляв хвоста і заходився відкушувати темно-червоні пасма м'якоті.

— Дай мені хвоста.

— Так ти ж не хотіла хвоста...

— А тепер хочу. Дай хвоста.

— Не дам хвоста...

— А я розкажу дядькові! Ага!

Коли тут почувся далекий крик баби Марти.

— Данилку-у-у! Данилку!

У малого тьохнуло серце, а тоді пішло, пішло стрибати, і вся слина, що від солоної риби переповнювала рота, здавалось, враз витекла чи висохла.

Неслухняним язиком Данилко пробелькотів:

— Я тобі так... розкажу... що!

І побіг нагору, а в самого диху не вистачало і коліна гнулися. По дорозі, вибігши з яру, Данилко спинився на мить і застромив у лободу під парканом рибу й ножа.

...Біля машини стояли босий водій, баба Пріська і сивий чоловік, лейтенант із чорними тонкими вусиками та баба Марта. По млявій посмішці баби Марти хлопчик відчув, що шукають ножа та рибу.

— Малчик!.. Іди сюди! Ти зробив шухір-мухір?

Данилко задер голову та закліпав очима.

— Малчик. Чого мовчиш? Я питаю — ти зробив шухір-мухір?

Данилко мовчав.

Тут втрутилася баба Марта.

— Ви з ним говоріть просто, а то він ще малий і не все розуміє.

— Попрошу не заважати!

— Не мішайтеся,— ствердила насуплена баба Пріська.

— ...Я тебе питаю — ти зробив шухір-мухір?

— Я нічого не робив! — забелькотів хлопчик.

— Добре. Ти не робив — а где кинджал? Где?! Где сріблий кинджал? Да?!

У малого дрібно затрусилися коліна, але він показав рукою на кабіну.

— Там... у... шкіряній сумці...

І як він те сказав, йому легше стало і ноги наче полегшали. І він облизнувся і відчув сіль від риби на губах.

Лейтенант стояв над Данилком і перекочувався з п'ят на носки і назад у своїх лискучих чоботах.

— Харашо! Ти, малчик, бачив кинждал, я бачив кинджал, а тепер його нема. Хто його брал?! Я тібе питаю — хто взяв? Ти?

Вусатий тицьнув волохатою рукою на малого.

Водій мляво слухав усе чи, може, й не слухав, а гладив ногою смарагдовий спориш.

Баба Марта підтягла вузлик на хустці і півкроку ступила наперед.

— Ви звиняйте, але ви подивилися б іще у кабіні — може, там воно?

— Харашо! Подивлюсь!

Водій, видати, хотів зупинити свого начальника, але безнадійно махнув рукою і протяг господареві пачку «Біломору». Запалили, і водій хитнув головою на лейтенанта.

— Гарячий чоловік!

А лейтенант вже кидав на землю ключі, відкрутки, плоскогубці, казанок, в'язку риби, якісь ганчірки, алюмінієву пляшку.

Водій знову махнув рукою:

— Я нічого йому не кажу — так швидше вгамується,— пояснив.

Впала шкіряна сумка, за нею якась замусолена шматянка, а далі блиснув білий довгастий предмет.

Водій здвигнув плечима.

Баба Пріська повернулась і пішла, якась невдоволена начебто, до хати. Хазяїн за нею.

З кабіни виліз лейтенант і підняв чингал у срібних піхвах, покрутив волохатими тонкими пальцями.

— Буває! На, малчик, запальничку. І пам'ятай, треба бути чесним, дуже чесним!

— Подякуй же дядькові, дитино,— штовхнула малого баба.

— Спасибі вам...

— Харашо кажеш, молодець!

Погладив малого по голові та й рушив до хати. Баба почала допомагати водієві складати речі у сидіння.

— Скажений чоловік ваш начальник.

— Та нічого, жити можна, він швидко відходить.

— У вас папіроски часом не буде? — попрохала баба Марта.

— А ти що, стара, палиш?

— Та, буває, кортить.

— Ну ти диви, просто як циганка яка...

— І межи циганами була — теж люди.

— Ну да, розповідай — люди. А чого вони все їздять? Я б їх всіх поприписував би, щоб не їздили!

— А ви хіба на місці сидите? Ач — поприписував би... Нехай хоч цигани їздять, коли хотять, а то вже всіх поприписували...

— Зрівняла, бабко! Так у мене ж служба така!

Водій лагідно посміхнувся, дав бабі дві цигарки і опустився на спориш у затінку.

А Данилко стояв під парканом і все розглядався на рожеву запальничку.

Баба взяла свою сапу і покликала Данилка.

— Пішли, дитино, поможеш мені тютюн полоти.

Цей клапоть городу був за дорогою. Тут межи хирявих вишеньок та кремезних чорностовбурих груш шелестіла гострим листям кукурудза, крутили за сонцем золотавочорні тарілки своїх квітів соняшники, а в самому кутку високий тютюн розбуявся липким довгастим листом. Внизу тютюн повісив скручені жовті листки, що розліталися сухими порошинками, як їх торкнути.

Не стала зразу сапати, а зняла спідницю та й повісила її на грушу і сіла, спершись на стовбур, поклала суху репану ногу на ногу і випустила з кулака на сорочку дві цигарки.

— Ану, дитино, дай-но мені запальничку... От як все гаразд вийшло — і той чортів чингал знайшовся, і ще такий подарунок маєш. Такої ні в кого в селі немає. Ач,

як зроблена,— мідь, мов золото, виграє, сама рожева, наче коралова.

Баба зняла мідну кришечку і крутнула стертим коліщатком — блідо запалав гнотик. Баба сунула у вогник кінчик цигарки і смачно затяглася.

— Риба в них гарна копчена,— бабині очі від цигарки наче сп'яніло заблищали.— Оце б трохи рибки копченої, і нічого мені більше не треба.

— Я зараз принесу! — підхопився Данилко й побіг.

Баба навіть не встигла йому й слова мовити.

Данилко вискочив на вулицю і помчав до своєї схованки, коли йому в спину вдарилось басовите:

— Стій! А куди ти, малий, побіг?!

Данилкові ноги вмить обважніли, і за кілька кроків він обернувся. Біля воріт на тій стороні стояла баба Пріська, її старий, а поруч них, тримаючи за руку чорнявеньку дівчинку, спирався на милицю височенний чоловік з дерев'яною ногою. Той чоловік густим басом покривав інші голоси.

— Вона нервує мене, я вам кажу! Я людина контужена, мені не можна хвилюватись, а вона сьогодні поїла гостинці, що я приніс із города. Та мати тяжко хворіє — оце зібрав їй у лікарню сметани понести, а воно, стерво, випило ще й менших побило...

Данилко хотів втекти і вже повернув, як той чолов'яга заволав:

— Стій! Стій, бо гірше буде!

Данилко затрусився і пішов до незвичайного гурту... Як тільки зовсім близько ступив, баба Пріська, як на неї, то зграбно, вхопила малого за сорочку і потягла до себе. А що вхопила вона його майже біля коміра, він і душитися почав, зі страху вхопив ту руку зубами. Та баба не випустила, а тільки луснула його другою рукою в лице, що все закрутилося і попливло перед очима.

Над його головою кружляли голоси і то падали на його голову, то провалювалися кудись, відлітали набік.

— Таке мені горе з нею! А тут ще цей злодійчук, підмовляє її у воєнних вкрасти...

— Я ж до них, як до рідних! А воно, бач...

— Я тобі казав скільки, щоб ти цих заброд і на двір не пускала!

— Тобі добре казати — не пускай! А як я все впораю: і садок, і город?!

— Бачу, що вона гризе рибу в бур'янах і ніж у неї отакенний у руці... Питаю: «Де взяла?» Вона не говорить... Так я їй дав! А мені ж не можна хвилюватись, бо в мене контузія... Кажи от при людях, як він тебе підмовляв!

— Він... ги-и-и... каже: «Пішли... вкрадемо в дядька шофера рибу... І ножа... а у баби Пріськи... сала у кладовці і візьмемо у неї сірників... Ізваримо в яру кулешу... з риби. І сала й борошна... Бо баба Пріська жирно живе, вони куркулі, сало з салом їдять...»

— Ах ти ж лайно! — Баба Пріська трусонула його, і в нього у вухах щось задзвинькало.— Це ж не дитина, змія підколодна!

— Ось що, Прісько, годі базарювати! — наказав старий чоловік.— Виряджай під три чорти ту стару жебрачку з її злодійчуком, та треба яблука вантажити. А ножа, сусіде, дайте мені — віддам воєнним,— і сивий забрав ножа у безногого чоловіка, поклав собі в кишеню.

— Я вам, Прісько, кажу, то біда, ще вона моїх двох навчить красти — що тоді?

...Знову була степова дорога — спочатку припаддю, житнім низькодолом, межи шелестких вусатих колосків, а далі пласким верхом бурякового лану.

Баба йшла що далі, то швидше, і на її висохлому тілі метелялася, мов на цурпалках, старосвітська зелена спідниця.

А малий поспішав за старою Мартою, і йому все чулося, як баба Пріська, стоячи у фіртці, зневажливо кидає замість відповіді на бабине «будьте здорові!»: «Просилися злидні на три дні, та не вбулися».

Правою крок — «просилися»... лівою крок — «злидні», правою крок — «на три», лівою — «дні»...

«Просилися... злидні... на три... дні... Просилися... злидні...»

Шлейка весь час сповзала з Данилкового плеча, і він увесь час поправляв.

А так було добре, тільки оте дурно якось запало в голову: «Просилися злидні...», і Данилко хотів у баби Марти попрохати яблука, як побачив, що плечі в неї злегка тремтять, так точнісінько, коли вона сміється. Він натягнув сповзаючу шлейку на плече і, не випускаючи її з кулака, забіг наперед, щоб подивитись, чого то баба Марта сміється. Але стара не сміялася — відкриті вуста викривлено обмальовували щербаті ясна, а такі завжди ясні та блискучі очі скаламутились.

— Бабо, чого ви плачете?

— Плачу, бо... біда з тобою, що мені соромно — де б я не ходила, а копійчини не взяла. А тепер отака срамота на мої сивини!..— І баба ще сильніше затряслася, і сіла обабіч дороги, і хитала головою, і голосно хлипала.

Данилко боявся підійти до баби, а сів оддалік навпочіпки і зі страхом дивився, що ж буде далі.

А баба сиділа довго, і час від часу хитала головою, і повторювала: «Боже мій, боже...»

Малий же мов закляк отако навпочіпки і не зводив очей з баби. Стало сонце котитися над горбами, і перепели мов у забій били, і курява за далекими машинами стала червоним димом.

Стара зрештою підвелася і, хитаючись, попрямувала шляхом, і малий розігнув затерплі ноги і почапав за нею.

Вони знову спустилися в припадь, і їх охопило вогкою прохолодою. Малий зацокотів зубами, і тоді стара зняла свою стару зіпрану кофтину і вкрила плечі малого.

— Бери яблуко! Чого трусишся, герой у бабиній кофті? Страшно?

— Бабо, я не хочу того яблука...

— Ще вередує! А чого ти хочеш — лайна з перцем?!

— Бабо!.. Я більше... не буду...

— Ну що з тобою поробиш, сирота ти моя нещаслива, вибачаю... Тільки більше ніколи не кради.

— Не буду, бабо...

Марта гладила його по голові і приговорювала:

— Їж ті яблука, мені їх ані от стільки не жалко. Мені для тебе нічого не шкода, аби тільки людиною ріс, а не якимось злодюгою. Їж і не давись, дитино! Вони не крадені, вони зароблені...

— Бабо Марто, а чого ви не їсте?..

— Е, дитино, як же я їстиму — треба й Демидисі, і бабі Ольці, і Клавді, і всім... принести гостинця. Як я йшла, то вони ж мені надавали, як же ж я з пустими руками до них прийду?!

— То і я не буду їсти більше...

— Їж, їж, дитино, ти не вечеряв. Їж, та сили набирайся, і рости великим та розумним.

І вона відхиляла з кошика ганчірку, і яблучний дух забивав усе навколо — і болото, і аїр, і м'яту...

Над горбами виявився і все сильніше розпікався золотавий прищерблений місяць.

Зірки наче ще не замерехтіли на темніючій блакиті небесної бані, як за горбами почувся далекий кінський чвал.

Він все наближався-наближався, і вже, здавалось, цокотіли копита тут ось, рукою подати. Та вершника все не було видно. І кінський тупіт, що струшував тишею, промчав кудись уперед. І тільки там нарешті вершник з'явився на пагорбі. Постояв, покрутився на місці. А тоді погнав коня просто на стару й хлопчика.

Баба Марта, схопивши малого за шлейку, відступила з утоптаної стежки в мочарину.

— Це ти знов, нечиста сило?! — З переляку баба аж роз'юшилася.— Чого тобі, іроде?!

Об'їждчик захлинався словами, і переляк так і трусив його всього. Куди там наполоханій бабі до його страху!

— Ой, біжіть швидше, бо... ой! Не дай боже!.. Бо як вона сконає... То тоді доктори зроблять розтин, і все виявиться... Ой!.. Із неї в три ручаї кров... Так і те... ну... хлюскотить!..

Від дядькового белькотання бабин страх пройшов, і вона насмішкувато проказала:

— Ну добре, я побіжу до твоєї братової, а ти ж як за мною верхи поспієш? Га?

І показувала в посміху щербаті ясна під тонкими устами.

— Ух, відьма ж ви, бабо!.. Та хіба я що?!. Та то я тее... згарячу... Давайте я вас підсаджу... А малого ні... не ззаду... малого спереду... Тримайся!

І отако вони по стежці в болотистій долині поскакали назад до чужого садка ніби. Але майже над самісіньким садком звернули ліворуч і покотилися вниз курною дорогою повз тини і стодоли хутірських дворів.

Кінь добре мчав, проте Данилко ніякої радості не відчував від шаленого чвалу і тупотіння копит у шкорину просілкового шляху.

Залементували собаки, так само, як ото сьогодні вранці у садку баби Пріськи.

І малий подумав: «Якісь тут усі люди не такі, як у нас! І собаки скажені!» І йому так захотілося чимскоріше додому, що й матір його з її повсякчасними ляпасами не така вже й злостива видалась. Вони вскочили на подвір'я, і під ноги коневі підкотився здоровенний собака.

Та об'їждчик скочив з коня, зачепивши чоботом бабу по нозі, і швиденько прикрутив собаку до стовпа.

В хаті світло не світилося, проте відчувалося, що там щось відбувається.

Об'їждчик прожогом кинувся всередину, навіть не зсадовивши хлопчика і бабу з коня.

Ось заблимало червоним віконце, об'їждчик вискочив з хати і забігав по подвір'ю.

Баба засичала на нього.

— Йолопе! Допоможи з коня злізти, а тоді бігай собі, скільки заманеться!

Він на хвилю отямився, допоміг злізти з коня бабі і зсадовив хлопчину. І знов забігав подвір'ям.

Кінь тим часом, а був він весь у піні, яка шматами спадала з паху, з плечей, з шиї, потягся до діжки з водою.

Об'їждчик дивився на коня і наче не бачив, що кінь вже встромляє морду в діжку.

Баба Марта відтягла за вузду коня і закричала об'їждчикові:

— Хочеш і коня занапастити?! Хочеш, щоб кінь запалився?!

— Ой, благаю вас, благаю! Що той кінь?.. Ой, ідіть до неї, бо їй вже кінець...

І не взяв вузди з бабиних рук.

Тоді баба наказала малому попорати коня.

Данилко наскуб соломи й сіна з-під стодоли і заходився витирати жмутками коня.

Наче й не важка робота, але малий геть із сил вибився.

Він клопотався з конем, а краєм ока споглядав, як баба Марта раз по раз вискакує з хати і щось там носить, наливає і знов забігає до хати.

І патлатий не може ніяк заспокоїтись, а все крокує подвір'ям — туди-сюди, сюди-туди...

Вийшла на хвилю баба Марта і наказала об'ждчикові нарвати побільше кропиви.

Малий світив об'їждчикові тремтячим каганцем. А той голими руками скуб, ламав і видирав з корінням цілі кущі їдучого зілля.

І що дивно — те Данилко добре пам'ятав — пальці й передпліччя не спухали й не червоніли кропивними пухирями.

Спати хотілося так, що він кілька разів закуняв навстоячки. І прокинувся від того, що собі брови і щоку припік каганцем.

Але патлатий того не помітив. Він же надрав величезний оберемок кропиви і попер його до хати.

Малий з каганцем, від утоми й сну заточуючись, мов смертельно п'яний,— за ним.

Баба наче говорила щось, щоб він кудись пішов. Але малому в голові все крутилося, і він сів під стіну і заснув з чадячим каганцем у руках. Як видерли з пальців гільзу каганця, він чув і добре це пам'ятав. Часом він прокидався від тупотіння ніг, брязкоту казанів і гуркоту ножа, яким патлатий кришив на широкім ослоні кропиву.

Він прокинувся від тихого звуку, бо йому приснилося, що він сидить у діжці, а згори на нього дзюркотить і ллється холодне молоко. Але молока не було — то патлатий, притисши коліном полотняну торбу, з усіх сил викручував її, і з неї тонкою цівкою билась у миску смарагдова струна рослинного соку. Потім хлопець більше не прокидався до самого ранку. А вранці прокинувся зовсім в іншій оселі на лежанці під гарячим і смердючим кожухом. Їсти хотілося, аж нудило і різало в кишках. А особливо як запахи наїдків вдарили йому в носа.

Шалено пахло смаженим салом, часником, укропом, огірками, цибулею, смаженою картоплею, підігрітим борщем і до всього житнім гарячим хлібом, печеним на капустянім листі.

За столом сиділа баба Марта, патлатий об'їждчик і якась стара-престара баба. Перед дядьком порожня гранчаста склянка. Він смоктав шкоринку від сала, по черзі її смикаючи то правою, то лівою рукою, і блаженно посміхався.

І все промовляв бабі Марті:

— Ви не переймайтеся!.. Полька вас із хати не вижене... І віз кирпичу я вам обіцяю, так що буде чим витопити взимку... Ні, не віз — я вам обіцяю віз кирпичу і цілу гарбу соломи!..

Баба Марта здивовано на нього подивилась.

— Треба їхати в поле... Якщо не виїду зранку, то під обід вже все потягнуть хто куди... Человєк зараз пішов дрібний, та однак витривалий, все, що не доглянеш,— все винесуть... Так що, бабо Марто, не переймайтеся — і кирпич, і солома буде... І Полька вас із хати не вижене...

— Ну спасибі тобі на доброму слові!.. Ходи здоровий!..

Він вийшов з хати, ледь хитаючись, а на порозі перепинився — повернувся до старої баби.

— Як виконавець із правління прийде, то скажіть, що я ще досвіта виїхав на луки...

Малий сидів за столом і, скоса позираючи на бабу Марту, чи вона його не перепинить поглядом, хапав шматочок смаженого сала і зразу ж нарізане сало, хліб і картоплю, ложку борщу, потім надгризав огірок і вгризався з хрускотом у величезну цибулину, ковтав непережованим жовток яєчні і ледь не давився теплим житнім хлібом.

Старі баби гомоніли про щось своє і наче й не помічали зголоднілого малого.

Та враз баба Марта поклала йому на плече руку.

— Спинись, бо ще заворот кишок буде...

І суворо зиркнула на нього. Малий нехотя облизав дерев'яну ложку й поклав поруч полив'яної миски.

Баба Марта підвелася з-за стола і дякувала господині. А та їй усе хотіла вкласти в руки здоровенний шмат сала, загорнутий у добрий полотняний рушник, ще зовсім новий.

— Марто, Марто, може, я тобі хочу хоч щось дати?.. Кого тільки він не водить — і всім дай випити й закусити. А бодай би свої впились!.. За що мені, Марто, такі онуки? Га? Хіба я дітей своїх поганому вчила чи їх, цих чортових онуків, не доглядала?! Той сидить за своє бандитство, а цей тут людей за сітку соломи хапає!!! Господи, якщо ти є, то чому ж ти отако мене мучаєш?!

Стара перехрестилася на ікону — підпалену, обгорілу по краях, прикрашену бляшаними жовтими шатами і паперовими квітами.

Після того баба Марта вже не відхиляла дарунків, і її кошик став ніби круглий і як не тріскався від сала, хліба і двох бляшанок консервів.

А малому подарувала торбу, повну дрібних червоних і крапчастих, але навдивовиж солодких абрикос.

Баби розплакалися, коли прощалися, і тричі розцілувалися. І стара-престара бабуся об'їждчика, схлипуючи, сказала на прощання бабі Марті:

— Марто, Марто! Я ж не забула, як ти в моєї Гальки на весіллі танцювала... А тепер вже й ти баба...— І стара так гірко заплакала, що аж зіщулилась. А потім все хрестила їх на прощання, як вони пішли через город стежкою до пагорбів.

Тільки тоді перестала хрестити їхні спини, як вони зникли за пагорбом.

Спочатку Данилко думав, що вони вертаються додому, але баба Марта сказала:

— При таких гостинцях треба завітати до моїх старих знайомих! Ні, Данилку, тепер ми йдемо в гості не за позичене, а за своє! — І баба гордо підняла сухе гостре підборіддя з кількома сивими волосинами.

— Я не хочу в гості... Мені дома краще...— І хлопчина зупинився.— Скрізь чужі, і всяке почнуть ще говорити...

Баба поставила важкий бокатий кошик і притулила до себе онука.

— Не переймайся, дитино, як більше не піднімеш руку на чуже, то люди забудуть твій гріх... з ким, зрештою... якогось гріха... не буває... З одним те трапиться, з другим інше... Та люди тільки тих зневажають, хто одними гидотами живе...

І степові стежки, просіки, гарні шляхи та дзвінкі блакитні рейки на смоляних шпалах ще два тижні носили на собі компанійську бабу та її малого єдиного онука.

Давно випила баба із своїми знайомими горілку, подарувала рушника, відкрила бляшанки із тушкованою свининою. Замість того їй хтось подарував четвертинку казьонки, ситцеву білу хусточку і білу городську хлібину.

А Данилко, звичайно, за один день упер всі абрикоси. І тепер замість пахучих абрикос торба була переповнена абрикосовими кісточками, кремінцями із залізничного насипу, один був здоровенний — завбільшки з кукурудзяний качан, були там обидві бляшанки з-під консервів, гільзи від автоматних набоїв, кулі від гвинтівки, гільзи від зенітного кулемета. Була там і рожева запальничка... Всякі були за два тижні у них пригоди — і радісні, й сумні, і веселі, і навіть небезпечні.

Отож так чи сяк, а повернулися вони додому. І хоч як лаяла мати бабу Марту за її походеньки, однак не вигнала, як і пророчив патлатий об'їждчик. Тільки не тому, що він привіз їм гарбу соломи і віз кирпичу кізякового, щоб було чим піч взимку топити.

Він, певно, за своїм полюванням на тіток та дядьків і забув про свою обіцянку. А може, з самого початку і не думав, хоча обіцяв і присягався.

Баба заплатила залапаними вогкими карбованцями двом косівцям, що привезли дві гарби вівсяної соломи з-за посадки. Ті карбованці дала їм знаменита знахурка з Павлиша за цілу торбу всякого зілля, яке вони назбирали в степу і принесли їй в подарунок...

— Бабо! — сказав Данилко.— Але ж дядьки вкрали...

— І те правда... Бувають крадіжки не підлі, а змушені. Як не вкрасти, то де дістати?.. Не буде соломи — від холоду й хвороб сконаємо... Солома — вона для потреби життя, але анітрохи для розкошів. А ніж той — добра б йому не було! — то вже розкіш. Без нього можна прожити. Навіть дуже добре прожити. Отож просто пам'ятай, що красти — паскудство і злочин. І забудь про ножа!..

Однак ніж повернувся до них наступної весни.

Баба ходила в Павлиш. І там в придорожній закусочній здибалась із солдатом-водієм. Водій радо привітав стару Марту і розповів, що ще восени заїхав до баби Пріськи. Щоб кабана, значить, підкинути на базар. То й побачив у них чорного ножа. Забрав. Дід і баба повідвертались, щоб вийшло, що він у них поцупив. Але солдат голосно сказав їм, що він забирає свого ножа. Вони на те ні пари з вуст.

Отак ніж опинився у водія.

Баба Марта й попросила:

— Дайте мені ножа, завжди вас згадуватиму.

— Для чого тобі, стара? — здивувався водій.

— Як для чого? Онуку своєму подарую...

— Так він же його поцупив був, і ти йому оцей же ніж хочеш віддати?! Ну, знаєш?!! — здивовано й обурено розвів руками.

— А що ж тут дивного?! — і собі здивувалась баба Марта такій слабій кмітливості солдата.— Та малий, коли одержить в подарунок ножа від тих, в кого він його крав, то йому соромно буде, що він таких добрих і щедрих людей обікрав... А від сорому злодіями не стають...

— Ну, даєш, бабка! — ляснув себе по коліну водій.— Я б до такого не додумався... Добре, бери, твоя взяла!.. Ну й вимудрувала! — сміявся солдат.

І баба, коли прийшла з Павлиша, вся задрьопана, захльоскана густою чорноземною грязюкою, просто вповзла в хату, хапаючись за стіну, але очі її переможно світились.

Малий кинувся до неї, щоб підтримати, але вона вже впала на лаву і порпалась десь у пазусі, поки не витягла великого чорного ножа і не подала його онукові.

— Оце тобі дарунок від водія... Ну того солдата, що ти йому з кабіни інструменти подавав...— Баба більше ні слова не сказала і нічим не нагадала про той глум, що тоді стався. А заходилась розв'язувати велику латану й перелатану картату хустку, стягнуту під бородою вузлом.

Малий Данилко стояв з ножем на долоні і не міг намилуватись сталевим блискучим кільцем на кінці ножа. А в голосі далеким відлунням дзвеніло єхидне: «Просилися злидні на три дні, та не вбулися...»

СНІЖНИЙ МІСЯЦЬ БЕРЕЗЕНЬ

Данилко побачив санки дядька Яшка у глухому провулку.

Там ще стояло багато інших саней. Тільки вони були од краю, а дядькова кобила аж у кінці провулка під поганим старенькии парканом і намагалася дотягнутися до купки сіна, що випала з чужих санок.

Данилко проскочив між упряжками, підхопив пучок сіна і подав кобилці.

Навпочіпки присів перед нею, гладив її м'який теплий писок, і руки хлопчиськові, червоні, порепані, як клешнята нерозлущеного рачка, відігрівалися від того конячого духу.

Думав так: «Дядько Яків кудись пішов і, певно, на хвильку, бо інакше вони б вудила вийняли. Певно, пішли до бухвету».— І малий почав зазирати у широку шпарину паркану на подвір'я «бухвету». І, дійсно, він побачив, як дядько Яшко штовхає буфетницю за купу потемнілих від часу ящиків. Він підштовхував її грудьми, а руками мацав за стегна.

Вона обертала голову на всі боки, чи нікого немає, і наче сердилася. А чи щось вони говорили одне одному, цього Данилко не чув... Буфетниця озирнулася ще раз і — о диво! — сама схопила за руку дядька Яшка і чимскоріше затягла його за купу ящиків.

За якийсь час вони вийшли. Буфетниця поправляла тугі коси і по одній вколювала в них шпильки, що тримала в червоних нафарбованих губах.

Дядько Яшко ляснув буфетницю по спині і, не обертаючись, пішов між калюж до дірки в паркані.

Данилко відвернувся і продовжував відігрівати руки в кобилячому духові.

Дядько Яшко спитав у Данилка:

— Уроки пасуєш?

— Ні, чого мені? Я прийшов купити конхвету.

— А гроші де дістав?

— Знайшов на дорозі.

— Скільки ж ти знайшов?

— Двадцять копійок.

— Ну й багатий ти...— Більш дядько Яків нічого не сказав, а тільки скочив на передок і потяг кобилку батогом, і в ту ж мить Данилко кинув на сани торбу з книжками і сам гепнувся на солому.

Тільки солома виявилась твердою, і Данилко забив собі задок.

Хлопець скривився, поліз під солому і намацав там кружала макухи.

Потихеньку відколупав якусь крихту і кинув у рота. Але дядько Яшко й не обертався, бо почав періщити кобилку.

Воно було дивно дивитись на таке змагання — дядько в смушевій шапці тне муцу кобилку, а та поспішає за вороним конем.

Дядько Яшко пильно дивився на яскраву хустку, що нею пов'язалася молодиця на тих, передніх, санках.

Молодиця обернулася і угріла батогом вороного. Санки враз віддалилися і перескочили через залізничний переїзд.

Тоді дядько й собі оперіщив муцу, і їхні санки з гуркотом переїхали через рейки. А далі вже, по дорозі між будинками, де шлях був гірший, хоч як вороний не рвався, а набагато не міг випередити дядькові Яшкові санки.

А в полі дядько так розігнав свої, що вони зрівнялися з санками чорнобривої молодиці.

І тоді дядько Яшко обернувся до хлопчика і показав йому на віжки, а сам став зігнувшись і кинувся на сусідні санки. Так само, як перед тим Данилко скочив до дядька на задок саней.

Тоді Данилко переліз до віжок, вхопив батога і, ставши навколішки, закричав:

— Алюр три хрести! Роздайся море, японський бог!

Молодиця посміхалася.

— Це ваш такий герой?!

— Правда, схожий на мене? Такий соромливий і тихий. Ну точнісінько я...

— Ну, якщо такий він тихий, то точнісінько на вас схожий...

Дядько Яшко засміявся і підсів до молодиці ближче.

А Данилко гнав і гнав кобилку, тільки мокрий жовтий сніг летів на всі боки.

Дядько Яшко вже махав лівицею і щось гукав Данилкові, а Данилко тільки шиєю крутив та так різав кобилу батогом, що аж стріли чорні йшли по її рудому крупові.

Тоді Яшко показав рукою руба, малий припинив, і вже гицало його сильніше, і жовта піна вже не бризкала аж на нього, а падала з конячої морди на темний сніг.

Тепер Данилкові дух вже не забивало вітром, і у вухах не дзижчало, і він чув, як соковито б'є позаду копитами чорний кінь...

...Двір у молодиці невеличкий. І кінь вороний так товкся та вихав, що дядько Яшко не став в'язати свою кобилу у дворі, а коло плоту, і пішов у хату, а Данилко не пішов за ним.

Бо побачив з горба, як вони їхали по двору під самими вербами, що мокро чорніли на білім снігу, межи жовтих стеблин очерету, крізь ту щітку жовтого очерету побачив трьох чи чотирьох людей, що саками підхоплювали щось із льоду, а далі тягли з тих саків щось і кидали на берег.

І там ще були дітлахи. А скільки їх було, Данилко не бачив.

Хлопчик обтер соломою коняку, накрив її рядниною та пішов городом на леваду.

День сірою і теплою банею налягав на горби й на садки, і на тих городах сніг набрякав і відступав від яблуневих стовбурів.

Данилко ступав обережно у чиїсь відталі сліди, бо бурки з чунями в нього були благенькі і він знав, що інших у нього не буде. А за ці, як полізуть геть і не піде він до школи, мати ще й як його товктиме.

Дядьки були чужі біля ополонок, і хлопці були чужі.

Вірніше, він був чужий, вони були свої. Спинився віддалік так, що між ним і хлопчаками були дядьки, а між ним і дядьками були ополонки довбані, ще й очерет, і рівний шмат снігу без жодного сліду.

Тим хлопцям одразу Данилко не сподобався, бо якийсь він був обідраний та дикий і видно, що не тутешній.

І вони почали в нього жбурляти шматками криги й сніжками.

Вони кепсько кидали. Ті сніжки летіли над головами дядьків і застрягали в очеретяних мітлах або не долітали до нього. Дядькам те не сподобалось, один з них гаркнув на пацанів, і вони перестали кидати сніжки, а тільки погрожували йому кулаками та показували дулі.

А дядьки палили рубаний тютюнець і з чорної води ополонок раз по раз підхоплювали обмерзлими іскристими саками рибу.

Данилко не дуже добре бачив звідсіля, а лише здогадувався: «Оно карась, певно, а ото довгий в'юн або щучка...»

У Данилковім селі теж була річка, та щуки траплялися рідко. І щуку він бачив якраз в останню зиму перед школою. Пізні осінні дощі залляли низи городів і луки. Замерзло все враз. І крізь прозору кригу він бачив стовбур'я

руде, і між тим стовбур'ям тихо просувалась сталевого кольору щука.

«Он, гад, вже й другу витяг! От, гад, дає!»

Аж тут дядьки щось переполошилися, один присів і крикнув, і всі кинулися до нього і втопили саки в його ополонку. Щось вони швидко й з усіх сил товкали її лаялися так, що й Данилкові було чутно.

А далі один почав цюкати ломиком поряд ополонки, яку обсіли всі вони, встромив туди в діру свого сака і підчепив та витяг ним таку щуку, що не міг її втримати, і сак вломився, і сам він зробив крок за щукою і наполовину завалився в ополонку, й щось поряд теж трапилося, бо другий теж до половини пішов під кригу. І діти заверещали.

І пішли лайки й галас.

Ті, що лишилися на кризі, вчепилися в тих двох і почали їм допомагати, і вони вилізли на берег. Лаялися страшенно, а потім похапали своє начиння й рибу й кинулися на той край бігти по вогкому товстому снігові. За ними побігло й трійко пацанів.

А ті, що лишилися, підійшли ближче до дядьків і показували пальцями й галасували, аж поки один з дядьків не шурнув їх геть. Потім вони, дорослі, ще довго колупалися сакми, й виймали один за одним карасів, і кидали їх на сніг, і купка полову все збільшувалась та збільшувалась.

Данилко все стояв і стояв, аж ноги його здерев'яніли, але не замерзли, і він дивувався, що вони не мерзнуть.

А потім враз, він і незчувся, та незчулися й ті на кризі, як баня небесна хитнулася, розповзлася темнотою, і хльоснув дощ з охизою, зразу ж перетворюючись на крижані затоки.

І вони забралися геть з криги і зникли в колючій сірій густині дощу.

Тоді Данилко покинув свою торбу з книжками й рвонувся, побрів по липкому глибокому снігові до очерету,

який видзвонював під ударами струменів і зразу ж лакувався кригою, перетворюючись на якісь дивні витвори мистецтва. Хлопчина відчайдушно тупав ногами та видирав із важких вогких лещат...

Щука була там, де він її бачив здалеку. Вона забилася на мілке у брудну й скаламучену воду і вистромила свою зубату, наче вистругану морду.

Малий переліз всі кучугури й замети межи очеретинами, бо біля кожної стеблини було вдвічі товще, ніж на рівному.

І він перебіг по осклизлій кризі й схопив у каламуті води туге, слизьке, наче мертве, тіло, бо воно було таке ж холодне, як і скалки криги, об які Данилко розкраяв руки.

Але то була неправда, ніби щука змерзлася. Вона ще й як потім підстрибувала й билася об долівку!

І в неї було всередині повно жовтої розсипчастої ікри, яку тітка поклала на сковороду поруч з товстенними білими шматками, що, вимиті в рожевій воді, відсвічували перламутром.

Та ікра запеклася оранжевими хрусткими кавалками, соковитими та пружними, що їх все їв би, їв, навіть і без хліба. І вони вдвох з тіткою ласували величезною щукою, бо дядько Яшко вже зник.

Данилко як прийшов, то дядька Яшка не було у хаті, а там, де стояли його сани, тільки купка соломи затоптана.

І дух ішов від юшки, як зняли гостроверху покришку з чорного закопченого горщика, і Данилко пішов за тіткою аж до самого столу, і заглядав у горщик, а та тітка лише посміхалася мляво і як налила страви, то не дуже й їла, а якось все чудно дивилася у вікно, тихе й тьмяне віконце, і час від часу поправляла в товстих чорних косах роговий широкий гребінь.

І ходила вона по хаті мляво, але нечутно якось, мов кішка, що досхочу порозкошувала салом.

Вони вечеряли, малий тріскав рибу і не знав, чи в нього за вухами лящить, чи ні.

Дивна була тітка, дуже вона сподобалася Данилкові — не питала, звідки він, чий він і чи є в нього батько та мати.

Малий прів над рибою, а не поспішав, бо ще пам'ятав навчання старої Марти. Баба гладила його по голові та примовляла: «Їж, дитинко, тільки не давись, бо ти ж не собака й не свиня, то нехай собаки давляться. То тільки крадене жеруть, а своє та дароване їдять!»

Данилко витягував тонкі гострі й довгі кісточки з якимись гілочками з боків і набивав за обидві щоки біле туге волокно, що давало ні з чим не зрівнянний сік і відгонило злегка болотом. Для кого болотом, а Данило й по цей день не знає кращих запахів, ніж полин та аїр улітку, гіркуватий дим з кізячного кирпичу та гнилуватого болотяного духу, яким віддають в'юни, явдошки та линки.

Данило складав кісточки поряд з мискою і обережненько вламував кавалочки з великого кусня житнього хліба, і мішанина з білого м'яса щуки та добре випеченої м'якоті була таким наїдком, що Данилкові аж страшно стало, що він скінчиться.

А тітка трохи посьорбала, та відклала ложку, і підперла рукою повну рум'яну щоку, й дивилась кудись у сіре віконце, що знизу заростало поволі кригою, і що вона там бачила, хлопчик не знав.

Малому подобалося, що дядько Яшко був у війну розвідником і зловив багато «язиків», що в дядька Яшка була машинка для стрижки чубів. І до нього під абрикосу на стільчик приводили дітей.

Він трофейною машинкою дзеленькав по їхніх потилицях, і голови після того ставали у всіх облуплені і сірі.

Данилко ж не кривився, й не плакав, і приходив сам, часом з бабою Мартою. І тоді якщо дядька не було вдома, то його жінка, змарніла чорноока тітка, жалілася бабі, що від її бугая життя немає, бо він і до Дуньки ходить, і

до Зінки, в бухветі, і до Таньки, і ще додому приїздить і до неї лізе. Баби гомоніли тихо і підбирали слова, щоб малий їх не розумів, а він геть-чисто розумів. Бо до того вже часу Данилко біля тирла й біля контори всякого наслухався.

А тітка сиділа, і коли малий упер сам третину щуки, і від того аж в грудях кололо, так туго було в животі, тітка зібрала зі столу миски та об'їдки і сказала:

— То вже смеркає, а твої лахи не обсохли. Лишайся в мене ночувати... Твої не дуже перелякаються, що тебе нема?

— Ніхто не перелякається. Я часто в гості ходжу. Я такий.

Молодиця посміхнулася і, знімаючи з лежанки ліжника і розстелюючи його на печі, промовила:

— Як баба Марта, значить, любиш у гості ходити?

— Ага,— відповів Данилко, бо думав, що тітка знає його бабу і, видно, його самого.

А ця тітка зовсім не знала Данилка і не знала, що він бабин Мартин онук.

Вона постелила на печі і показала під самим комином.

— Отут лягай і спи.

І він скоцюрбився під теплим комином і задрімав.

А крізь те дрімання чув, як тітка розпалювала лежанку десь під ним, і ставила з водою казан, і у той казан сипала пахуче зілля, а потім змивала голову, хлюпотіла, бризкала на долівку і шургала по соломі...

То була найдивніша Данилкова ніч — він спав, і бачив все, і чув все, що діялося. Він бачив, хоча й спав, як тітка розчісувала пишне чорне волосся, і те волосся під гребенем ворушилося, і пахло воно гострим духом любистку.

Данилко спав, а бачив, що вода зі снігу прозора та жовтувата од любистку...

Стіна пахла крейдою та сухістю, а їдкий пил позлягався по печі від купи жита, що було зсипане там далі, куди потім досягали тітчині ноги.

Тітка була в полотняній білій сорочці з великим викотом на грудях, і з того викоту виглядали великі груди.

Тітка згасила лампу, й понесло в темряві гасовим чадом.

Лягла поряд, і Данилка залило запахом любистку та добре відпраного тонкого полотна.

І враз настав міцний сон до самого похмурого березневого ранку.

Хтось стукав у вікно і щось говорив збудженим хрипким голосом у сінях, а потому його розштурхала господиня.

Вона й печі не розпалювала і тільки випила кухоль ряжанки та заїла його куснем хліба, і від нерівного скособоченого гноту вгору тяглися два нерівні язики вогню, і вони по черзі починали дріботіти на місці, і тоді все якось морщилося в тінях і підстрибувало.

Вона і йому налила ряжанки і підсунула скибку хліба.

Поки він вкручував онучі, вона витягла з горщика щучу голову і зі сковороди взяла всі смажені шматки риби.

— Тьотю, ви й собі лишіть.

А вона чудно на нього зиркнула, загортаючи все у старий шмат паперу, і мовила:

— Га?.. Ні, мені не треба. Я сита.

Данилко її не просив вдруге, бо йому стало так весело, що вся щука, хіба тільки той невеличкий кусничок вчорашній, лишилася йому, і не треба ні з ким ділитися...

В школі хотіли, щоб він дав їм покуштувати, але Данилко відмовився категорично, і його побили, але й він декому врізав.

Тут прибігла вчителька та зняла такий гвалт.

Але він зразу вскочив, тільки вона одвернулася, до класу, і схопив свою торбу з книжками та щукою, і знов вибіг, і пішов гуляти по чистому березневому снігові, який сипав і сипав серед сірого світлого дня... Він повернувся до школи тільки за тиждень. І тільки прийшов у тихий навдивовижу клас, то скинув із себе лахи і хотів сісти на

своє місце. Але там сиділа соплива Танька Сіденківська, і він її штурхонув зі свого місця, а тут Сіденків небіж на весь голос гаркнув:

— Бий байстрюків!

Данилкові на голову накинули ззаду чийсь ватяник, і він спробував скинути, бо йому враз стало страшно, що задушиться, і заволав з переляку. Але ватяник добре глушив, а на нього накинули ще другу ватянку.

Він пробував вилізти, але хтось попав йому під груди, і він зомлів.

Данилко опритомнів на снігу, і над ним стояли люди. І хлопчина знизу бачив їх обличчя, всі звернуті в одну сторону, а саме в бік косівського поля, і ніхто не дивився на малого, хоча він зрозумів, що на дворі вони всі стоять саме через нього.

Данилко швидко очуняв після «темної», і ще більше пропускав уроки, і ходив до дядька Яшка в контору. Примощувався десь у кутку і дивився, як дядько Яшко нахиляє до плеча голову, пхає під ніс, кудись наче у чорні вусики, товстенну цигарку і двома жилавими пальцями, наче граючи на балалайці, б'є по клавішах друкарської машинки.

Данилко теж пробував клацати, коли дядько Яшко дозволяв, і був би вже добре навчився, у всякому разі писав він не набагато краще, а в друкові помилок робив менше. Так сталася дивовижна пригода з дядьком Яшком, після якої він став конюхом, як і до війни був.

Данилко не чув суперечки межи комірником та дядьком Яшком і не бачив, як заходив останній до жінки комірника, пухкої Раїси Іванівни, коли комірник поїхав з дому на три дні.

Тільки бачив розв'язку суперечки.

Здоровенний комірник, ковзаючись по калюжах перед конторою, біг простоволосий у довжелезному, мов попівська ряса, пальті. Дядько Яшко саме щось шукав у нижніх шухлядах, і коли він підвівся, то якраз у двері вско-

чив комірник і вдарив кулаком дядька Яшка у плече. Дядько Яшко тільки крикнув:

— Ти що?

Тоді комірник знову його вгатив кулаком у вилицю. І таки добре втопив. Дядько Яшко зблід, як крейда. Він ще крикнув:

— Схаменися, йолопе!

Комірник розвернувся, щоб ще раз дати Яшкові, але промахнувся і зачепив плечем тумбочку, і вона з карафкою і перекидним календарем загуркотіла на підлогу.

Данилкові аж плакати хотілося, що дядька Яшка б'ють. Того дядька Яшка, що стільки німецьких «язиків» взяв, що привіз у село друкарську й перукарську машинки, молотили з усіх сил, а він стояв зігнувшися і прикривав дих і лице п'ястуками й ліктями.

Понабігали дядьки й мовчки дивилися, а не втручалися, бо Данилко й тоді вже добре знав, що багато хто ненавидить дядька Яшка з-за жінок і дівчат.

Червонопикий чоловік гатив дядька Яшка, аж поки не виснажився.

А як тільки він опустив руки, дядько Яшко відхилився від стіни і розкрився, втер піт і посміхнувся однією половиною лиця, бо зліва око запливло.

Комірник тільки ногами затупотів і захрипів:

— Ти за розложеніє бита сядеш у мене, блудливий котяра.

Підвестися й битися він вже не мав сили. Тут почали прибігати люди.

Та вони не вмішувалися і гомоніли, гомоніли, аж ще прибігла баба Явдоха, найперша на селі пліткарка. Й заголосила, мов над власною донькою.

— От іродова душа, окаянная, побив жінку!

Баба виступала, а на неї всі люди дивилися і слухали її, і комірник підвівся зі стільця і почав шукати калошу.

— Де моя калоша? Ну де?!

І тут Данилко засміявся, бо в комірника на хромовім

чоботі була одна стара чуня з червоної гуми, така точнісінько, як у нього самого, тільки разів у два більша.

І всі почали дивитися на хромові чоботи й червону чуню. Знявся гармидер і регіт, що аж півень на сусіднім тині заволав «кукуріку», а комірник вискочив геть і побіг до свого черепичного дому.

Дядька Яшка після того перевели в конюхи. Тут йому було легше. Та й Данилко розгулявся. Комірника зняли з посади, і він із пишнотілою жінкою кудись подався.

Тепер після школи, а часом і замість школи, Данилко прибігав чагарями до конюшні під білим шифером і заскакував у темряву, що пахла кінським кізяком, сіном та сировицею.

Дядько Яшко сам ремонтував і робив збрую, а малий допомагав йому — різав ремені, чистив коней, і прогулював, і бігав за молоком на ферму. Як приносив малий літрову пляшку молока, конюх зі шкіряної сумки витягав паляницю, кусень вареного сала, огірки, а ще, бувало, яйця варені. Вламував добрий кусень хрусткого боку і кивав хлопчикові:

— Давай, жми ось по це!

Данилко пив молоко з горла пляшки до того місця, де дядько пальцем показав, і вминав окраєць, і розповідав, що діється на фермі. А дядько Яшко кришив мілкенько варене сало важким трофейним ножем й кивав головою за кожним словом.

— Там ще тітка Маруська і Надька гній чистять. Дівки поїхали в Совину корів доїти з дідом Гунявим. А Маруська піде попорати дитину, а Надька каже: «Ти швидше, я всього не впораю». Та їй: «То що в мене — чотири руки? Поки не впораю, не прийду».

Дядькові жовна нараз завмерли на щелепах, і очі запалилися скляним якимсь блиском. В такім випадку він швидко допивав з пляшки молоко, визирав у двері і говорив Данилкові:

— Пляшку добре змий, вичисти буланого і карого та прогуляй їх добренько. Катайся на Дусьці. А я піду Надьці допоможу, бо вона, сам знаєш, баба. Скільки там тієї сили?..

І підморгував Данилкові чорним круглим оком, яке із завжди наче сонного й тьмяного перетворювалося на жаринку.

Данилкові не подобалося, коли дядько Яшко ходив до бабів. Якби не ті походеньки до молодиць або їхні навідування у конюшню, то кращої людини не було б на світі. Адже дядько Яшко робив Данилкові рогатки? Робив. Давав гратися німецьким кинджалом? Давав. Яку хочеш коняку давав? Давав.

— А які історії розповідав!

Коли збиралися чоловіки, то зовсім інша справа. Найчастіше приходив дядько Микола, що був снайпером, і другий дядько Микола, що був партизаном. Снайпер ходив і спирався на паличку, бо йому, як він сам казав, ногу в бабці прострелив фашистський гад снайпер.

Дядько Микола-партизан приїздив верхи, він був зоотехніком і їздив на найкращому жеребцеві — Євхронтові, бо ніхто на тому «гадському гаспидові» не міг всидіти. Як перший раз приїхав він до їхньої конюшні, то зняв такий гогіт, що кілька кобилок наче показилися.

А дядько Яшко вийшов і як свиснув крізь кільце пальців, так той чорний лискучий жеребець свічкою став і, здавалося, так би сторчма й пішов у небо, але вуздечка не пустила, прив'язана до стовпа. Дядько Микола крикнув:

— Не підходь, заб'є!

Та дядько Яшко якось забурмотів і підійшов до лютої тварюки, що враз опустилася на передні копита, притисла вуха й вишкірила довжелезні жовті зуби.

Яшко наче чекав того руху, лівою підхопив за вудила, а правою блискавично стис знизу за горлянку. Жеребець захропів і впав на коліна.

Тоді дядько Микола зблід, аж ластовиння стало темними бризками на його сірім обличчі, і залаявся на Яшка.

А той тільки відказав не обертаючись:

— Зараз!

І кінь вже на другий раз не вишкіряв зуби, а відкинувся назад і вдарив перед себе копитами, але Яшко ухилився від копит і знов кинув на коліна огиря.

Микола підійшов і хотів за руку відтягти дядька Яшка.

Зрештою, огир тільки тупцював навколо стовпа і полохливо гигикав, а дядько Яшко ходив біля нього й примовляв:

— Бравий, японський бог. Отакий гаспид у мене був у Румунії. Ніяк взяти його не міг, так один циган пособив. Навчив!

— Ти й сам як циган,— буркнув Микола-партизан.

Вони сідали, а дядько Микола-снайпер ставив під стіну палички, витягав кисет, пригощав друзів своїм знаменитим тютюном, і починалися теревені.

— Я того коня дістав, коли в румунів квартирував. Хіба я тобі не казав про коня?

— Та казав, тільки не казав, де ти його второпав.

— Хіба? Невже я тобі не говорив, що він з конюшні короля Міхая?

— З самої конюшні? Таки з самої?

— Як ні, то я брешу... А з циганом у мене як вийшло: сиділи ми в їхньому шинку, і він грав на старім акордеоні. Ой і грав, аж душа боліла! А в мене хороший був німецький, я на ньому грати ж не годен, а так тільки таскаю з собою. Я його підкликаю і кажу: «Заграй мені, цигансько душо, «Розпрягайте, хлопці, коней», і тобі дам свою гармонію!» А при мені якраз був струмент.

Він сів до мого столика — і як заграв!.. Вірите, хлопці, я плакав. От плачу, і все. Ну я йому віддав, і він на новім заграв. Сидить і грає, а я слухаю. Цілий вечір для одного мене грав... А на другий день ми стрілися, і він показує, і белькоче, щоб пішли до конюшень... Його б

одного не пустили туди, а зо мною він пройшов. Там ще з десяток жеребців лишилося, бо такі дикі, що не одного скалічили, а інших вже розхапали. Мені сподобався найлютіший. Ну, циган і показав мені, як його боркати. І воно, знаєте, спробував — один тільки раз копитом сіконув отут по стегну... А цигана мені, хлопці, жаль. Застрелили його вночі, коли він отого самого огиря вкрав і в гори поскакав.

— Що ж жаліти? Украв твого коня, а ти його жалієш?! — дрочився зразу ж дядько Микола-снайпер.

— Не лізь поперед батька в пекло... В мене того коня забрав наш старшина. І циган не в мене вкрав, а в того старшини. І барахло ж було отой старшина. Загнав він коня, а тоді напоїв холодною водою! Ну хіба це хазяїн? А кінь — ну що казати, в чубкові заввишки метр сімдесят п'ять! Що я ще вам буду говорити?!

— А що говорити, не маленькі,— відповів Микола-партизан.— Гад він добрячий, тільки од долі не втечеш. Не ворог тебе, так сам себе чоловік підведе... Що кажіть, а доля є...

— Нема долі... Все од обстоятільств та чоловіка залежить... Он ми в снайперській школі як вчились, так нам приподавали...

— Приподавали!.. У мене те, що вони приподавали, на боках і грудях списано... Наука правильна, й ніхто супроти не каже, але для окремої людини фарт багато значить. А часом і все! Ти мене не перебивай!.. Ну, шукав я, шукав...

Що він ще говорив, і що вони йому казали, Данилко не слухав, бо почув, як хропе Квітка, і зразу кинувся до стійла і побачив, що вона ось-ось ожеребиться.

— Дядьку Яшко, Квітка починає!

Дядьки тоді зразу ж поспішили, заходилися коло Квітки, бо вона так важко жеребилася, що аж відкинула голову, вивернуту на вуха, і хропла, і піна котилася на підстилку.

Дядько Яшко щось чаклував над кобилою, тільки дядько Микола-снайпер кульгав навколо, поки Яшко не сказав:

— Миколо, тож не бігай, бо може вдарити. Бачиш, їй тяжко!

І вони ще довго тупцювалися навколо кобили, аж поки не з'явилося лошатко, мов величезна руда грудка, вся в товстім шарі слизу. А потім той слиз витерли, і мати облизала. І коли підвелася, то стала тонесенько іржати, і бородатенький яскраво-рудий сюнько з сивою борідкою та довгими пухнатими віями м'яв її чорне лискуче, наче гумове, вим'я, і рідке солодке молоко бризкало йому на теплу пухнату морду...

По всьому вони підкріпилися і почали про жінок. Данилко слухати не став, а пішов подивитись на сюнька. А сюнько був такий невгавний: години дві, як народився, а вже хитко тупав по стійлу коло матері, а кобила все голову повертала за ним та іржала. Данилко приніс свіжої соломи, підкинув у жолоб трави. До інших коней зазирнув, а тоді повернувся до старших і почув, що вже про інше говорять. Дядько Яшко стис лівицю у кулак, а розчепіреними пальцями правиці тикав перед себе.

— ...Не розповідав, бо все одно б не повірили, як я втік!

— Ти розкажи, а ми тобі повіримо,— заспокоїв Яшка рудий Микола.

— От яке було діло — послали нас удвох у розвідку. Підійшли ми до самої околиці, і тут мого товариша міною вбило. Підірвався. А мене тільки кинуло на землю і наче руки та ноги пов'язало. Німці забрали й притягли в якийсь будинок. Дім багатий — шафи чорного дерева, кришталь, золочені рами, на оленячих рогах висять шапки. А на тих шапках кокарди з мертвими головами. «Кінець,— думаю,— до есесівців потрапив!» Од страху чи од міни зуби цокотять і гикавка напала. За столиком двоє і баба ще якась у чорній формі. Перед ними пляшки, шо-

коладки, і всі вони, видати, добре напідпитку. Почали мене питати по-російськи, чи вже ми зайняли якісь там міста, чи що... Я не відповідаю. Почали товкати. Я одначе мовчу. Впав і бачу, як баба дістає зі столу коробочку блискучу, а з неї шприца та ампули. Розбиває ампулу і набирає повен шприц. А тоді схиляється до мене й голку штрикає в шию, отут. Ну, мені од того якось стало так, наче всі м'язи почало стискувати, а в роті запекло. І як шугоне мені в голову: «Досліди роблять!» І тут щось як скрутить мене, як кине вгору. Як схоплю я ту бабу та як кину її на тих двох, що за столом. І до конвоїра. А він чергу дав, та, видати, по тих поцілив, бо крик такий, мов свиню ріжуть. Автомат на себе, конвоїра ногою. Вдруге його ногою. Падає. Обертаюсь, чергу даю по тих за столом. Вони падають чи ховаються за стіл! Хапаю щось із вішалки, бо раптом думка якась дурна: «Що ж, я до своїх голий прибіжу?» Висаджую шибку і стрибаю вниз. Біжу по закавулках голий, в одній руці одяг, у другій автомат. А позаду гавкіт, стрілянина. Темно, ні чорта не видати. І як я собі в'язи не скрутив? Гавкіт, гавкіт з усіх боків. А я, вам признатись, більше за все боявся й ненавидів отих німецьких вівчарок, що на людей навчені. Як дам зі страху чергу. І враз — як пахне вогонь. Все засяяло — машина горить, аж гоготить! Мені добре видно й собак і німців. Вони врозтіч од машини.

— Ну, ти по ним і дав?! — це Микола-снайпер.

— Я ж у снайперській школі не вчився... Я через двори, через паркани — і в поле. Озирнувся і бачу — за моєю спиною добряче сяйво від машини світиться. Я відразу докумекав, куди бігти. Змучився страшенно, замерз — був босий і голий, тільки на мені пальто есесівське. Так я ледь добрів до наших. Як мене не поклали, не знаю — на повен зріст ішов. Ти знаєш, Миколо, я тоді підпалив машину з пальним, і від неї загорілись два бронетягачі.

— І тебе не нагородили?! — аж підскочив Микола-снайпер.

— Чого ж не нагородили? Медаль «За перемогу над Німеччиною» дали.

— Так цього ж мало!

— Мало?! А те, що від есесівської лікарки вирвався, що я від собак утік? То мало?!

А ввечері, коли на колючки та сивенький низький полин почала падати рясна роса, йшли додому Данилко і дядько Яшко.

Той співав, і грав на губах, і заздрив Миколі, що в нього такий огир. А Данилко, хоч як не боявся самого питання, а все ж, одійшовши трохи набік, щоб дядько Яшко бува не вдарив його ще, спитав:

— Дядьку! А чого ви не дали здачі? Він же не сильніший од вас! Ви ж дуже сильний, ви герой! — І на очах в хлопця заблищало. Дядько Яшко схилив по-вовчому чи, може, як вівчарка, голову набік, примружив око і став.

— Воно, конєшно, не твоє, порося, діло. Але ти така порода, що тобі або по шиям треба дати, або пояснити. Тому слухай і май тяму... Якби я його вдарив, то лишилися б синці. Побої, по юредічеськи. Бійка під час роботи. А я не хочу сидіти з-за якогось дурня. І я його й пальцем не зачепив, ні словом. Він хоч і побив мене, та всі знають, що я його душу витрусив би, а я нічого. А він сам себе опозорив і жінку свою.

Мати дала по шиї Данилкові і сказала своє улюблене:

— Іроде триклятий! Бродить десь, зануда, а тоді поночі йому відчиняй!

Данилко спав голодний, і в животі в нього булькало, і йому снився лев з читанки. І ще снився, наче відкутий із заліза, кулак дядька Яшка і його голос:

— Будеш бовкати, про що ми говорили,— уб'ю! Це військова таємниця!

Данилко плакав крізь сон од страху, божився і чіпляв нігтем великого пальця зуби, далі проводив нігтем по шиї і говорив:

— Дядьку! Вік мати-батька не бачити! Мовчатиму!

А вранці, як його мати розбудила, бо йшла на роботу, а його в хаті одного не лишала, він зайцем поскакав до дядька Яшка на конюшню.

Дядько Яшко привітав його посміхом.

— Я трохи нездужаю, так ти вичисти у Квітки з того боку в жолобі. Тільки підкріпись, а тоді вже за роботу.

Підкріплення було на всі сто!

Пиріжки з солодкою квасолею, пиріжки з яблучною сушкою, солоні огірки, шмат сала і молодий пахучий часник! А хліб пшеничний! Данило добре наткався, і з тугим пузом-барабаном йому було важко чистити у Квітки. Сюнько обнюхував Данилову сорочку і, махнувши хвостом, відскакував набік, а мати тоді косила синім блискучим оком та з тривогою тоненько іржала.

Дядько Яшко лежав на сіні і поряд себе поставив відро з холодною водою, час від часу знімав із смаглявого чола мокру ганчірку, занурював її у воду, і знов клав на лоба, і стогнав при тому, а вода цівками збігала по жилавій шиї, крапельками зависала на чорних вусиках та крутім підборідді.

Прийшла доярка і покликала:

— Яцько, прийди через годинку, треба обродьку полагодити...

— Га? Добре, добре... Прийду.

І Данилко дивився, які в дядька м'язи, як за кожним рухом і на спині, й на грудях, і на шиї, і на руках перебігали. «Точно, дядько Яшко можуть вбити. Вони сильні, як лев!»

Дядько впорався швидко, виніс потертої жовтої шкіри важке сідло і сказав Данилкові:

— Сідлай Дуську моїм сідлом, виводь Кривулю, Вайла і можеш на річку. Тільки обережно. Коло мосту не купай. І сідло бережи! Щоб хто не вкрав. Ну, давай, алюр три хрести!..

...І теплий вітер давить у вуха і забиває дух. Лящать у вухах крики пацанів, що бовтаються в теплій стоячій воді, від якої у всіх них, навіть п'ятилітніх, з бруду ростуть вуса.

А Данилко пускає Дуську дрібною риссю з гори, і він гицає, гойдається в лискучім кавалерійськім сідлі.

І за те, щоб покататись в сідлі, йому дають різні цяцьки, чи щось смачне, чи сака, і він викидає на смарагд трави чорних прудких в'юнів.

І пахне ряскою, і болотом, й жабуринням, а скоро ще й запахне гірко коноплями, як їх притоплять між кілками чорними скибами землі...

А по містку на велику їде їхня учиха. І не хто-небудь верхи скаче у сідлі жовтім, а її учень Данило Вовк.

І стріляє Данилко довгою вівчарською вандою, що аж удод в кущах калини починає занепокоєно махати строкатим своїм гребенем.

Замовкають горлиці сизогруді в тонкім мереживі вербових гілок, і заливаються собаки на кутку, і звідкілясь з'являється чорний пес Рекс, чарівний Данилків товариш, що вміє їсти ящірок, цукор і солоні огірки.

І вони з псюгою таке виробляють, що й старші пацани крутять головами і говорять:

— От дає!

— Недарма ж він слугою у дядька Яшка!

— Тихо, не бовкай, а то ще перекаже дядькові!

А Данило скаче лугом, і б'є, і б'є, і б'є, і січе вандою червоні кубанки будяків.

І чорний Рекс за ним пластає в стрибках довге важке тіло, і десь в кущах калини теркатий удод занепокоєно тупцює і крутить своїм гребенем.

А там гіркий полинний вітер, і тупотять копита коней, і надимає сорочки вітрилом.

І дядько Микола-партизан з-під долоні аж з колгоспного двору дивиться, як у зелених врунах пшениці знпкають коні і маленький вершник.

ОСТАННІЙ МИСЛИВЕЦЬ НА МАМОНТІВ

Крізь сон Синичка почула, що Старий підвівся зі свого ложа і, переступаючи сплячих, віддихуючись, попрямував до лазу.

Вона добре чула, що до лазу, через який вона виповзала із житла по кістки для вогнища.

Цього року Синичка доглядала за меншими дівчатками, що сушили оленячі кістки на паливо. Ой, яке ж було це літо тепле та щедре! Які вибуяли трави на пагорбах! Який очерет і осоки піднеслися навколо ручаїв та озерець. А верболіз, тополі та берези в глибоких долинах піднялись на таку висоту, про яку ніхто й не здогадувався!!!

Після того, як пройшли на північний схід олені щільними гуртами й потоками, мов грозові темні хмари, мисливці з їхнього роду і дружніх родів та споріднених стійбищ згуртувалися, щоб бити оленів при переході через річку.

Але били не оскаженіло, шалено і пожадливо, як б'ють їхні далекі сусіди. Полювання влаштовували так, як сказав Старий. Наробили з сайгачих шкір міхів, понадимали їх через очеретини, пов'язали рядами, згори припасували помости з жердин та хмизу. На цих плотах підбирались до безконечної валки оленів.

Один мисливець бив гарпуном оленя, другий обмотував безрогу голову линвою, а третій жердиною керував надувним плотом.

Старий покликав усіх до Каменя та довго й терпляче пояснював, що коли бити згори, то кров забитих попливе на живих, і на берег, і на прибережну зелень, що прокидається від зимового сну. Запам'ятає вся ця безконечна череда кров та небезпеку. І хто знає — чи не вирішить Оленяча Матір змінити шлях своїх стад через цю річку, де так жорстоко б'ють і лякають її оленят?!!

Отож били мисливці після поради Старого, підбираючись лише знизу, проти течії. Вона змивала кров, розчиняла її. А що вітер повіяв із верхів'я, то й запаху паруючої крові не було чути оленям.

Не висіли над бродом хмари зелених мух, як завжди і скрізь, де били оленів мисливці під час весняного переходу.

Кілька днів без перерви палали багаття в стійбищі. Біля них жінки й дівчата підсушували, підв'ялювали і коптили оленину.

Слався сивий дим над берегом вдень і червонився клубами вночі.

Всі-всі, хто міг рухатись і піднести хоча б скіпку в багаття, напружувалися з усіх сил.

Розтягували свіжооббіловані шкіри і посипали їх попелом, обрізали з кісток рештки м'яса і сухожиль, трощили каменюками мозкові кістки, витоплювали з них жир...

Найвправніші і найдосвідченіші жінки коптили м'ясо, доглядали за в'яленими пластами. Старі баби кам'яними скряблами вишкрябували мездру з оленячих шкур. Потім вони з гостями із споріднених сусідніх стійбищ (а сусідні стійбища від них були не менш як за десять днів доброї ходи) посвячували підлітків у мисливці.

Перед гульбищем, перед посвяченням, вони відпочивали. Всі, крім дозорців, бо всяке бувало — з півдня пробирались слідом за оленями не тільки вовки, а й мисливці ворожих родів.

І от усі спали, зморені вщент і щасливі навіть уві сні — бо полювання було вдалим, як ніколи, і вся здобич була розпатрана і зготовлена краще, ніж будь-коли! Бо, певно, Оленяча Матір зглянулась на них і зробила їм щедрий дарунок після жорстокої, прехолодної зими...

Коли мисливці били оленів, жінки, і дівчата, і старі люди білували їх і потрощили, кілька старих бабів готували для всіх найулюбленішу страву — запікали в

жарі оленячі ковбики з непатраною зеленню, печінку, легені. І дівчатка, що мали цього літа пройти посвяту, швидко розносили ці лакітки всім, хто важко працював і не міг полишити свого місця. Особливо ж важка була праця у літніх жінок, що вичищали і вимивали кишки на березі ручая.

Він протікав між пагорбами, щоб влитися в річку внизу за бродами.

Вода ручая крижана — а жінки в ній полоскалися, хлюпалися не тільки ті дні, коли били оленів і патрали їх, а ще, може, з чверть місяця. Холодна вода, сморід, їдучі комахи і липка глина, з якою найкраще відмивається слиз. Ніхто ніколи не відмовлявся очищати незліченні линви кишок. Але й ніхто не біг допомагати старим бабам до ручая.

Коли ж Синичка, швидко впоравшись із своєю частиною м'яса, припорошивши його тонким попелом з листя молодої кропиви, перегорнувши ще раз під пекучими променями сонця та перевіривши, чи де не сипонула зелена муха, посланець хвороб і смерті, дрібних яєчок, поспішила до ручая, її спинила одна із старих жінок.

— Ти куди?

— Допоможу маминій старій тітці... Вона часто плаче від болю в ліктях. А вода їдуча...

— Добра душа твоя, Синичко! Але сиди отут, біля м'яса. Не можна одночасно доглядати і чисте м'ясо, і відмивати брудні кишки. Допоможи краще своїм старшим сестрам. Вони вже посвячені, але ти вправніша за них.

Більше тітка не сказала нічого, але Синичка зрозуміла, що, як тітки скінчать усі роботи з м'ясом і оленями, її обов'язково посвятять у жінки.

Коли ті, що йшли по неї, підступили до того місця, де вона відпочивала, Синичка сіла, вибаньчилась на них, на тих двох старих бабів та їхню старшу господиню. Вони

мовчки повернулись, мовчки пішли. Синичка мовчки поспішила за ними.

Прямували до ручая. До Каменя. Цей ручай завжди стиха булькотів, а замерзав лише в найлютіші морози і то не щозими. Ось там, межи великих каменів, біля витоку джерела, жінки витерли товченими першими паростками трав нагі тіла дівчаток — туди ще привели призначених до посвят із сусідніх родинних селищ. Бо так уже повелося, що біля Живого джерела і Каменя посвячували дівчат.

Камінь був співун. Бо коли вперше, багато-багато років тому, прийшов сюди Старий із рештками свого роду і залишками дружніх родів, то він виявив, що один камінь, коли по ньому вдарити рогом, чи кісткою, чи невеликим камінцем, починає з переливом гудіти довго-довго.

Відтоді коли вперше посвятили молодих, то калатали в цей камінь, співали і танцювали.

З того часу, куди б не замандрували близькі й далекі родичі, на посвячення свою молодь приводили до Каменя-співуна.

До того ж тут таке зручне місце, що з жодного боку не було видно, що за Каменем робиться. От прийшли жінки з Синичкою, та ще привели сусіди дівчаток своїх. Роздягли їх жінки і з себе поскидали прохолодні сорочки із сайгачих шкір. Найстарша в знахарстві жінка обдивилась кожну дівчинку, а тоді почали найголовніше — покрили тіло Синички візерунками. Занурювали уламок мамонтового бивня з карбованими візерунками у чорну липку фарбу і відтискували на шкірі.

Фарба швидко підсихала, і тоді молодша жінка гострим крем'яним вістрям надрізала тіло по візерунку і присипала товченим і тертим на порох чорним вугіллям.

Жінки співали високими голосами, ляскали в долоні. Ще одна вдарила крем'яхом по Каменю-співуну. Коли його басистий голос завмирав, знову била, і Камінь гудів та гудів.

Спочатку боляче не було, але коли половину візерунка на тілі було надрізано і затерто вугіллям, тоді почала Синичці до горла підступати млість.

Все лице її зросилося потом, задзвеніло у вухах. Крізь той дзвін чувся спів жінок та соковите гудіння співуна.

Коли вона сіла поруч жінок, то її зразу відпустило, і вона була тепер вже серед них, ляскала в долоні, підтягувала їхньому співу своїм захриплим голосом. Вона не знала до сьогоднішнього дня потаємних слів усієї пісні. Кожне нове слово карбувалось у пам'яті назавжди, щоб повсякчас бути при ній охоронцем і щоб вона могла його, коли надійде її черга, передати іншим.

А потім три дні і три ночі грали ігрища. Палили багаття й чаділи чорним кістяним димом, смолистим і густим, ласували оленячими потрібками, ковбиками, копченим м'ясом, солодкими паростками тростини. Ще молоді хлопці набили гарпунами добрих лососів-самиць. Запечена ікра з них так і приклеювалась до зубів.

Як танцювали всі молоді! Поки не падали безсилі. Відлежувались біля багаття, підживлялись соковитим, гостро тхнучим, квашеним м'ясом, і знов ставали до кола, і все танцювали, й танцювали.

Танцювали двома рядами — хлопці й дівчата. То йшли один на одного, то відступали, мінялися місцями. І в ті короткі миті, коли розпадалися щільні ряди, хлопці крутилися навколо дівчат, а дівчата пританцьовували на місці. Тоді ті, хто наважувався, швидко домовлялися одне з одним, і під охороною темряви зникали з освітленого майдану, і пробирались в улоговину, зарослу кущами.

Хоч було ще холодно, дівчата розпускали зав'язки одягу на плечах, і шкіряні сорочки сповзали до міцно підперезаних чересел. Хлопці теж опускали одяг до пояса.

При червонім густім полум'ї блищали м'язисті торси молодих мисливців. Лискучі від рясного поту і щедрого

умащення жиром, пружно підстрибували груди дівчат. До Синички, коли всі в танці змішались, ніби ненавмисне підступив молодий, ставний, весь ніби з м'язів юнак з уже зарослими шрамами і притулився до неї грудьми.

Все гаряче стислося в неї всередині, а тоді відпустило. Відчула, що зараз піде за ним.

Її обранець, той, хто покликав її, зник з гурту танцюристів. Вона озирнулася на всі боки, хоча, власне, нічого б і не побачила,— відступила в затінок. Повернула на стежку, але перед нею виріс Старий. Легкою старечою рукою, в ній наче не було ніякої сили, спинив Синичку. Кивнув головою, показуючи їй шлях — назад до танцюристів. Серце в неї опало. Стало їй сумно, і все враз зробилося буденним, безбарвним. Відчула втому, не пішла більше до гурту, а попрямувала в житло до жінок з малими дітьми і довго там спала.

Прокинулась тоді, як завели прощальну пісню. Їхні далекі родичі й друзі сусіди, навантажені м'ясом та шкірами, вирушили до своїх домівок.

На все життя запам'ятала обличчя молодого мисливця. Риси його горбоносого лиця були гострі, хижі, а в очах світилося тихе сяйво — тепле, лагідне і сумне.

Знов поруч неї, наче з тихої хмари, виріс Старий, поклав на плече руку, тихо прошелестів:

— Не плач. Це не твоя пісня.

Здивувалась, як просто й спокійно сказав. І вона враз вгамувалася.

Не бачила молодого мисливця, що раз по раз обертався, а дивилася на дорогу. Межи бурими торогічними кущами осоки довгою чередою тупали зігнуті постаті людей під важкими паками шкір та в'ялепого м'яса.

Ще раз Старий переступив Синичці дорогу, коли їхня Зпахурка чаклувала в кінці зеленого розкішного літа. Тоді розплодилося всякого звіра, буяли трави і всяка зелена парость заполонила собою все, що могла.

І от, коли зірвався перший північно-східний вітер, їхня Знахурка пішла до співуна Каменя, палила там вогонь і кидала в полум'я якісь трави і якісь гриби. Дихала тим димом і зовсім очманіла. Отако, оголена, простоволоса, вифарбувана в червону вохру, з'явилась у стійбище. Покликала із собою найвправнішого мисливця на оленів і доброго танцюриста, який найкраще з усіх воїнів зображав оленів. Голос оленів під час гону так удавав, що його одного разу поранили, метнувши дротик в кущі, за якими стояв.

Ще Знахурка взяла за руки двох дівчат — Синичку та її сусідку — і потягла за собою. Ніхто не питав її, що вона робить, всі знали — чаклує. Бо наближався осінній хід оленів на південь. Але на південь олені могли піти і другим бродом, що був нижче їхнього селища, і тоді довелось би їм кочувати вниз. Лишати без належного захисту старих людей і зимові житла з усім добром. А потім тягти здобич аж два денних переходи. Небезпечно — південні люди могли напасти якраз на переході. Але й це не було головне.

Треба було ворожити на приплід.

Щоб Оленяча Мати дала примноження незліченних оленів, ситість і благо всьому роду. Щоб оленів молодих та нежированих повернулась тьма-тьмуща.

Минулого року Знахурка ворожила разом із незайманою дівицею і одним мисливцем. Сама Знахурка від дня ворожіння не понесла. Але отяжіла черевом від першого злягання при ворожбі дівиця і породила день у день, як треба. Якраз коли по кризі, вже посірілій та набухлій, пішли стільні оленихи й молоді олені.

Від того дня ворожбитка почала до всього втручатися — адже це вона наворожила багатющий, неймовірний, як грозові хмари, хід незліченних оленячих валок.

Діду це не подобалось. Він лише хитав із сумнівом головою і жував свої сухі безкровні, аж сині, губи.

Тепер чаклунка потягла на ворожбу Синичку.

Ось коли Старий порушив усі табу, а він був найповажнішим і невтомним охоронцем заповітів, заборон і таємниць!!!

Прийшов до співуна Каменя, коли там почалось ворожіння. А ворожила жінка! Тоді не міг там з'явитись ніхто із чоловіків — ні старших, ні наймолодших, без дозволу чи запросин жінки-ворожки. Але Старий з'явився в ту мить, коли Знахурка співами, закляттями й танцями довела мисливця і себе до невгамовної хіті.

Дід з'явився, нечутно переступаючи вузлуватими, розбитими стопами великих престарих ніг. Узяв Синичку за руку і повів геть. За межею заповітного місця прирік:

— Щоб показати свою силу, нехай вона сама народить дитину. Нема чого чужу плідність собі прибирати, та ще й вимагати від інших поваги і послуху за це.

Було жарко дівчині і без одягу, але вона враз прохолола від дідових слів, і шкіра її пішла пуп'янками.

Старий зазирнув в очі дівчині проникливим поглядом.

— Прийде твій час, і я тобі тоді скажу. Поки що наберись терпцю — ти не лишишся яловою...

От тепер, коли вночі Старий зник із житла, Синичка зрозуміла — він має їй щось сказати найголовніше, найважливіше, найпотаємніше.

Синичка краще затягла на одязі всі торочки й зав'язки і рушила до Каменя.

В найзатишнішому місці межи каменями Старий її чекав. Повен місяць освітлював усе навколо рівними блакитними променями, і від того пронизливого холодного світла спалахували крижинки на втоптаній стежці. Дівчина зразу, тільки побачила його постать,— зрозуміла: дід покидає селище. Все на ньому було добре припасоване, приторочене. На ногах взуття для далекої дороги, в руках палиця-рогатина, а через плече висіли довгі піхви, напхані тонкими дардами, що були оперені орлиними перами. Синичці аж під горло гарячим залило — невже

Старий думає, що він ще зможе дардами проткнути звіра чи ворога?!

Вона просто побігла до Старого.

— У нас мало часу. Отож слухай мене уважно. Запам'ятай кожне моє слово. Одні мої слова будуть тільки для тебе — вони потаємні. Другі слова відверті, і ти їх колись передаси іншим молодим з нашого роду... Тепер слухай — ти знаєш, що я останній з живих людей, хто бачив живого мамонта. Я полював на них. Про це всі знають, і все — щира правда. Але в мене ще є і таємниця. Бо коли я пройшов обряд посвячення в дорослі мисливці, старійшини нашого роду послали нас на розвідку. Далеко-далеко, страшенно далеко на північний захід. Бо тоді наш рід проживав за багато-багато днів ходи від тих місць, де ми тепер опинилися.

Пішло нас, розвідників, у це, тоді холодне, місце десятеро чоловік. Бо в наших степах і вибалках блукали носороги й коні, сайгаки та олені, вовки. Але мамонтів не стало. Кудись помандрували з наших країв.

Це було дуже погано. І не тому, що було мало м'яса. Їжі вистачало для малих і старих. На менших звірів доводилось часто влаштовувати полювання, а м'яса було небагато. Це виснажувало людей і розпорошувало сили, бо ходили полювати на менших звірів меншими ватагами. Дивна річ, при такому полюванні калічилось і гинуло більше, ніж коли полювали на мамонтів.

Я був наймолодшим із розвідників. Не буду тобі розповідати в подробицях про наш довгий і небезпечний шлях. Скажу лиш тобі, що я йшов у парі з Чужинцем. Так звали цього мисливця, бо, дійсно, він був Чужинець.

Розповідав він мені, що народився далеко-далеко на півдні. Там скрізь кам'яні гори. Ті гори поросли такими високими деревами, що верхівок їх не видно,— лише вгорі від гілок і вітру йде шум. На деревах ростуть великі й тверді зерна, що ними живляться звірі й птахи. Він розповідав, що там немає суворих зим і шалених вітрів, як

у нас. Але там є інші біди — багато живе родів по горах та долинах, і по всіх лісах. Постійно вони полюють один на одного, щоб загарбати собі жінку чи дівчину в сусідів, вбити мисливця. Чи навіть вибити вщент весь рід, щоб захопити собі гору чи долину з усіма високими деревами та живністю, яка там є. Він розповідав, що в їхньому та сусідніх родах дійшли до хитрощів ось яких: малих гірських козенят і поросят при полюванні не вбивають. А беруть до стійбища. Жінки їх доглядають і вигодовують, поки вони не виростуть, а тоді вже забивають для їжі. Ще він розповідав, що на південь, за рядами гір, є озеро. Берегів того озера ніхто не може побачити. Бо вода зливається вдалині з небом. Вода ніби в озері солона, як гаряча оленяча кров... І ще є там величезні родини комах, вони просто менші родичі джмелів, що оселяються в дуплах дерев і в щілинах скель. У свої гнізда вони приносять солодкий сік із квітів і зберігають у сотах, як джмелі. Тільки соти ті бувають завбільшки з оленячу голову, а то й більше!.. І він, Чужинець, домовився з хлопцем із сусіднього роду, що той за гніздо таких солодощів допоможе Чужинцеві вкрасти сестру, коли та з дівчатами піде ловити на потоці рибу.

Чужинець поліз по кам'яній стіні до найбільшого гнізда з сотами. І тут з-за рогу з'явився на стежці величезний бурий ведмідь. Чужинець почав благати, щоб ведмідь дозволив йому відступити, але ведмідь з риком кинувся на Чужинця. Тоді він метнув гостру й тонку, мов голка, дарду. Ведмідь осів на задні лапи, а потім покотився вниз. Знялася на схилі курява. Не встиг ступити Чужинець і трьох кроків до гнізда з сотами, як з хмари куряви знову з'явився ведмідь і поліз вгору на стежку. Чужинець метнув дарду і знов поцілив ведмедя у серце. Звір полетів вниз по схилу. Так було ще двічі!..

Коли він, Чужинець, спустився — межі його страху не було: внизу, біля підніжжя скелі, лежали покотом чотири величезні ведмеді. Чужинець мені так сказав: «Я був

молодий і не хотів зразу вмирати. І я вкоїв страшний злочин — я вбив чотирьох ведмедів, я без дозволу старійшин видав соти, що належали всьому роду. Тому я пішов на ще більший злочин, за який мені випаде найстрашніша кара, — я вкрав родовий священний оберіг «Камінь сонячної змії». Я знаю і знав, що кара за це дістане мене, але я не хотів зразу вмирати. І я сказав собі: «Нехай я помру завтра вранці, але тільки не сьогодні!» Я набрав зброї, сушеного м'яса і найпотаємнішими забороненими стежками наших і споріднених селищ поспішив на північ...»

Він багато оповідав мені про свої мандри з лісової гірської країни у наші холодні степи.

Тільки за кілька років опинився він у наших краях. Дійсно, йому допомагав оберіг «Сонячної змії». Бо ніяка сила і кмітливість не змогли б врятувати від полону чи смерті. До нас він прийшов з власної волі, бо захворів. Жінки виходили його, і він лишився з нами. Швидко навчився нашої мови. Зростом і вагою він поступався нашим дорослим чоловікам, але був дуже швидкий і хваткий, мов горностай чи ласка. Навдивовиж добре робив він дарди. А щоб вони точніше потрапляли в ціль, він оперював їх орлиними перами. Наші дорослі мисливці посміювались над цим пристосуванням — воно добре при полюванні на дрібну дичину. Наш рід полював на мамонтів і носорогів. А при такому полюванні потрібні були нелюдська сила, стійкість духу, відчайдушна хоробрість та згуртованість більша, ніж у зграї вовків.

Наші над ним насміхались, особливо найсильніший і найжорстокіший мисливець — Ворон...

Мисливці невдовзі після того, як Чужинець оволодів нашою мовою, хотіли взяти його на полювання. Але Ворон спротивився цьому. Довелося Чужинцеві чекати посвячення разом з хлопчаками мого віку. А до того він виходив сам на полювання або брав мене з собою. Він терпляче вчив мене, як користуватись пращею, змайстрова-

ною з оленячого рогу, жил та шкіри. Вчив, як метати оперену дарду... Я виявився здібним учнем. З найдальшої відстані, з якої колись хтось убивав птаха, я на болоті поцілив в око білого гусака. Відтоді мене звали Білим Гусаком.

На посвяченні дорослий Чужинець, голий, як і ми, підлітки, співав і танцював разом з нами, що прагли стати дорослими. Він пройшов усі випробування і всі кола свят. За велику спритність йому дали нове ім'я — Ласка. Але все одно всі звали його Чужинцем. Крім мене. Це я тепер його називаю Чужинцем, як і всі звали...

Тепер повернімось до того часу, коли ми пішли далеко-далекò від домівки шукати мамонтів і носорогів.

Чужинець захотів піти далі всіх на північ. Його відпустили. Я попросився з ним, і мене теж відпустили. Мені здалося тоді, що через мою дружбу з Чужинцем до мене ставляться не так, як раніше.

Тільки тоді, коли ми лишилися самі, він мені розповів про свої біди і показав оберіг свого роду. Я просто очманів від дива...

Старий замовк, поліз за пазуху і довго там щось відв'язував. Зрештою витяг у затиснутім кулаці щось округле. Він розтулив пальці, і дівчина зойкнула. На його старезній висохлій долоні лежав прозорий рожевий камінь, схожий на качине яйце. Блакитне світло місяця падало на камінь, і він грав фіалковими спалахами, а всередині виднілася маленька сонячно-жовта змійка з піднятою настороженою головою.

Дівчина застигла в захваті і не наважилася, хоча їй дуже кортіло, торкнутися цього дива. Вона так і стояла з протягнутою рукою.

Дід тримав оберіг на своїй тремтячій долоні і вів мову далі.

— Коли Чужинець показав мені оберіг, я зрозумів, що такий камінь справді має найвищу силу. З тим оберегом нам нічого не загрожує.

Ми йшли з Чужинцем п'ять днів. На шостий день побачили мамонта. Наче жива гора, помалу просувався він край озера і висмикував із прибережних шуворів найсмачніші стеблини і паростки. Чужинець наказав мені причаїтися в місці вітряному, щоб до мамонта не поплив мій дух. А сам почав повзти до звіра.

Звір побачив чи почув його, бо кілька разів хоботом ворушив у повітрі, ніби намацуючи струмені запаху, що розпливалися від Чужинця.

Чужинець підліз до нього з лівого боку. Скочив на ноги і, тримаючи списа на метальній палиці, почав швидко-швидко крутитись. Ось він спинився і, падаючи вперед, метнув палицею списа! Спис точно-точнісінько вп'явся мамонтові за лівою передньою ногою, і мамонт наче завмер. Він навіть хобота опустив і стояв, ніби до чогось прислухався.

Чужинець схопив другого списа, підбіг до мамонта і послав зброю в ціль! Мамонт, коли вп'явся в нього другий спис, стрепенувся, підняв угору хобот і скажено заревів. Здавалося, що грім гримить, що крига на річці скресає!

Чужинець ще одного списа метнув, але невдало, той спис застряг у волохатому боці звіра. Чужинець побіг назад, до болітця, а мамонт за ним.

Мамонт мчав дуже швидко, мені навіть здалося, що він не поступався в бігові оленю. Ось-ось — і тільки захрускотять ребра Чужинця під лапами мамонта.

Та чомусь мамонт не схопив його хоботом, коли Чужинець відскочив осторонь, впав і поповз по хиткій поверхні зарослого болота. Мамонт продовжував бігти, поки не впав у багно.

Ми обоє з радістю заверещали, як мамонт упав на передні коліна і хобот та голова його занурились у твань.

Радість наша була передчасна — мамонт конав і не міг підвестися з болота. Він був для нас недосяжний, бо його почало засмоктувати в трясовину. Ми спочатку думали,

що засмокче його по плече і тоді ми його доб'ємо, nап'ємося досхочу його крові і відрубаємо його розкішні бивні. Але він весь занурився у багно без останку... Щоб не бути брехунами, ми нікому не сказали про наше полювання на мамонта...

Коли ж ми повернулися до розвідників, то чекали ще двох наших родичів кілька днів. Ми б іще їх чекали, та раптом побачили гурт мамонтів. Звірі мандрували вздовж ручая на південь. Значить, буде рання зима.

Ми поспішили до наших родичів, щоб згуртуватися до полювання на мамонтів...

Я багато разів розповідав, як ми вистежували звірів, як запалювали смолоскипи й підпалювали навколо звірів суху рослинність, як заганяли на той шлях, де були викопані величезні ями. Тому я скажу тільки одне: коли і зброя, і смолоскипи, і хмиз для вогню були зготовані,— ми, мисливці, відділились від жінок і від дітей. Ми молилися з піснями, і танцями, і заговорами, щоб який-небудь мамонт із стада віддав нам своє тіло. А душу ми його обіцяли вшанувати. Тоді ці закляття були найстрашнішою таємницею. Але тепер, після страшного тепла й потопу, коли відступає на північ лід і вже немає ні мамонтів, ні носорогів, ні чорних ведмедів,— можна про це розповідати. Але й зараз я тобі розповідаю, а мені аж холод по руках іде — бо розкриваю таємниці і зраджую закляття...

Коли скінчили потаємні заговори й молитви, ми знову надіслали розвідників і чекали їх цілий день. У той день зі мною сталося щось неймовірне — мене пройняв страх. Без сумніву, або хтось на мене наслав порчу, або в мене вселився дух непохованого, десь у безвісті загиблого родича. Я не сумніваюся, бо як же я міг перелякатись, якщо удвох із Чужинцем полювали на мамонта?!.

А тут мене пройняв страх. І такий страх, що в мене гарячка почалася. Я ніколи опісля не відчував подібного страху. Навіть тоді мене не проймав такий жах, коли

почали танути льодові гори й всю землю вкрила холодна вода, а з неба безперервно лилися холодні дощі...

Чужинець все швидко помічав, бо там, на півдні, кажуть, люди запальніші, а може, тому, що там люди полювали одне на одного. Він і питає мене. Я не зміг ані збрехати йому, ані приховати страху і все розповів. Тоді він сказав мені:

— Ось тобі оберіг,— непомітно для інших передав «Сонячну змію».

Тільки ладунка з каменем зависла на моїй шиї, як все страшне вийшло з мене без вороття. А потім ми спокійно сиділи та чекали розвідників. Щоб не нудитися, він витяг із своєї торби гальку і гострим скалом кременя різав на ній зображення того мамонта, якого він так сміливо і незвичайно вбив.

На тій гальці були вже нарізані зображення тура, лося, зубра и чотириголового ведмедя. Поверх усіх малюнків він різав мамонта.

Примчали дозорці: «Мамонти йдуть!»

Схопилися всі як один. Кожен побіг на своє місце. Бо так вирішили старші мисливці, а Ворон всім показав їхні місця.

Наші землі над берегом річки біля бродів, через які йшли зимувати мамонти, насороги й олені, були найбільш придатні для полювання на мамонтів.

Треба було тільки дочекатися появи звірів та тихого вітерцю. А тоді підпалювали висохлі за літо чагарі, й стебла осоки, й очерету. Бо мамонти боялись лише вогню. Вогонь же був завжди в наших руках. І ми з допомогою вітерцю гнали вогнем мамонтів у ями.

Лише одне місце важке і незручне — там, де горби плавно спускалися до води. В цьому місці могли мамонти проскочити повз пастку, звільнитися з вогненної облоги. На помості над ямою місце небезпечне. Хто загається — тому кінець від мамонтового хобота. На калиновім помості, присипанім землею, поставив Ворон мого друга

Чужинця, мовляв, Чужинець верткий, швидкий — встигне відскочити, коли буде потреба.

Мене, як первістка мисливця, поставив неподалік від Чужинця в безпечному місці. Сам же Ворон став разом із своїм сином у найвідповідальнішому місці — на шляху мамонтів до пастки.

Коли все закрилося пеленою вогню і диму, коли мамонти звернули зі свого звичного шляху, налякані смолоскипами і бігом вогню по траві, отоді мій друг допустився страшної помилки. Він зійшов з місця й побіг із калинового помоста, притрушеного землею і травою. Я знав, для чого він так чинить,— йому треба було розкрутитися зі своїм списом на твердому. Однак це його не виправдовувало: він порушив найголовніший закон мисливців на мамонтів — якщо вирішили стояти, то повинен умерти, а не зійти зі свого місця! Це був справедливий закон! На полюванні на мамонтів всі мусили робити так, як змовились. Порушувати правило — злочин!..

Мамонт, що затупцював на місці, б'ючи себе хоботом по шерстці, яка горіла, чадячи і потріскуючи, враз побачив, як від нього метнувся Чужинець, і посунув за ним.

Ось-ось мамонт уникне пастки! Тоді всьому кінець. Син Ворона, не дивлячись на батька, кинувся вперед до мамонта, переступаючи йому шлях. Він безстрашно став проти звіра-гори і метнув списа.

О! Який це був хлопець — він з одного удару вибив списом око мамонтові. Та вже за мить його ребра трісли під ногою тварюки.

А Чужинець тим часом вже розкручувався на твердому, метав один спис, другий спис, третій спис у черево звіра.

Мамонт спинив хід. Ступав поволі, поволі. Впав на коліна. З-під лівої передньої ноги в нього цебеніла кров. Але він ще звівся на повен зріст, затрубив, звівши вгору хобота,— кликав своїх родичів на допомогу. І загуркотів у яму. На його заклик з диму з'явилися ще мамон-

ти, і ще двоє впало в яму згори на свого смертельно пораненого родича. Один мамонт видряпався і втік. Він тікав, мов котилася вогненна, чадяча паленою вовною гора. Та він, певно, пошкодив собі щось всередині. Бо потім ми за кілька днів вислідили його в луках за бродом і добили...

Завжди таке вдале полювання було для нашого роду святом. Але тільки не цього разу — один мисливець побіг, як боягуз, із свого місця, і загинув найсильніший та найрозумніший юнак...

Коли прийшли і взяли з оселі Чужинця та її повели його за стійбище, я слова не мовив на його захист. Я знав — йому смерть. Ніхто б мені ніколи б не повірив, що він в такий спосіб вже забив величезного мамонта. Та ще, по правді кажучи, я боявся, що тоді в мене заберуть оберіг, я стану безсилим і полохливим. Бо коли скінчилося полюваня і ми всі ледь чапали обважнілими ногами, я сказав Чужинцеві:

— Візьми назад собі «Сонячну змію».

Але він безнадійно махнув рукою.

— Ти не порушив заборони. Тому вона принесе тобі щастя. Я ж весь час порушував заборони...

Далі він нічого не говорив, а віддав мені її гальку з малюнками звірів...

Його забрали з житла, де він жив у Оленихи, дуже товстої вдови. А її сестра, така ж дебела, як і вона, була найвправнішою ворожкою в нашому роді. Вона завжди брала всякі корінці й трави, кидала їх у вогонь і дихала димом. Від того шаленіла, танцювала, мов навіжена.

Вона порадила Воронові звести Чужинця зі своєю сестрою-близнючкою. Це була підступна порада — Олениха не вагітніла. Вона була тричі вдовою, але жодного разу не понесла.

Проте, коли забрали Чужинця, сталося таке.

Я бачив, як Чужинець під час веселощів, коли всі розкошували найсмачнішими шматками м'яса і коли всі як

один уголос співали величальну загиблому мамонтові, сидів скраю від багаття та все роздивлявся уламок наконечника свого списа. Він співав, а його пальці крутили уламок наконечника. Наконечник списа Чужинця знайшли в серці великого мамонта.

Але всі відверталися від того уламка — знали, що Чужинцеві кінець. А його спис протнув серце мамонта!

Лише одна молодесенька дівчина дивилася й дивилася на уламок списа. Тоді її погляд зустрівся з поглядом Чужинця...

Коли ж для всього селища скінчилося свято, почалось таїнство. Певні частини тіла мамонта, де найчастіше перебуває його душа, ми завжди ховали вночі в потаємнім місці. Дякували мамонтовій душі, що вона віддала нам своє тіло, і просили допомогти вбити іншого мамонта.

Закляття були страшні, і, хоча поламано всі заборони, хоча все життя на світі перевернулось, я не можу оголосити потаємні слова.

Не було потаємніших, сильніших слів ніколи на землі, і ще й досі живуть вони в моїй душі. Коли я їх повторюю, душа моя, на відміну від тіла, оживає. Я найстаріший з людей, але душа моя час від часу оживає і стає молодою, як мої мрії...

Отже, слухай далі те, що тобі можна слухати.

...Після всіх заговорів, таємниць, і співів, і танців притягли з кущів пов'язаного Чужинця. Він не пручався, не ворушився, а в його очах не було вже живої душі. Тоді над ним почали танцювати нагі Ворон і Ворожка. Мисливці ляскали в долоні та співали про те, що хоробрі живуть і люблягься, а боягузи, неслухняні, непотрібні мають сконати в муках!..

Ворон натяг на голову ведмежу шкуру і наказав наймолодшим скарати Чужинця. Хлопці похапали дротики — я не взяв зброї. Ворон протяг мені свою дарду.

В цю мить очі Чужинця ожили, засвітились — він наче зрадів, що я все ж узяв зброю. Всі роди й люди зна-

ють, яка буває кара за боягузтво — зразу не вбивають винного, а зціджують з нього всю кров.

Чужинець виразно моргнув мені: бий у серце! Я ж удав, що в мене трусяться руки, бо я ж його друг. Але моя рука ніколи — о, ніколи! — не була така тверда.

Він помер в одну мить, бо наконечник дарди з такою силою пробив його тіло, що встромився в землю!

З мене кепкували, глузували, що я став боягузом, бо дружив з боягузом Чужинцем.

Ворон був мстивим чоловіком. Він настільки ненавидів Чужинця, що думав: той справді боягуз. Чужинець не був боягузом, він був занадто гарячий, невитриманий і хотів показати себе перед іншими. Ось у чому були його погані якості.

Інші ж його риси були кращі, ніж в усіх людей, з якими я зустрічався.

А тіло Чужинця викинули на пустош, куди часто прибігали песці.

Я переповнився страхом і скорботою. І тоді пішов на пустош. Кілька днів сидів там, споглядав, як песці розривають тіло мого товариша, розтягують собі ребра його і руки...

Я думав, думав, думав...

Я дав собі слово, що, коли навіть не стану верховодом, як Ворон, я завжди дбатиму, вдень і вночі, про моїх родичів та про справедливість між ними...

Мені було страшенно гірко, хвороба відчаю ввійшла в мою душу, і ані краплі страху.

Минав час, і я все чекав, коли ж злякаюсь. Бо вже ж і я сумнівався, адже всі — і Ворон і інші старші мисливці були переконані, що Чужинець боягуз, а серце його полохливе.

Оце, власне, і був останній страх у моєму житті. Ні, не так — це був останній раз, коли страх підкорив мою волю, а я вчинив так, як хотіло полохливе тіло і чому супротивився мій дух.

Від того дня, коли забили Чужинця, ми більше не бачили мамонтів. Вони пішли на південь восени, а навесні не повернулись.

Ми надсилали посланців до сусідніх родів, а ті говорили, що там теж немає мамонтів. Поверталися посланці, переповідали, ніби мамонти й носороги пішли на північний схід.

Почалися дивні роки. Було влітку дуже тепло, буйні трави піднялися в людський зріст, і розплодилося незліченного звіра по степах, по густих чагарниках у вибалках.

Занадто ситі й теплі були ці роки. Я десь відчував, що це не до добра. Це відчували і товста Олениха і Ворон.

Після страти Чужинця Олениха схудла і народила мені сина.

А Ворон втратив силу над іншими. Бо тепер полювання стало легким. Не вимагало вже ні вовчої одностайності, ні шаленої хоробрості.

Дівчина, що була з Чужинцем в останній його банкет, породила сина. Я дуже боявся, що Знахурка і Ворон зведуть його, як сім'я Чужинця. Тому я потайки взяв дитя і відніс за кілька переходів за річку в одне стійбище. Поклав дитину на стежці до ручая, куди ходили жінки по зелену парость.

Вони побачили дитину, взяли її та довго розглядали. Я ж слідкував за ними до того часу, поки не підійшла ще одна жінка та не оголила свої великі перса і не вприснула молока дитині. Тоді я тихо зник із чужої землі, переплив річку і довго полював на величезного лося. Був страшний переполох у селищі, коли я повернувся, але я удав, що нічого не знаю...

За тим пішли страшні, страшні роки!.. Стало тепло взимку і холодно влітку. Страшні зливи спадали з верхнього неба, густі смертельні тумани піднімалися з боліт та озер. Гинули люди від кашлю, від застуди. Але страшне було попереду — стільки води злилося з неба та вили-

лося з снігів і льодовиків, що й узвишшя занурились у воду...

Від нашого величезного роду лишилося менше половини. І тут ще лихо, коли вода почала трохи спадати,— з півдня прийшли хижі люди. Вони хотіли нас усіх повбивати. Довелося тікати. Ворон з кількома мисливцями лишився, щоб затримати боєм ворогів. Ворон та його бійці всі загинули, але рештки нашого роду з дітлахами і жінками змогли уникнути винищення.

Потім ми з'єдналися з тим родом, власне, теж рештками, куди я відніс сина Чужинця. Ми помандрували на північ за холодом, за кригою і снігом, туди, де не було страшної болотної води й трясовини. Тепер ми перетворились на мисливців за оленями. Полювання на оленів — це легка забавка порівняно із загоном мамонтів. Вже немає тої мужності й одностайності, як у мисливців на мамонтів. Легко тепер добувати їжу... Але страшно те, що роди, нові роди, що відродились на місці загиблих під час пошесті й потопу, почали ворогувати між собою. Винищують один одного, наче оскаженілі звірі! Оце постійне полювання людини на людину страшніше за потоп, і нашестя мамонтів, і вимерлих чорних ведмедів-людоїдів...

Я тобі передаю обидва обереги: «Сонячну змію» і «Чотириголового ведмедя». Немає по всіх холодних степах біля льодовиків сильніших оберегів! При мені народилося шість нащадків дівчини, що була зачата тим жорстоким Вороном і Ворожкою. І шостий нащадок це ти, Синичко. Твою далеку прапрапрабабу зачали в найгіркіший мій день злі й мстиві люди. Вони не поважали мене. Але все ж вони були мої кровні родичі. І обоє були люди могутнього тіла, вперті й хоробрі. І похмурий Ворон і хтива Ворожка... Отож плекай в собі силу духу та впертість і гальмуй хтивість і мстивість. Тоді ти збережеш потаємні камені та пам'ять минулого. Передаси ще молодшим, щоб знали вони, від якого кореня вони йдуть!.. Тепер ти зрозуміла, чому я спиняв тебе?.. Але більше мене не буде.

А ти, коли настане потреба, сама себе вгамуєш і вчиниш на добро... Ти ще дивишся на мене, наче питаєш очима про того хлопця... Відкрию тобі і цю таємницю — всі жінки їхньої гілки родової народжували гарних, ставних хлопців. Проте всі вони гинули на полюванні при зіткненні з хижими звірами — у них, у хлопців, із рани безперервно лилася кров, поки з гарячою кров'ю не випливала й ослабла душа... А раптом цей красень твоїм дітям передасть це прокляття?! Тоді кінець ще одній гілці роду. Твоя ж гілка не слабша за мою. Адже я пережив стільки поколінь, відколи Ворон загинув у бою, а мене поставив охороняти жінок і дітей...

Якщо ж перед скресанням криги до нас прийде хтось із озерних людей, із роду Ведмедя, і ти впізнаєш в ньому риси Чужинця — бери його собі, лиши його у нас ласкою — він далекий наш родич.

Старий передав дівчині ладунку. Простяг руку до списа-посоха, встромленого ратищем у крупчастий блакитний сніг.

— Я рушаю на південь. Коли приходили вістуни з півдня, то розповіли, що вже кілька років у місцях нашого полювання на мамонтів виросли високі дерева. Вони ростуть у глибоких затишних ярах. На деревах по дуплах поселилися бджоли. Хочу подивитись на дивних родичів джмелів.

— Але ж це далеко! Там, кажуть, скрізь живуть жорстокі люди.

— Кому ж старий потрібен?.. Та й до всього цю останню зиму все мені снився Чужинець. Що він дорослий, а я ще тільки посвячений. Ми ніби вдвох полюємо на мамонта. Потім лізимо вгору на небо по високому дереву. Із дупла на тому дереві нам в рота капає солодкий мед. Мені важко лізти — задуха пече. Чужинець все вище й вище — ось у хмарах сховається. Він простягає мені руки, кличе поспішати за ним... Мій друг Чужинець не сердиться на мене. Його душа сказала мені: «Я радий, що

ти протнув моє серце. Бо ти був милосердним, тільки не знав про це. А вбивши, взнав, як це жахливо, коли люди заставляють людей вбивати один одного. Було б гірше, якби хтось інший протнув моє серце. Той, інший, нічого б не зрозумів. Занадто вони були всі затяті та вперті...» Душа його часто приходила в останні роки до мене. Кликала в медовий край на зелені трави нашої молодості й звитяги... Я ж ра́ніше не міг піти до нього, бо не було кому передати обереги. Тепер вони в тебе. Стережи їх, пильнуй і добре примічай усе, що діють люди нашого роду, щоб ти знала, кому їх передати, якщо моя душа прийде до тебе і покличе в мандрівку в теплі краї, де ростуть височенні дерева.

Дівчина не плакала.

Старий не витирав сльозливі очі.

Він рушив по крихкому блакитному снігу, і його широке шкіряне взуття човгало по крижаній шкірці. Вугільна тінь повторювала його неквапні помахи руки і посоха-списа.

Старий жодного разу не обернувся.

Дівчина відчула — Старого вже нема. Його душа вже за обрієм часу. Певно, про щось там лагідно розмовляє з нещасливою душею вигнанця і звитяжця...

Отак вночі зник останній мисливець на мамонтів. Остання жива людина, що бачила мамонта...

Коли вранці молоді мисливці ходили полювати на песців у той бік, куди пішов Старий, вони не побачили найменшого сліду, найменшої позначки від його ніг...

Сплинуло багато років. Синичка стала прабабою дорослої правнучки. Тепер вони зайшли ще далі на північ. Далеко від місця її посвячення в дорослі на оленячій переправі, де Старий передав їй могутні обереги.

Зменшились стада оленів, збільшились озера, й ріки, й болота. Крига й сніги відступали на північ.

Розпорошувались, роздрібнювались великі родини й роди.

Синичка, стара баба, відчувала що ось-ось і їй почне снитися душа Старого. Вона все пильніше, все уважніше придивлялася до молоді зі свого роду, зі споріднених осель. І з радістю примічала, що один підліток, хоч і не її кровний, а зможе прийняти обереги, пильнувати їх і охороняти. Він ще не був посвячений у дорослі воїни, але вже сам полював і приносив добру здобич. Одного разу на звіриній стежці пригнув криву сосонку і приладнав до неї списа. Прив'язав вершок сосонки до пенька тятивою із оленячих жил. Йшов величезний рогатий лось. Наступив на тятиву. Сосонка звільнилася від прив'язі і вдарила лося під серце списом.

Хвалили всі хлопця, захвалювали. Але стара Синичка бачила, що він радий не так похвальбі, як тому, що всі мають свіже смачне м'ясо.

Тоді стара Синичка вирішила не гаяти часу і віддати йому оберіг, розповісти історію Старого й Чужинця і показати «Сонячну змію». Розповіла вона йому про незабутню блакитну березневу ніч, коли сонце приходить вдень на половину неба і коли в далеких південних лісах у барлогах починають ворушитися волохаті любителі меду.

Розповіла про Старого — останнього мисливця на мамонтів, про Чужинця, його нестриманість і гірку, страшну смерть.

— Тієї весни прийшли з-за ріки озерні люди мінятися з нами різним добром. Принесли вони багато фарби: білої, жовтої і червоної. Ми ж дали їм багато хутра. Серед них був один з роду Ведмедя. Я ледь не зомліла, коли його побачила, бо мені його напророчив Старий. Але я була охоронницею вогню та могутніх оберегів. Тому не він до мене підійшов, а я до нього підійшла. Сказала йому, що бажаю його мати чоловіком. Прохала, щоб він лишився у нас. Він лишився, але не моїм чоловіком. А став

жити з одною тихою і покірливою дівчиною з гілки Старого. І в них пішло багато дітей.

Різні вони були — тихі й буйні, щасливі і нещасливі. Важко було за всіма вгледіти, хоча я мала це робити — мені так хотілося, щоб охороняли і піклувалися про обереги нащадки Чужинця.

Може, я була занадто прискіплива, але я щиро тобі, хлопче, скажу — не відчувало моє серце в них такої доброти і такої сили, як у Старого. Для того, щоб піклуватись про обереги, треба бути сильним духом, упертим, витриманим, добрим і мати чутливу душу, щоб раніше за всіх відчути, де добро, а де зло. А головне, треба дбати про свій рід і берегти пам'ять роду...

Вони говорили, сидячи під білими вапняковими брилами берега плюскотливої річечки. Брили були розмальовані різними потаємними знаками, і стара поки що не пояснила йому жодного знака. Але він і не питав, він знав — його час надійде... Не питав він і про «Сонячну змію». Знав, надійде час і стара Синичка віддасть йому наймогутніший оберіг.

Вночі снилося їм різне, але обом святкове, радісне.

Прабабі, далекій спадкоємиці Ворона та Віщунки, снився Старий. Вони ніби сидять з ним під білими брилами вапняку, і він показує рукою на той берег річки. Там ростуть височенні дерева, а над ними хмарами гудуть бджоли. Ніби Старий кличе її до тих дерев, де в дуплах повно солодкого меду. Річка глибока. Як же її перебрести, коли вода ще крижана?.. Схоплять корчі, впаде й захлинеться. Тоді Старий підіймається і йде до води.

— Ходи за мною, не бійся!

Він ступає по воді. Не занурюється вглиб, не потопає, тільки блакитні бризки спалахують веселкою з-під його натруджених правічних ніг. Ноги страшенно спотворені роками, суглоби випирають з-під шкіри, мов сучки старезного стовбура, і обплутані його ноги густими вузлами й сітками набряклих синіх судин.

Вона ступає за ним. О диво — не занурюється, не потопає у струменях води!..

Хлопчикові снився вогненний звір-гора зі страшними жовтими бивнями, більшими в кількадесят разів за роги найбільшого зубра. І хобот — рука, що хапає мисливців і з одного маху забиває їх у болотисту землю по самісіньке горло.

Тоді він, хлопчина, підбігає до старших і питає дозволу забити звіра. Йому дозволяють. Він підступає до звіра-гори на найближчу відстань і пробиває метким ударом списа його страшну руку-хобот. Шерсть на звірові палає і чадить. Звір реве громовим риком. Тоді хлопчина підбігає до самісінького боку велетня і слухає, де в нього стукотить серце. Обома руками гатить туди списа... Звір падає на коліна, а потім завалюється на бік. Стугонить земля від його падіння, як небо від громової блискавки в бурю!

Зразу ж із диму, із вогню з'являються двоє людей: сивий-пресивий старий і смаглявий чорноволосий хлопець — Чужинець. Вони оглядають забитого мамонта. Кивають вдоволено один одному головами, ніби говорять: «Недарма ми мучилися та пнулися з усіх сил. Є кому продовжити наші важкі труди...» Поволі відходять у червоний туманний дим, лагідно й всепрощаюче всміхаються до малого мисливця.

ДІАМАНТОВА СПОКУСА

(З циклу сатиричних оповідань
«Потаємні історії»)

Коли й третя дружина народила Василеві доньку, він зрозумів, що більше так жити не можна. Звичайно, він і від неї пішов. Власне, якщо по правді сказати, то вона його вигнала. Правда, цього разу посміхнулося щастя.

Бо третя жінка відвоювала другу кімнату у квартирі, коли їхня сусідка одержала квартиру в новому будинку.

І коли він розлучився, то суд йому ту кімнату присудив. Але третя жінка була страшна, як дев'ятий вал. Як тільки до Василя збиралися друзі, вона викликала міліцію, піднімала такий галас, та ще й дитина кричала не гірше від мами. Ще й двох років її не було, а як побачить Василя, то тицяє пальчиком і белькоче: «Кака!»

Таких моральних тортур, не кажучи вже про аліменти на трьох дітей, Василь витримати не міг. І почав він крутитись, бо ж відомо: хочеш жити, умій крутитись. І таки викрутив собі по обміну одну поганесеньку кімнатку в загальній квартирі, де жили справжні корінні кияни. Всі інтелігентні, всі корінні. І, як усякі старі інтелігенти, всього боялись.

Тому Василь не боявся нічого. І тепер можна було й друзів запросити на випивон. І поспівати під гітару. А треба сказати, що Василь був зросту невеличкого, широкий у спині та сідницях і мав голос прегучний, а на гітарі він так, для «блізіру», акорди рвав.

Збирались вони в його кутовій кімнатці десь протягом року щосуботи й неділі. І всі пристойні ханиги вже не мучились у під'їздах, де може їх всякий дружинний патруль застукати.

Тому Василеву кімнатку із склом у вікні менш прозорим, ніж поліетиленовий пакет, з пошарпаними обоями називали банкетною залою.

Одного разу коли гості трапились особливо цікаві (серед них був грузин, що приніс каністрочку чачі) і банкетна зала чаділа тютюном і хмільним духом до ранку, то сталися дві події, які внесли добрі зміни у Василеве життя. По-перше, грузин випив, скинув свої моднячі черевики і пішов танцювати лезгинку, бринькаючи собі на губах. Василь взяв модні черевики, щоб на них ніхто не наступив, і побачив, що вони не тільки на високих підборах, але й усередині мають добру товщину й підвищення.

І хоч Василь був добре напідпитку, він все запам'ятав. І сам собі потім обладнав такі ж.

А по-друге, це була його зустріч з сусідом Семеном Семеновичем. Він був такий низенький, кирпатий і мав лупаті-прелупаті очі з червоними безвіїми повіками.

Дивився уважно і весь час блимав, як ото сова в зоопарку.

Василь і пожалівся йому на своє важке й поламане життя і пояснив, чого він п'є. Все йому, сусіду, пояснив — що п'є хоч для якоїсь радості. Що самому пити — це алкоголізм і грошей не вистачає. І що тепер чоловіки в пригнобленні і немає в них ніяких прав перед цими шльондрами, що народжують тільки дівок і не хочуть їх самі виховувати, а ти їм плати аліменти.

І тут Семен Семенович виявився людяною людиною, просто гуманістом.

— Так влаштуйтеся на таку роботу, щоб побільше у відрядження їздити. Це дуже полегшить ваше фінансове становище. Кажу вам як компетентна людина.

...І Василь влаштувався на таку роботу, щоб побільше бувати у відрядженнях. Тепер він їздив по області і все ремонтував і налагоджував доїлки, силосні конвейєри, агрегати та всяке інше.

І тепер його поїли, а сам він не тратився. І поспівати міг від душі, якщо траплялась компанія.

Ну й Семену Семеновичу привозив гостинця. І найулюбленішою для Семена Семеновича була свиняча ковбаса.

— Ви ж... от стара... людина... Ну а старі люди завжди своїх звичаїв дотримуються...

— Ах, мій молодий друже! — Підвів руки вгору і одне око Семен Семенович, а другим оком блимнув на Василя.— Я з дитинства був Спінозою, вольтер'янцем. Якби не моє вільнодумство і фантазія, не любов до ризикованого, я б тричі був персональним пенсіонером... А так...— Він опустив руки і одне око вниз, а друге око тим

часом відпливло кудись набік...— Ах, молодість, молодість... А домашню ковбасу я полюбив з часів колективізації... Я тоді по заготовках був...

Отак вони сиділи у кімнаті Семена Семеновича і їли смажену ковбасу.

Була чарівна київська весна, і легенький навітер приєднував до запаху смаженої ковбаси запах квітучої черешні. Враз загуркотіло під вікном, запахкотів дизелем підйомний кран, зачадів синім смородом і почав чавунною кулею трощити двоповерховий флігель, що стояв, давно виселений, у дворі. Василеві було байдуже, що гупає чавунна куля, і тріскотять дошки, і курява, їдуча, столітня, запливає у вікно. Але Семен Семенович не витерпів подібної наруги і посунув боком до вікна. Він взявся за раму, щоб зачинити, і з якимось тихим, але відчайдушним вигуком застиг, скам'янів.

І зразу ж заглух мотор, і за вікном запала зловісна тиша.

Василь подумав, що, певно, там важка виробнича травма або й смерть: «Не стой под стрелой!», «При включенном...» — і він не поспішив до вікна, а налив собі з карафки чарочку коньяку, перехилив і спостеріг краєм ока, що Семен Семенович робить йому рукою якісь призивні знаки, але голосу не подає і не обертається.

Василь потім усім розповідав, що в тих рухах пальцями було щось таке парапсихологічне (він це слово запозичив з однієї телепередачі), що він зрозумів — події починаються. А Семен Семенович сказав би: «Менес, текел, фарес».

І справді, коли Василь підійшов до вікна, то побачив — троє робітників і кранівник колупаються в купі битого тиньку, цегли й ламаних скіпок і виловлюють із того сміття блискучі кружечки.

А кранівник стоїть навколішки перед своєю кухвайкою і розкладає на ній разки іскристого намиста і ще якісь блискучі цяцьки. В руках же у нього мосяжна

роздерта коробка з чотирма покарлюченими гвинтами.

Пізніше Василь довідався від кранівника, що та коробка була пригвинчена до балки в перекритті, під підлогою другого поверху.

— Мамо!!! — сказав Василь.— То чого ж ви мовчали?!! Зараз же люди прибіжать!!!

І він поліз на підвіконня.

— Василю! — заволав Семен Семенович.— Це золото і діаманти. Не лізьте! Ви загинете! Зо-ло-то!!! — волав тепер вже, на старості, мудрий і досвідчений Семен Семенович. Він краще від інших знав, що таке золота спокуса...

Та Василь вже спускався по водозбірній ринві...

Поки він перелазив через траншею каналізаційну, через паркан і приєднався до очманілих робітників СпецБМУ, то теж часу минуло.

І він знайшов лише чотири золоті п'ятірки і одну намистину. Та в цей час приїхала міліція.

Робітники СпецБМУ кричали на нього, що він має віддати їм чотири миколаївські золоті п'ятірки і одну аметистову намистину, а вони вже все здадуть у Держбанк. Але міліціонер записав і його в протокол, і він потім одержав свою винагороду...

Але вони змогли собі за винагороду...

Та що там говорити, що вони змогли?

Головне, що Василь цього не зміг! Плакати хотілося, але заплакати Василь зміг тільки тоді, коли надерся горілки, аж рачки став. Тоді й заплакав. Та не по-легша-ло...

Як Василь із квитанцією повернувся із банку додому, Семен Семенович запросив його до себе.

— А ви знаєте, Василю, ота стара відьма, що на третьому поверсі над нами, Аполлонія Ксенжніцька, присягається і божиться, що ми з вами живемо в апартаментах домогосподарки Степанової. І ця стара відьма, та ви ж

її знасте... Вона весь час, ця стара чума, базікає про свої надзвичайні пригоди під час голодної громадянської та ситого непу... Вона ото й говорить, що ніби зразу після громадянської якісь люди під виглядом електриків, чи когось там ще, лазили й шукали схованку із дорогоцінностями у нашій теперішній хаті...

— А у флігелі?!! — закричав Василь.

— ...і у флігелі,— спокійно вів Семен Семенович.— Їх спіймали, і ними займались люди ОДПУ. Потім ОДПУ само приїздило і вело пошуки скарбів. Але воно також нічого не знайшло, і після того ніхто вже не цікавився...

— Семене Семеновичу, а під час окупації?! — затремтів і наструнчився Василь.

— Василю! Ви зростаєте в моїх очах. Ви просто мислитель. Ми її спитаємо, стару чуму. Ця стара відьма була в окупації...

Та виявилося, що вона тут не жила під час окупації. Бо німці захопили під якийсь свій вертеп чи щось там таке. І чи вони шукали, чи не шукали,— ніхто не знав...

Оце, що ніхто не знав, чи шукали німці, чи не шукали, схвилювало Василя, і він вирішив шукати.

Він звільнився із своєї контори і влаштувався у ліфтремонт. І так весь час собі домовлявся з начальником дільниці, щоб або друга зміна йому діставалась, або нічне чергування.

У квартирі Вася почав з того, що вивернув старий паркет, почистив його і знов поставив на старе місце. Перед тим, як класти дерев'яні бруски, він ретельно проколупував підлогу сталевим багнетом від трьохлінійки і простукував дзвінким молоточком на довгім держаку.

Але ніяких відкрить, ніяких змін у звуках,— підгрунтя паркету скрізь однакове.

Часом Василя охоплював відчай — а якщо немає нічого?!! А він влаштувався на цю чортову нічну роботу!.. А час іде, роки минають... І випити ж хочеться, як же хочеться!.. Але пускати до себе ханиг?.. Та вони ж, ці

собаки, зразу вчують, що тут відбувається щось грандіозне!.. То тільки в брошурах товариства «Знання» пишуть, що в алкоголіків ота, як її, деградація. А насправді вони такі гади, що зразу винюхають і вгледять, де щось не так...

Тому він навіть на вулиці довго не застоювався, а зразу шмигав у парадне.

Та сусіди стали краще ставитись до Василя, не лише Семен Семенович. Хоча часом Семен Семенович зітхав жалісливо, коли не було в коридорі інших.

— Ах, Василю, я вже й забув, який аромат у домашньої ковбаси... А в магазинах...

— Що магазини?.. — відказував Василь.— Аромат не той і кишка не та...

Потім Семен Семенович зазирав йому в очі правим оком, а ліве око старого кудись відпливало набік, і шепотів:

— Ви молодець!.. Ц-ц-ссс! Я мовчу. Я мовчу, а з них ніхто не здогадується... Тільки, Василю, не ро-біть дурниць. Здайте зразу ж державі! Я вам кажу. Якщо почнете продавати, вас закладуть! Повірте — продадуть! Державу ви можете на початку обдурити і лишити скарб собі... Але-ле ви поч-не-те його реалізацію, і вас про-да-дуть! У нас такі люди. Продадуть! Хто краще мене знає?! Причому — одні продадуть через ідейність, другі — через боягузтво, треті — від дурості, але більшість — від заздрості! Заздрісних найбільше! Нероби, алкаші, хами — а всі заздрісні, ще й як! О! Як, як я це добре знаю!.. Самі нічого не вміють і не можуть, але як людина чогось добивається своїми силами — зразу донос! Все-все! Ш-шша! Розмови не було, був дим... Тсс...

І Семен Семенович щезав у своїх оббитих чорним липучим дерматином дверях...

І коридорний паркет перебрав Василь, і ніяких результатів. Василеві кортіло випити, але він стримувався. І чомусь йому здалося, якщо він стримається, то доля буде до нього ласкава. Особливо хотілося випити, коли хлопці

принесли аж три пляшки портвейну. Стримався. А наступного дня розкрила фортуна свої обійми. Сусідка, стара костюмерша з театру, де колись працювала Аполлонія Місячна (так вона відповідно до часу змінила своє прізвище, потім була співачкою куплетів Полею Лунною, але коли в кінці 50-х років виявилося, що в неї є сестра на Взбжежу Балтицькім, вона знову стала Аполлонією Ксенжніцькою. Правда, тоді вона вже не співала, а водила діточок інтелігентних батьків гуляти по Ботанічному садку і вчила їх «бон тону». Ну, діткам вона про свої любовні подвиги епохи голодної громадянської та жирного непу не розповідала), і каже Василеві:

— Ви чудово відремонтували коридор. Ви просто Кулібін! Все вмієте. Чи не могли б ви мені полагодити двері і замінити дошки під ліжком? А то половина кімнати — паркет справжній, а тут якісь прогнилі дошки... Хоча б на нові їх замінити.

У Василя не так калатало від радості серце навіть тоді, коли він вперше заліз за пазуху сусідській мурій від ластовиння Клавці Пісній.

— Звичайно, стільки я вам не можу заплатити, як беруть оті шабашники.

Василь поляскав стару по сухенькому, як у горобчика, плечикові і згодився.

— Мамаша! Усьо буде о'кей! Я сусідів не обіжаю!.. Чи я збрехав, то їсть сказав лож?

Стара, боячись, що Василь ще раз її лясне по плечу, перелякано закивала головою.

І Василь пішов (а йому так хотілося побігти!) по свої інструменти.

Подумки Василь молився і давав обіцянки Миколаю-Угоднику (бо в бабиній хаті в селі висіла ця ікона), що не буде пити, і за це просив удачі в пошуках скарбу.

І, видно, молитви дійшли — він в поросі, коли колупався, знайшов тонесеньке колечко з порожнім гніздечком від камінця.

Він пішов на ріг вулиці, де в підвальчику була майстерня і спитав у годинникаря (той знав Семена Семеновича і всіх сусідів Василевих, а колись він був ще й вправним золотарем), скільки коштує знахідка. Годинникар повідомив, що без камінчика воно не має виду, але якщо поставити найпростіший гранатик, то півтори сотні потягне...

Василь перестелив і навіть проциклював паркет, де він лишився, перемінив дошки під ліжком і навіть під шафою. Він простукав кожен сантиметр і проколупав багнетом, але — нічого.

Тим було прикріше, що, поки Василь гуркотів, барабанив і колов перекриття, стара костюмерша відсиджувалась у Аполлонії Ксенжніцької...

Стара щось там заплатила за роботу, але яке це мало значення й вагу перед тією сумою, що він мав одержати з банку за скарб?!

Він не сумнівався — скарб у цій комуналці! У флігелі то лише частина розкошів старої буржуйки.

Семен Семенович підійшов до Василя, коли той прочищав забитий унітаз, з якого чуріла смердюча жижа.

Це був той момент, який міг вибрати лишень мудрий Семен Семенович. Всі сусіди від смороду поховались у своїх кімнатах, і їх ніхто не міг підслухати.

— Василю, не мучте мене більше. Мені доводиться приймати на сон еленіум без міри, а вдень весь час смоктати нітрогліцерин. Це може кінчитися трагічно! Але я не хочу помирати достроково...

Василь мовчав, бо вже знав, що останні слова Семена Семеновича стануть зерном істини.

— Якщо знаходите скарб у моєму помешканні, скільки мені даєте?..

Василь подумав, подумав, скільки йому при його теперішній платні (а вище він і не сягне) ще виплачувати аліменти, і спитав:

— А зі скарбу аліменти вираховують?

Семен Семенович відкрив рота.

— Василю! Ви голова! У вас прокинулось мислення...

— Мені треба п'ятнадцять тисяч наперед на аліменти. Щоб я поклав на книжку і виплачував їм із книжки, а не з зарплати.

— Василю! Робимо отако! Гроші за скарб одержую я. Половину кладу на книжку на пред'явника. І передаю її вам! А ви нею користуєтесь без усяких аліментів... До речі, ви аліменти посилаєте по пошті?

— Ні. Відношу сам.

— Ідіот ви, звиняйте! Треба посилати по пошті, навіть якщо живете в одній квартирі. Щоб була квитанція, щоб був документ. Інакше вони можуть сказати, що ви за такі й такі місяці не платили, й годі...

Василь картав себе страшенно, що раніше не поспитав добрих людей!

І з горя Василь напився, хоча якийсь внутрішній голос говорив йому: «Не пий, бо буде біда!» Наче він цей голос чув, коли відкорковував виделкою пляшку рожевого портвейну. І точно, не послухав того внутрішнього голосу і в кімнаті Семена Семеновича, хоч як він її не вистукував, не колупав, анічогеньки не знайшов.

А Семен Семенович повеселішав, просто розцвів. Аж Василь не витримав.

— Чого смієтеся? Невдача, провал!.. А ви — мов засватана дівка.

— Ви молодий, вам тридцять! А мені сімдесят п'ять, я старий. Мені стало легше, коли скінчилася напруга. Для мого віку вже не має значення, чи вдача, чи невдача. Для мене найбільша удача, що скінчилось напруження.

— Щезли б ви з моїх очей! — не витримав Василь, хоча він сердився на Семена Семеновича, а на себе був лютий за ту пляшку рожевого портвейну.

Потім Василь почав ремонт підлоги в кухні. І тут йому знов поталанило — він знайшов ланцюжок з п'яти лано-

чок. Малесеньких, малесеньких — але зо-ло-то! Навіть на одній лапочці проба! Після ланцюжка настрій у Василя виправився. І він за якихось три місяці переколупав всю підлогу — де був паркет, а де, слава богу, дошки. І нічого не знайшов.

Тепер він знав — скарб у великій ванній кімнаті! Василь написав заяву про надання йому триденної відпустки. Потім Василь йшов додому і душа в нього співала. Він собі тихенько мугикав під носа: «Нам песня строить и жить помогает...», але це так йому здавалось, бо він тепер гудів на всю силу своїх здорових легень. І перехожі відступали набік від нього — може, людина зранку п'яна, а може, чокнута. Краще подалі.

І погода ж була! Золотисті каштани бомбардують асфальт блискучими коричневими плодами, навколо розлітаються гостроголчасті порожні шкаралупи. Небо блакитне — знаменита золота промениста київська осінь.

Ось і будинок свій Василь побачив на тому боці. Старий будинок із ніжинської цегли, дзвінкої й міцної, мов кремінь, з гарними скульптурами напівоголеної дівчини і бородатого силача, що підтримували балкон над парадним.

Василь побачив їх уперше і замилувався.

Василь дивувався собі — треба б йому бігти, щоб колупати керамічну плитку, роздовбувати цемент, дістатись до мосяжної коробки, а Василь і сумніву не мав щодо цього, і, нарешті, розкласти на столі свої скарби. Потім він їх здасть у банк. У нього є сила волі — собі він сховає лише три золоті п'ятірки на зуби. Все інше — до намистини, до лапочки ланцюжка, він здасть у банк... І одержить гроші. Щоб усе було чисто... Але як взнати, чи беруть аліменти із скарбу?.. Піти й спитати в когось чи десь — це ж усе одно, що на самого себе донести... Василь не просто боявся цього, він жахався!..

І настрій у Василя зразу ж зіпсувався. Він аж стис п'ястуки і скреготав зубами.

А тут під'їхала «Волга» до його будинку, і він впізнав їхнього головного інженера. Василь знав, що той видає дочку заміж. Зрозуміло, чого приїхав,— у їхньому будинку пункт прокату посуду і всякого столового начиння. Значить, влаштовує весілля на дачі. Привезуть із села теличку і кабанчика... А от посуду немає...

— Тьху! — спересердя плюнув Василь і проговорив уголос: — Повії всі вони! Видає заміж свою шльондру! Догулялась, що вже треба видавати, бо сама заміж не піде... Пусто було б вам на тому збіговиську. От присягаюся: через рік-два розлучиться! От божусь! І аліменти той ідіот платитиме!

Якийсь перехожий шарпонувся вбік від Василя, а, коли переходив вулицю, ззаду завищали гальма.

Водій вискочив із машини і схопив його за душу, але Василь з переляку чи з несподіванки підскочив і лобом тицьнув водія у підборіддя. Водій відпустив Василя і прихилився до капоту.

А Василь пішов далі, подивився на своє віддзеркалення у вітрині пункту прокату і побачив бадьорого недомірка на високих підборах, що плив, виставивши вперед широкі груди.

Він прискочив додому, хутенько перевдягся і заходився довбати ванну.

А оскільки у величезній ванній, що була більша за кожну кімнату у цій комуналці, ще стояли й два унітази, то весь час стукали сусіди й сусідки, бо їм саме зараз, мовляв, треба.

Спочатку Василь виходив і, дивлячись у вікно на ями майбутнього підвалля висотного будинку, палив цигарки і все собі роз'ятрював душу спогадами про те, як на цьому місці виринув із пилу та сміття діамантовий сяючий скарб!

Але з часом Василь подумав, що ці старі нероби будуть бігати цілу добу! І він зачинився у ванній і більше їх не впускав.

Вони скиглили, що їм треба, але Василь виявив твердість і рішучість.

— Унітаз теж потребує профілактики! Ви гуманітарні придурки (це він запозичив від одного колишнього студента, якого вигнали з 4-го курсу політехнічного за пиятику), можете й у горщик сходити! Що, я неправду кажу? Га?! А хто вранці з горщиками бігає? Чи я збрехав?

І це він говорив таким тоном, що всі ці колишні вчителі французької, німецької мови, географії, костюмерші та просто колишні секретарки з якогось тресту замовкли і більше не виступали. А свої потреби задовольняли так, як це робили французькі аристократи за часів королеви Марго...

Самому Василеві пекло, так хотілось облегшитись, але він вже не міг зупинитись і лупав, лупав по підлозі. Виколупував, крушив старосвітські, ще з буржуазного періоду, керамічні плитки з клеймом «Кузнецовъ и Сыновья»...

Потім він все ж не втерпів і був змушений перервати роботу.

І тоді виявилось, що він так зморився, так стомився за якихось три години, що його вже й ноги не тримають. Він сів на краєчок унітаза і поволі оклигував. І почав думати. І дуже тверезо признався собі, що робить він зовсім не те — треба спочатку вистукати всю підлогу.

Він заходився стукати ретельно і послідовно. Біля старого тріснутого унітаза він почув звук зовсім іншого тону. Його серце шалено застугоніло. Він сам себе похвалив: «Василю! Ти парінь бойовий! Що значить музикальний слух у людини! Парінь дайоть!»

Зі скреготом, з іскрами під зубилом розлетілися плитки, і пішов товстий шар бетону.

Василь упрів від напруги, але йому було водночас і зимно, його лихоманило, все його тіло тремтіло, трусилося. Іскри від зубила злітали снопами, а він все бив і бив,

і з-під заліза йому відповідав якийсь відгомін, дзвінкіший і чистіший, ніж відлунював би цемент.

Ось з'явилося ребро мосяжної коробки. Хтось загуркав у двері, але Василь оскаженіло обіклав когось того матюком і продовжував зубилом відколупувати цемент. Він не бив, а тільки підважував кусники цементу і відкидав їх набік.

У двері перестали гупати.

Василь на хвилю чогось озирнувся і, поглянувши на кованого гака, що ним зачинялися двері, розвеселився — скоріше двері вилетять, ніж гак зламається.

Василь відчистив від цементу й алебастру (далі йшов алебастр) мосяж і побачив кришку коробки з чотирма гвинтами по кутах.

Він легенько постукав зігнутим пальцем по кришці і відчув, що коробка відлунює ізсередини незрозумілим бряжчанням. Він зрозумів — то бряжчать діаманти і золото!

Василь вхопив здоровенний розвідний ключ і, вперішись в стіну одною ногою, а другою в підмурок унітаза, щосили натис на ключ, потягнув ключа на себе.

Гайка піддалася і поволі-волі пішла, пішла, пішла!.. Василеві хотілося, ой як кортіло, відвернути край покришки й зазирнути всередину.

Та він сказав собі: «Васьок! Ти парінь вольовий і стриманий! Здержуй себе!» І заходився відгвинчувати другу гайку, потім третю... Але четверта, клята, ніяк не піддавалась. Почав її легенько обстукувати, торсати, знов наклав ключа. Натиснув з усієї сили — не піддається.

Василь подумки попросив у святих допомоги, обіцяючи поставити їм свічку у Володимирському соборі, і знов натис на ключа.

Видно його почули, бо гайка вилетіла разом із поламаним гвинтом і водночас підмурок унітаза порушився. Василева нога піднялась у повітря, а сам він з громовим гуркотом упав на цементну підлогу.

І він зрозумів, що збожеволів, бо не може ж бути подібний гуркіт від його тіла.

Геть облитий водою з унітаза, підвівся Василь на коліна. І побачив просто перед собою погнуту мосяжну кришку. Вона стояла сторчма з ямки в цементній підлозі. А в ямці світилася дірка, і з неї долинали зовсім не янгольські вигуки.

Василеві від страху чогось зайшлося серце, зацокотіли зуби, але така ж страшна сила, як і страх, заставила його зазирнути в дірку.

А в дірці він побачив велетенську кришталеву люстру. Понівечена, побита, погнута, лежала вона серед уламків здоровенного стола, і все-все було засипане черепками розтрощеного весільного сервізу...

Це був той, так довго очікуваний сервіз, що їхній головний інженер взяв напрокат, але ще не встиг спакувати і відвезти на дачу.

Василь сидів і слухав роз'ятрені голоси людей, які долинали знизу крізь розламану стелю, і відчував, що йому стає якось холодно і незручно, що він наче підмокає. Василь озирнувся й подивився на перекинутий, розбитий унітаз.

З поламаного гирла унітаза випливала холодна вода і підмочувала Василеві робу.

Василь був людиною мужньою. Він не плакав, тільки втер сльози й заходився збирати інструмент. Вентиля до «еврики» він не загвинтив. Йому до цього унітаза не було більше ніякого діла. Нехай цим займається ЖЕК, все одно з нього вони тільки через суд щось витягнуть.

Але не те головне, найстрашніше було страшне розуміння — Василь переконався, що його ще до народження пограбували німці. І ось чому: на краєчку дірки примостилася золота монета в 5 карбованців.

І що б йому потім не говорили, і в міліції, і в ЖЕКу, і хлопці з роботи, він знав — колись у цій мосяжній коробці був скарб. І його загарбали німці. І, може, десь

у швейцарськім якімсь банку (колись було таке по телеку) лежать його діаманти. Ну а золоті ці гади вже на щось пустили... Над Василем кепкували, його жаліли, йому дивувались — де, мовляв, докази, що скарб німці забрали і що взагалі він був?!! Але Василь їм про свої 5 золотих миколаївських карбованців мовчав. Мовчав і замурував їх у стіну своєї кахльової груби, щоб ніхто не поцупив.

А от сусіди виявились гадами — гуманітаріями, все мовчали і просили його перестелити підлогу, подивитись двері чи віконні рами і наче не помічали, що він скарб шукає.

Коли ж дільничний, із ЖЕКу начальство почали протоколи складати і робити опитування пожильців, то враз ці всі стариган почали в деталях розповідати, з якою невтомною наполегливістю, і коли, і як, і чим він шукав скарб мадам Степанової.

Тоді мовчали і прикидались. А виявляється, що все-все помічали й знали, старі потвори! Оце найбільше приголомшило Василя. І він зрозумів, що найбільше треба стерегтися інтелігентних соглядатаїв...

Ну й з роботи довелося піти — головний інженер постарався Василя засипати.

А доньку його, слава богу, зять ще вагітну кинув. От від цієї звістки Василь зрадів! Просто було свято! Вони з цього приводу із Семеном Семеновичем випили коньячку (із запасів старого) і з'їли кров'янки й сальтисону (із гостинців Василевих), бо він знов їздить по області. Життя в нього зараз важке й напружене. І ось чому: аліменти — раз, по виконавчому листу виплачує за люстру і посуд — два, за попсовану стелю й унітаз — три. Але це не головне.

Познайомився Василь із колосальною дівкою. Стюардеса вона, аж на дві голови вища. Дозволила вже себе й роздягти, тільки не більше. Вже три рази ночувала у Василя. Каже, що їй потрібна прописка і вона ні перед яки-

ми витратами не постоїть, бо в неї дідусь і бабуся — люди з курортторгу в Криму. Але що робити, якщо вона з ним розпишеться фіктивно, а дитя в неї буде реальне?! Тоді доведеться Василеві ще й четверте дитя аліментами забезпечувати?! Тепер головне підрахувати, скільки треба буде ще грошей виплатити трьом донькам, і тоді назвати їй число. І нехай заплатить наперед гроші, якщо фіктивний шлюб хоче із ним мати. Бо хіба ж можна, не будучи льотчиком, нормальній людині із стюардесою по-нормальному побратись? Зрадить, а ти це вже точно й не взнаєш? А якщо не зрадить? Все одно будеш усяке думати...

Тільки щось ця розкішна брюнетка не дзвонить... Але нічого, прийде коза до воза!

Василь переконаний, що він зробиться враз багатою людиною.

І не витрачатиме зайві гроші на своїх трьох доньок. Все так уладнається, що всі три його колишні жіночки по червінцю одержуватимуть.

І Семен Семенович у Василів успіх вірить. Він заспокоює і підбадьорює Василя.

— Василю! Головне, тримайтеся і думайте. І ви колись вигадаєте спосіб, як розбагатіти і не сісти до в'язниці.

Василь за це ладен його розцілувати і завжди привозить гостинця. Так вони і товаришують.

А квартиру більше Василь не упорядковує. Коли щось трапляється з ванною чи стояком і сусіди просять його,— він сміється і відказує:

— Подзвоніть у ЖЕК або вашому меру Голубу, нехай він щось придумає. Це йому не будинки фарбувати, тут треба руками попрацювати і головою покумекати... Чи, може, я лож якусь кажу? Га?

ЗОЛОТИЙ ФІКУС

(З циклу сатиричних оповідань
«Потаємні історії»)

Чудовий робітник і невтомний мандрівник Данило Вовк любив часом розповісти якусь химерну історію. Ось, наприклад, історію про підпільного старателя Степана.

— Степан сам розповідав мені, що все почалося з фікуса. Та не простого, а золотого. Родом той Степан був десь з-під Києва. Батько в нього мав свою шевську майстерню і шкіри вичиняв. І хоч і неп був, а він не міг розбагатіти. Чи не вмів гроші робити, чи пропивав... Я щось не второпав... Коли війна скінчилась, оцей Степан ще був парубчаком. І подався він до Києва у ФЗУ вчитись. Жив у якихось там чи родичів, чи знайомих з материного села. І от одного разу пограбували сусідів-кравців. Приїхала міліція з собакою. Вівчарка взяла слід від роздертого чемодана і кинулась до вікна. Та так швидко, що поводир не встиг повідець відпустити. І вівчарка горщик з фікусом перекинула. Горщик га-гах на підлогу, і з нього посипались золоті червінці. Царської чеканки. Жінка того кравця як побачила золото, так і знепритомніла. І Степан при тому був. Він, звичайно, не гепнувся на підлогу, як жінка кравця. Але дуже розхвилювався. Так сильно розхвилювався, що з місця не міг рушити... А вівчарка через прохідні двори та горище вивела міліцію до кубла вуркачів. Трьох п'яних як чіп на місці її пов'язали і пограбоване дещо взяли... По свіжому зразу ж злодіїв привели на місце злочину. Тут дали вівчарці понюхати золото з фікуса. А то була найкраща вівчарка. Чемпіон, одним словом! І вона винюхала тайники ще в дерев'яному ліжку та в підвіконні. Урки, коли побачили все золото, то враз протверезіли. І страшенно розхвилювались. І так кляли та лаяли кравця. Бо вони в нього поцупили шубу та лантух облігацій. А про золото, бач, і не докумекали. А поруч, звиняйте, був же золотий фікус! От як буває!

От тоді й народилася в Степановій голові мрія — роздобути собі золота. Знайти купу золота — і все! Він сам мені у цьому признався. І ще він вирішив чомусь, що золото допоможе йому собака відшукати. Дуже міцна в нього була мрія про собаку, така, що він якось там вже відкрутився від ФЗУ і пішов працювати в клуб собаківництва. Там тихо і сумлінно працював кілька років, а потім подав на звільнення. Його просили лишитись, та він показав довідку про стан здоров'я і сказав, що йому порадили лікарі оселитися на півдні. І він поїхав на південь...

А через два-три роки Степан з'явився на узбережжі Охотського моря. Там драгами з річкового піску добували всякі рідкісні руди. Звичайно, були там і рибколгоспи, і факторія. І все, що там добували, в тих селищах,— все на материк потрапляло або водою, або літаками. А суходолом було неможливо пройти в глиб материка — гори, тайга і ніяких селищ...

Степан влаштувався грубником працювати в інтернат та ще контори всякі опалював. А що він був чоловік тихий, то нікому в око особливо не впадав. Степан часу не гаяв — потай розвідував навколишні ручаї та потоки. А про людське око рибу ловив, ягоду збирав та грибочки. Собаку собі завів. Дивна була сука — ніколи не гавкала. Він її дістав у одного місцевого мисливця. Взяв найкволіше цуценя. Хазяїн сучки від грошей відмовився: «За оцю здохлятину? Та мене сусіди перестануть поважати!» А Степан добре своє ремесло знав. У цієї його німої сучки нюх був абсолютний. Отож ходив Степан влітку рибалити та ягоди збирати і ще потроху грунт пробував. Чи не блисне для нього десь жовта іскорка.

І от одного спекотного літа йому пощастило просто неймовірно. На кам'янистому дні висохлого ручая у заглибинах засвітилося кілька жовтеньких зерняток. Почав вигрібати злежалий пісок. І за годину виколупав два самородки, завбільшки з квасолину. Почала здійснюватися

його золота мрія! Він і дав собаці понюхати самородки: «Шукай!» І вона за якийсь час прибігає й хвостом метеляє — знайшла. Він зразу туди, де вона греблася. А там ще два самородки — завбільшки з горіх ліщини! Ось що сучка для нього знайшла! Справжнє тобі собаче золото!.. Він за літо проповз навкарачки майже з кілометр по сухому ручаю. Набив добрячу торбинку самородним золотом. І на два роки «заліг на дно». Уважно стежив за тим, що робилось у селищі. А було там ось що — в селищі орудували троє. Потихеньку скуповували золотий пісочок у місцевих старателів. Ну в тих, звичайно, хто на руку не чистий. Степан якось відчув чи зрозумів, що вони не сядуть на пароплав і не полетять літаком. У нього, певно, був нюх на такі справи. Такий, як ото в його німої сучки. Отож ті троє раз вночі зникли з селища. Тільки по собі кривавий слід лишили — прирізали одного із своїх таємних поставників. І забрали все його золото. А він, той небіжчик, багато назбирав. Наступного вечора після втечі бандитів подався рибалити Степан. Сучка зразу йому слід взяла. І Степан за ними йшов на відстані одного дня.

У них були заздалегідь заготовлені припаси в потаємних місцях. Вони не палили цигарок, багаття не розводили. Степан удень ховався — відчував, що злочинців шукатимуть вертольотом. Коли ж западала сутінь, він пускав собаку і вона вела його в темряві.

Одного разу вранці, коли туман розійшовся, він з гори їх побачив. Вони саме зупинились. Один витяг карту і довго її роздивлявся. Потім показав на північ, на далекий-далекий кам'яний шпиль... Почали вони спускатися кам'янистим схилом гори у напрямку того шпиля. Степан заліг. Сука скрутилася під боком. День був ясний, і Степан добре бачив, як вони обережно спускаються кам'янистим схилом до перших верб і тополь над ручаєм. Тільки самого ручая не було видно. Ось зараз вони вийдуть з-під верб, перейдуть через долинку і зануряться в

смерековий ліс. Та щось вони не з'являлись із вербового затишку. Раптом Степан побачив, як із гущавини вгору випливає пасмо диму. Степан подумки кричав їм: «Сволота! Загасіть вогонь! Ви що, розумніші за міліцію?! Я через вас, йолопів, пропаду!» І стис дерев'яний держак із широченним ножем на кінці. Нараз Степан побачив — сука вгору дивиться. Зрозумів — вертоліт. Поліз далі у кедровий сланик. Там уже його й з локаторами не відшукаєш. А все одно таке місце встиг вибрати, щоб бачити долину ручая. Коли людське вухо почуло гудіння моторів, троє злочинців вибігли з-під верб і поспішили через зелену долину до смерекового лісу. Їх помітили з обох вертольотів. Вертольоти зависли над смереками. Степан бачив — один вертоліт спустився і зник за деревами. І зразу ж якийсь жулік назад у долину побіг. Він раз по раз обертався і викидав руку. І тоді між двома схилами гір котилася луна, мов хто в долоні ляскав.

За ним вибігло кілька чоловік і собака. Один перечепився і впав. Останні залягли. Долина сповнилась ніби лясканням в долоні: ляп, ляп, ляп!

Той, що сховався у вербах, вискочив і побіг по долині ручая вниз, за ним вівчарка. Вівчарка наздогнала його і повалила в траву. Але нараз він підвівся на повен зріст і підніс руку до обличчя. Степан почув сухий тріск, і бандит упав.

Міліціонери довго ходили біля ручая, щось міряли, фотографували. Потім прилетів з-за горба один вертоліт, і в нього занесли того блатаря-самогубця.

Степан ще дві доби не рушав із своєї схованки. Потім поспішив до червоного голого шпиля. Коли спустився — за шпилем побачив широку долину. По долині текла річечка.

Степан поспішив униз по течії річки. Вранці, коли туман стояв над долиною, він швиденько розпалював багаття і смажив рибу. Потім гасив вогонь і спішив униз, униз, на захід. А спека була страшенна! Комарі й мошки висі-

ли над ним і собакою хмарами. І хоч у нього був накомарник, однак очі запухли від укусів. Сучка теж замучилась. А він навіть спати не міг через комарів. Він вийшов за річечкою в широку долину. Отут його застала буря. Коли злива перестала, а вітер ущух, Степан побачив обмите потоком коріння тополі й ледь не втратив свідомості — під сонцем жовтувато блимала золота крупка! Він кинувся видирати перетрухле коріння. Золото йшло у пористому грунті, в суміші ламкого кварцу та вохри в глибоку щілину між сланцями. В нього не було інструменту, грунтова вода заливала його знахідку. Закінчилися харчі. Риба чогось перестала ловитись.

І тоді довелося покинути свою скарбницю. І знов почвалав він на захід болотистою долиною. Те золото, що він набрав, тепер виявилось для нього заважким. Розділив на дві частини. Одну сховав у камінні. Скінчилися болота навколо річки, і він знову міг рибалити. Однак доля приготувала йому пожежу! Коли горить тайга, думаю, не треба й атомної бомби. Я бачив після пожежі купи вареної риби в ручаях, на моїх очах від страшного жару скелі розсипалися на порох. В цю пожежу, в яку вскочив Степан, і ми потрапили. Тільки ми видряпались на шпиль сопки і залягли там, поки внизу бушувала вогненна віхола.

Поки ми, значить, підкопчувались на шпилі, Степан сидів по горло у воді, руками вчепився в камінь, щоб його течією не знесло.

Ми на сопці задихались від чаду, і нас тіпала лихоманка від теплової радіації, так казав наш керівник. Викликали по рації вертоліт. Але ж ти сам розумієш — як відшукати нас, коли все в диму та в тумані вогняному... Ніяка ракета не допоможе, ніяка димова шашка. І все ж нас знайшли! От так хлопці! У такому пеклі, а знайшли!..

Однак лихо до кінця нам не вдалося обминути — при посадці ми в тумані вдарились об дерево. Я знепритомнів. Лікарі казали, що в мене був струс мозку. Але я не

вірю — то в мене від голоду й диму. Ніякого струсу там не було. Бо чого це я від удару знепритомнів би?! Прийшов я до тями в лікарні. Прошу їх виписати мене, а вони — ні. Усіх наших тільки перебинтували й випустили. І вони рейсовим вилетіли на базу. Тиняюсь і не знаю, куди себе подіти. Та не про мене, зрештою, мова. Пішов я вмитися. Аж гульк! — де й узявся поруч якийсь чоловік. Черепок у нього перебинтований. Моргає мені люб'язно. Бачу — він у блакитній мильниці піну розколочує, та не помазком, а ваткою. І починає милитись. Намилився, а тоді витягає з кишені одне лезко і починає тим лезком себе шкрябати. І тільки ним вправляється, без всякого тобі станка. Я ще такого не бачив!

Ну, я відвернувся — ще поріжеться, якщо на нього витріщатися. Стою, палю сигарету і дивлюсь у вікно. Дивлюсь, як новий аеровокзал будують. Нараз оглядаюсь і бачу перед самісіньким горлом його руку з бритвочкою. Лице в нього веселе, сміється. Я його хап за руку та як штурхну до стіни. «Ти що,— кажу,— з глузду з'їхав?! Як вріжу, то тут і ляжеш». Він мені: «Ти, бачу, не лякливий! — сміється.— Значиться, мені про тебе правду казали. Я до тебе приглядаюсь від того дня, коли тебе сюди притягли. Славно викрутився. Якби кого з твоїх товаришів так потерло, то хто зна, коли б вони підвелись...»

— Ну то й що? Ти, дорогий друже, не темни! Викладай начистоту — чого тобі треба?

— Краще послухай, що я кажу. А мене не бійся — я тебе не заріжу.

— Бачиш? — Я йому свого кулака сунув під носа.— Вважай, що лівий в мене ще більший! Аномалія, але приємна!

— Бачу, бачу. Тому й кажу, щоб ти не боявся. Так ти скажи — був у тайзі? І пожежу пережив? І викрутився?.. І я був. І я, уяви собі, викрутився! Тільки голяка!.. Все золото лишилось у тайниках і в гніздах. З собою я

прихопив три малесеньких самородочки. Ти не витріщай очі, я розповім...

І він мені розповів все те, що я розповів. А потім повів далі отаке:

— ...Я врятувався, я викрутився. Але довелося кинути все. Тільки от це лишилось...— Він почав щось шукати у кишенях піжами.— Крім того, з ногою погано. Вже два нариви розрізали і витягали стрижні. А третій ніяк не дозріє. Тому не можу піти за своїми скарбами...

Зрештою, він видобув з кишені ганчірочку з вузликом. Швидко розв'язав вузлик і викотив на долоню блідо-блідо-жовтих три грудочки. Дві майже круглі, а третя — як кубик гранчастий.

— Бачиш, які глазочки?! А ти не вірив.

— Для чого ти мені все оце торочиш? Загубив золото — і баста!

— Випишуть нас з лікарні, поїдемо і знайдемо.

— Не базікай! Ні ти його не знайдеш, ні я!

— Добре!..— Він аж затрусився весь, аж білий став від обурення.— Ти думаєш, що я скупердяга?!! Що я тебе хочу підманути, з твоєю поміччю забрати скарби, а тебе потім зарізати?! Ось тобі від мене дарунок. І застава, що не брешу. Бери!..

І він мені в руку вдавив гранчастий шматочок золота.

Тут в умивальник зайшов лікар.

— Зустрінемось увечері на сходах! — Чолов'яга зашепотів: — Я тобі розповім про одне місце і план змалюю. Можеш сам туди їхати, якщо зі мною боїшся. Я не скупердяй. Все, що знайдеш, твоє буде. А друге місце я собі лишаю! — І заходився милити підсохлу щоку.

— Ви мені потрібні, Даниле,— зазирнула в умивальник моя лікарка.

І почалось для мене — аналізи, процедури та ін'єкції. Я ще кілька разів бачив Степана. Але побалакати з ним більше не довелось. Потім він кудись пропав. Тільки через два дні я взнав, що його забрали у неврологічне відділення.

Стара актриса мене відкликала ввечері. Всі ходячі телевізор саме дивились.

— Ви тільки нікому, будь ласка, не кажіть, що це я вам сказала! Того чоловіка у психоневрологічний корпус... Виявилось, що він маніяк! В нього я сама бачила велику бритву... Уявляю собі, що він міг наробити!!

Актриса мала рацію — він, Степан, ще наробив! Тільки не один він накоїв. Фельдшеру з неврологічного відділення розколовся. Той фельдшер приїхав у Сибір за довгим карбованцем. Пообіцяв він Степанові, що він з ним піде по золото. Забрав золоті грудочки і показав кустарю-одинаку, що потихеньку золото промивав. Ледь не здурів той старатель, як побачив самородочки! І вони втрьох — фельдшер, Степан і цей старатель — вирішили: тільки сніг перший випаде, на лижах піти. Собачу упряжку спорядили. А старатель, коли вибрався в дорогу то попередив свого братана, що так і так. І той братан за ними пішов. Золото вони віднайшли. Правда, не все. Степан з ними поділився по-чесному. Цей фельдшер добре його підліковував — Степан і не думав когось вбивати. Став наче ягнятко. А от фельдшер хотів усе собі загарбати. Приготував ампули для Степана і старателя. Тільки не знав, що в того братан за деревами з карабіном. Вони фельдшера пов'язали і привезли на нартах у селище. Степан його, кажуть, з ложечки тюркою годував, поки за ними міліція виїхала. Хотіли судити фельдшера, та експертиза встановила, що він чокнувся.

Якось я завітав у ту лікарню. Там один хороший хлопець з нашої партії після апендикса лежав.

Мене сестрички зустріли привітно — старий знайомий! Розповіли про цих шукачів золота. Той справжній шукач кинув старательство і тільки полює. Удвох із братаном ходить. Степан та фельдшер і досі сидять у неврологічному відділенні. Степан все, кажуть, плаче. А фельдшер на

прогулянці камінчики збирає — золото шукає! От така історія.

Обидва вони від пожадливості збожеволіли. Пожадливість їх згубила.

ЗАГУБЛЕНИЙ ДУКАЧ

(З циклу сатиричних оповідань «Потаємні історії»)

Літнього дня 196... року Данило лишився сам з трьома кіньми. Один кінь його, два повідні під паками з різним експедиційним начинням.

Трьох коней забрав начальник партії і подався вниз виручати двох геофізиків. Вони, кажуть, десь влізли у бійку.

На щастя, події швидко не розгортались. І начальник місцевої міліції, дебелий вусатий киргиз, вчасно з'явився на місці подій. А оскільки місцеві поважали його не лише в мундирі, а й у смугастій піжамі, то вони враз затихли. І все кінчилось би, та у геофізиків, попри їх інтелект, не вистачило тверезого глузду. Вони продовжували вимахувати шампурами. Тепер вони мали відбувати 15 діб за хуліганство. І начальник партії поїхав їх виручати. Власне, рятувати експедицію, бо без тих геофізиків все летіло шкереберть.

Коли начальник партії сідав на свого темно-гнідого коника, а власне, переступав його ногою, бо такі мав здоровенні ноги, то звернувся до Данила, ніби шукаючи в нього співчуття і підтримки:

— Ти бачиш, Дане, який сезон?

— Самі знаєте... Лишіть мені бінокля... У мене теж троє коней і паки... Звичайно, бінокль — не приціл до рушниці, але, може, я їх раніше побачу.

— Вдень хто підлізе? Хіба ти не знаєш — удень коней не зводять.

Але все ж бінокль дав. І, важко похитуючись у сідлі, ніби провалився з трьома кіньми за схил по вузькій дорозі. Цокоту копит не було чутно Данилові — зовсім поруч, праворуч за його спиною плюскотів, вигравав і блискав водоспад. Вітер відносив прохолодну мокру пелену і холодив обпалені Данилові щоки. Дивне це було місце — на безконечному й стрімкому схилі, що тягся до самого неба, утворився майданчик, зелений і затишний.

Водоспад плюскотів, розлітався по скелі сивим серпанком, зрошував зелень і десь зникав у потаємних щілинах цієї кам'яної безмежної гори.

Коні, стриножені путами, вищипували найкращу пагорість цього гірського оазису.

Данило примостився на в'ючне дерев'яне сідло, а спину притис до паки з експедиційним начинням. Ногами ж уперся в білий камінь, що виростав із зеленої гущі трави, немов вибілений і мертвий пень дерева.

Підніс до очей потертий бінокль. Начальник партії казав, що це трофей його рідного дядька з потопленого німецького торпедного катера. Тільки де-де на біноклі збереглася фарба, а так він увесь світився, мов старе срібло. Скло дряпане і в рисках поділів.

Як тільки Данило настроїв фокус, протилежні схили й грані звивистої ущелини підступили під саме обличчя.

Протилежні схили були в синьому затінку, ніби ущелину залив по вінця синій дим.

Данило поводив біноклем по кам'янистому схилу, і ніде не було й клаптика зелені. Тільки зрідка стирчать одна-дві бадилинки.

Ось він помітив рух — по кам'янистій стіні вгору біг смугастий краснодзьобий кеклик. Ось кеклик щез за зламом кам'яної стіни. І знов Данило почав водити біноклем по схилу, але нічого не бачив.

Тоді він почав зазирати на дно ущелини. Ущелина своїм широким горлом вливалась у більшу ущелину. Але звідси не було видно ні того, як поєднувались два гігантських

урвища, ні того, як дном більшого плинула-котилась гірська річка і як над нею, над річкою, по терасі звивалась дорога.

Певно, начальник партії трюхає на своєму гнідаші понад пінистими струменями. Данило не бачив долини з річкою і дорогою, бо погляд його спиняла кам'яна стіна гігантського урвища.

І тому Данило почав розглядатись на дно ущелини, яке трохи відкривалося згори.

Дно захаращували камінні брили і розсипи дрібнішого каміння. Тут буяли осока і високі вигонисті трави, але посередині лежала звивиста стежка, викладена округлими її рівними жовтими і білими каменями.

Нараз в наближене тло схилу влетіла якась птаха, спустилась нижче до жовтого каміння. Вмить склала крила і впала вниз. Данило аж підвівся.

Птаха не падала — вона пірнала. Щось схопила в глибині потоку, вибігла на берег і згубилася серед крапчастих каменів, зелені і синіх тіней.

Саме в цю мить сонце піднеслося над хребтом і впало сліпучими променями в синю імлу ущелини. І з потаємного й примарного все зробилося відвертим і різким.

Блищала склиста вода межи соковитою зеленню осоки. Яскраві промені падали й на жовте каміння крізь воду, і на гострі листки осоки й очерету.

Тепер Данило побачив, що в одному місці утворилася ніби невеличка затока чи ковбаня. В ній часом спалахували лускатим боком темноспинні рибки. Власне, він здогадався, що то риби і що вони блискотять на сонці, коли побачив ртутні спалахи у воді.

Прилетіла ворона і тупцювала, походжала по каменю, зазираючи в малесеньку заточку. Нараз вона підстрибнула, змахнула крильми і полетіла геть, широко і беззвучно розчепірюючи дзьоба.

Данило зрозумів, що ворона наполохано і сердито кряче, але не міг зрозуміти, хто її сполохав.

У заточці метнулися рибки, заблищали ртутними боками, і з-за розпливчастої грані схилу з'явилася дівчина. Під пекучим сонцем палала її червона атласна сукня, зблискували сріблом важке намисто і вибаглива бісерна вишивка на тюбетейці.

Стояла й дивилася на плесо із зграйкою рибок. Ось взялася за поділ сукні, піднесла вгору і стало видно, що в неї під сукнею спортивні вовняні рейтузи. А взута вона в сині кеди з білою гумовою смугою.

Обличчя Данило не бачив — тільки чорні-пречорні косички розповзлися по гарячому візерунку червоної сукні.

Дівчина роззулася, закачала холоші рейтузів і заходилася загачувати камінням вихід з ковбані до потічка. Тінь її полохала рибок, і вони сновигали туди й сюди, шукаючи виходу із ковбані.

Одна чи дві перескочили через кам'яну загату і врятувалися, дві впали у траву, дівчина підхопила їх і жбурнула далі від води.

Було зрозуміло, що рибальський азарт заволодів чорнокосою незнайомкою і вона, так-сяк доклавши верх загатки, поспішила у воду.

Закачала ще вище рейтузи на білих, незасмаглих ногах. Але чи гарні в неї ноги, чи ні, Данило второпати не міг, бо закачані рейтузи, запханий за них поділ сукні робили незнайомку якоюсь кособокою, роздутою, мов мішок, з якого стирчали незасмаглі ноги і тонкі хваткі руки, що раз по раз вихоплювали із води блискучих рибок. Данилові здалося, що він побачив темно-червоні цятки на боках дрібних рибок — можливо, форель. Нараз постать похитнулася, змахнула руками і незугарно якось, боком і трохи навзнак гепнулась у воду.

Данило відняв від очей бінокль і протер лінзи, бо вони запотіли. Коли він втер спітніле обличчя і знов подивився вниз, то не побачив людини у маленькій заточці. Але не опустив бінокля — знав, що вона з'явиться знову, щоб вибрати рибу.

І ось вона з'явилася, вся мов витвір з блискучої порцеляни, із темними пересмаглими руками й лицем, такими відмінними від усього тіла.

Не полізла зразу у ковбаню, а нахилилася над водою і розглядала віддзеркалення свого білого тіла.

Тепер освітлення знизу було яскраве і вона повернулася так, що Данило міг роздивитись її дуже добре — здоровенні очі, зрослі брови, тонкий носик з горбинкою, соковиті, аж наче вивернуті вуста. Вилиці широкі, але не такі, як у дівчат із долинних кишлаків.

Ось вона відвернулася від Данила і зайшла у воду. Нахилилась, і на худій спині позначилися хребці, м'язи, заребрились худі боки в золотих віддзеркаленнях води.

Вона нахилялась, і розгиналась, і навдивовиж швидко поводила руками, і з води на зелену парость летіли блискучі рибки.

Певно, якась їдуча муха вкусила її, бо рвучко розігнулась і ляснула себе по лопатці. Потім відсмикнула руку, щоб роздивитись, і повела головою та всім тулубом назад і праворуч.

І враз її мов голкою прокололо. Данило бачив, як її вуста напівокруглились у розпачливому зойку.

Дівчина метнулася до заростей осоки і присіла в них, прихилилась.

Спочатку було видно крізь зелені леза осоки її біле плече, почервонілу щоку і біля щоки зміїсті чорні косиці, а над ними вишивану тюбетейку.

Дівчина спочатку розкривала рота — кричала і різко хитала головою, потім погрозливо розмахувала кулаком, потім підіймала руки вгору із розчепіреними пальцями.

А потім підвелася на повен зріст і, не прикриваючи ні грудей, ні лона, пішла крізь гостросічну осоку.

Затинаючись і похитуючись, мов прибита чи п'яна, побрела вліво. І не встиг Данило нічого вирішити, а вже вона зникла — зайшла за виступ скелі. Тепер Данило не сумнівався — отак може йти лише переможена, роз-

чавлена людина, яку застукала біда. Першим порухом Данило підтяг за ремінь карабін, відштовхнувся спиною від паки і вмить був біля найкращого коня.

Хотів скочити охляп — куди там сідлати?! Але вже друга хвиля думок, розсудливих і холодних, перепинила його порух — паки з начинням! Там — набої і вибухівка!

Ще двоє коней!

А серпантином-дорогою до того місця не менше півгодини добиратись, якщо й не більше! Одна справа — щось у горах побачити, а друга — добутися.

Данило подивився на лівий крутий схил гори, що височів над смарагдовим клаптиком зелені, в яку наче позагрузали три щасливих гнідих — вибирали якісь свої улюблені кінські паростки.

Хлопець продивився схил десь аж до того рівня, від якого можна спостерігати долину і дорогу: може, звідтіля він побачить гвалтівника.

Видряпався на ту висоту, з якої бачив дорогу і стежку, яка над ручаєм завертала в ущелину, де дівчина ловила рибу. Ліг лівим боком на схилі камінного урвища і витягнутою лівицею тримався за гострий виступ. Підошви його ніг лише наполовину спиралися на виступи каміння.

Тремтячою правицею Данило підняв з грудей бінокль.

І берег потоку з розложеним по ньому випраним шматтям підскочив до лиця, вдарив по очах постаттю кремезного дідугана в офіцерськім кітелі і чорній тюбетейці. Він стояв спиною до випраного шмаття, ніби не дозволяючи підступити до яскравого одягу.

Данило добре запам'ятав і кітель, і вишивану хустку, якою був оперезаний, мов поясом, стан, і справні хромові чоботи. І сиве волосся коротке під чорною тюбетейкою, і три складки червоної потилиці.

Чолов'яга зняв із віслюка торбу, витяг з неї яскраву червону сукню, сині штани, велику квітчасту хустку і кинув їх до куща осоки. Мокрий одяг полетів грудкою,

лише хустка розпросталась у повітрі й поволі опала на рясний кущ...

Після того старий заліз на віслюка і потрюхав понад потоком ще й обернувся і щось насмішкувато проказав.

У Даниловій пам'яті воно добре вкарбувалося — пласке бровате обличчя, короткий товстий ніс, щілини чорних очей і тонка смужка срібної бороди, що переривалась в одному-двох місцях чорними жмаками волосся.

Данило перевів оптику на кущ осоки, прикритий яскравою хусткою.

Ніди-ніде ніякого руху. Данило відчував, що довго він отут, на кам'яній стіні, не вистоїть, треба б спускатись. І саме тоді з-за куща осоки підвелася чорнокоса, тільки без тюбетейки. При яскравому світлі Данило бачив червоні довгі подряпини на її спині.

Дівчина постояла мить і рушила в зарості.

Данило довго спускався. Вже перед тим, як дістатися до зеленого оазису, він необачно зробив різкий рух... і посунувся вниз по кам'яній стіні.

Лише завдяки якомусь неймовірному щастю вдалося йому спинитися.

Коли він сповз із стіни, то впав обличчям у траву і не міг підвестися — його била лихоманка від люті й страху.

А коли підвівся, побачив — сонце ще більше звернуло праворуч і тепер у ту потаємну долину знов заповзає тінь, тільки вже з іншого боку.

Данило взяв бінокля і довго дивився на затишну загачену ковбаню...

...Коли з'явився начальник з двома похмурими геофізиками, Данило попросив відпустити його до ручая.

Він повернувся через годину, а може, й більше, і привіз кількох задубілих маринок, а кілька зовсім свіжих — ще вони сонно поводили зябрами. А ще він знайшов золоту монету із зламаним вушком. Злам був свіжий. Монета лежала серед зрізаної і безладно розкиданої осоки.

Монету Данило нікому не показав.

Вони працювали місяць.

Рівно місяць.

І цілий той місяць Данилові все пригадувалось і він все питав себе — невже вона не могла плюнути на все і піти голою до кишлака?

І рівно через місяць Данило спустився вниз із начальником і ще одним геологом — у містечко на ярмарок.

Там і побачили її з чоловіком. Він сидів верхи на найкращому коні, якого Данило колись зустрічав у цих горах. Обличчя її чоловіка, непорушне, чорнооке й чорнобороде, підіймалось над закипутою неспокійною мордою коня.

А вона купила і показувала йому відріз яскравої тканини.

Данило забув, що порушує місцеві звичаї,— зупинився і витріщився на чужу жінку. Закон скрізь однаковий, але звичаї різні.

Чорнобородий торкнув непомітно коня нагаєм, і кінь враз здибився над Даниловою необачною головою. Та хоч Данило думав одне, тіло не підвело його і він блискавично на півкроку відступив убік. А там, де він стояв, гупнули об землю кінські передні копита.

Вершник нахилився до Данила і прохрипів пошепки:

— Чого на чужу жінку зазіхаєш?

— Тю! — сплюнув Данило і покрутив рукою в повітрі.— Кінь у тебе гарний. Я такого красеня і в Муюнкумах не бачив. От і дивлюсь!

— А я думав — на мою жону зазіхаєш...

— Потрібна вона мені... Я люблю білявих,— чогось іздуру бовкнув Данило.

Чорнобородий аж скрутився у сідлі.

— Та як ти смієш мою жінку ганити?!! — він завівся зразу на найвищі тони.— Та хіба якась білява може бути за неї гарніша?!!

Данило вклонився, гостро стежачи за його рухами.

— Дорогий, шановний, ми краще розійдемося, бо розмови

нас до добра не доведуть. Вибачай, якщо я не так щось сказав.— Данило відступив кілька кроків убік, як вчив його колись один боксер, і вершник знов опинився перед порожнім місцем.

Потім Данило пішов до чайхани і замовив собі шашлик і зеленого чаю. Подавав стрункий хлопчина, вертлявий, з лицем, подібним до бородатого, чоловіка тієї...

І враз Данило вгледів завідуючого чайханою — того, з червоною потилицею, і обличчя пласке і брови, та й кітель виглядає з-під білого фартуха.

Данило жував шашлик і не відчував смаку — з відстані в п'ять метрів він розглядав гвалтівника чужої жінки.

Певно, обличчя Данилове зачервонілося, певно, він так пильно дивився на завідуючого, що той відчув на собі його погляд.

Сидів Данило на лавочці під розлогою чинарою, під велетенською чинарою, крізь листя якої сонце вже пробивалось не золотом, а смарагдовими розпливами. І тут Данило відчув, що їсть він не баранячий шашлик.

«Ага! — подумки скрикнув Данило.— Побачили, що чужий, і свининки дали? Видно, хтось в тугаях підсвинка пострелив, бо смачна свининка. Ну я тобі покажу і красуню і свиняче сало!»

А вголос заревів, підскакуючи несамовито з місця.

— Шахрай! Шахрай! Мені — шашлик свинячий?! Людину свинею труїти?!

Данило влетів у чайхану, вхопив завідуючого за груди і почав гамселити об стінку.

Прибігли люди і хотіли відтягти Данила від чайханщика. Але Данило встиг заштовхнути чайханщика у підсобку і припер двері.

Галас знявся страшенний. І невідомо, чим би все скінчилось, але двері люди розчинили і попереду Данило побачив точнісінько у такому ж кітелі, точнісінько такого, як і чайханщик, плосколицього бровастого дідугана.

Данило остовпів, і завідуючий чайханою видерся від нього.

Люди підступали до Данила, і він знав, що тепер це погано кінчиться для нього.

Та з переляку спалахнула думка: «А де ж він сховав свинячу голову? У холодильнику — ніколи, там чисті наїдки для своїх, для потрібних гостей. На смітник собакам!»

Данило вивалився крізь вікно на заднє подвір'я і впав поруч собаки, що гриз свинячу голову.

У собаки настовбурчилась шерсть.

Данило вхопив свинячу погризену голову і подався до вікна, з якого намагалися вилізти на подвір'я роз'юшені люди.

Від свинячого писка люди відсахнулись, але не заспокоїлись. Тепер обступили чайханщика і його двійника.

Данило із свинячою головою, мов футболіст із чемпіонським кубком, проштовхнувся крізь натовп до своїх. Начальник, що завжди жартував, блідий від напруги й хвилювання, спитав у Данила:

— І ти, Бруте, з геофізиками?

— Ні, я з правовірними проти свинства. Я так само, як і вони, не люблю свинячих шашликів.

— Твоє щастя, що свинячу голову знайшов.

— Ні, моє щастя,— пояснив Данило, тримаючи перемизкану, вже смердючу голову під пахвою,— що це була не пастуша вівчарка.

Запаливши сигарету з начальникового портсигару, все розповів, як було з шашликом і собакою, і що в чайханщика є двійник або близнюк...

Звичайно, про голу красуню, поки вони були там, у горах, у тих місцях, він нікому не розповідав.

Все думав, все думав і не міг вирішити, хто її згвалтував — чайханщик чи його брат-близнюк — завідуючий промтоварною крамницею?..

Хотілося йому, щоб це був чайханщик. Бо Данило йому таки добре нам'яв боки і притис від душі.

А що, коли то був не чайханщик, а його брат-близнюк?.. Певно, що правду знала сама красуня... Але ж вона ніколи й нікому не скаже!

А золотий дукач спочатку Данило хотів їй віддати, коли спустився в кишлак. Та вчасно схаменувся і жахнувся своєї дурості.

Данило жбурнув золоту монету в гірський потік.

КАЙДАНИ ТА МАЙДАНИ ЛІКАРЯ ХОМИ

ПОВІСТЬ

Ця історія трапилася, коли минуло більше ста років відтоді, як впали останні мури Києва. І кривава й зажерлива сарана Батиєвих орд заполонила всі землі Русі.

Тільки на далекім північнім заході вистояли Новгород та Псков.

А на південнім заході, як могла, противилась навалі Галицька Русь, піднімалась після погрому і пожарищ. І хоча час від часу з неї щедро точили кров татарове, все ж вводилась вона мурованими замками, кам'яницями міст і солом'яними стріхами відновлених сіл. Над її землями, ланами та левадами линув не тільки погребальний дзвін та бамкання дзвонів на сполох, а все частіше й голосніше чулося відлуння ковальських молотів, що кували і добру зброю, і серпи, і рала.

І те залізне начиння і для бою, і для хліборобської праці розвозили по близьких і далеких сусідах кмітливі галицькі купці. На південь — до Молдови. На схід — до Криму. У Криму галичани торгували з купцями генуезькими, візантійськими, сарацинськими та бухарськими.

І саме в той час налетіла з Азії на Європу страшна пошесть — чорна смерть. Була це найбільша чумна пошесть. Книжки нам оповідають, що прийшла чорна смерть двома шляхами: першим — із Криму та Константинополя, а другим — із сірійських міст Леванту.

Вимирали від неї цілі села і міста. Досить про це згадок у хроніках європейських монастирів, вільних міст-

республік, у книгах-родоводах феодальних сімей. У вітчизняних джерелах сказано, что «ангел смерті» вперше з'явився в Новгороді. Певно, прилетів у вітрилах німецьких кораблів. І вже звідтіля почав свою навалу, ховаючись то в багатих шубах купців, то в сіряках візників, то у возах із німецьким сукном, то в таборах старців, то під кольчугою воїнів і повсякчас спустошуючи землі Московські... Про Волинь, Галичину, Київщину не маємо таких гірких і точних свідчень, як про землі Новгородські, Псковські та Московські. Хоча саме між Західною Європою, подрібненою на безліч держав, і між спекотним і чаруюче багатим Кримом лежали наші землі, спустошені не чорною смертю, а чорними ордами Батиєвих людоловів.

Не знаємо ми про наші міста — чи на повну руку косила там після ординського погрому ще й смердюча пошесть?

Певно, не так розгулялася, як у з'юрбленій готичній Європі. Бо міста наші були на відкритих просторах. І землі в наших предків було набагато більше, хоча на той час земля вже була не наша. А наші пращури були вперше переписані ординськими збирачами податі — ясаку.

Звичайно, падали люди від чорних чумних болячок на курний шлях. Але поки долітала моровиця від одного міста до іншого, то в дорозі гинули її живі носії.

А відомо: коли чотири доби ніхто не загине від чорної смерті, то вже далі пошесть не піде. І ми можемо зараз тільки здогадуватись, яким чином смерть пройшла через наші землі. Певно, що зібрала добрий ужинок.

На повну силу вона розгулялася в європейських містах, затиснутих у кам'яні мури. Правда, і феодальні оселі-замки вона не обминала. Так що за років три по цвинтарях лежало більше третини європейської людності. А з них, може, більше за все успокоїлось мешканців вольнолюбивих міст, що так відчайдушно виборювали свою свободу перед закованими у крицю лицарями всіх рангів та достоїнств.

І хоча здавалося, що чорна смерть, яка не жалувала, не милувала ні простолюдина, ні синьйора, ні раба-бранця, ні короля, повинна спинити людей, пригамувати їхні пристрасті, жадоба збагачення, загарбання чужих земель була така ж божевільна і невгамовна, як і в минулі часи. І вона штовхала синьйорів з усіма їхніми васалами на захоплення сусідніх країв, князівств, сіл і міст, що потрапили в скруту пошесті чи братовбивчих заколотів і міжусобних воєн. Синьйори сідали на коней і мчали відбирати в сусіда його волю і його достатки. А купці пакували вози, готували овес для своїх коней і рушали по вузьких і небезпечних шляхах за дорогоцінними товарами.

Львівські купці на той час прибрали східну торгівлю з Кримом у свої руки. Але міцної княжої влади у Львові тоді вже не було, бо десять років тому отруїли останнього нащадка Даниловичів (та й то не прямого) — Юрія Болеслава.

Першого разу відбилися галичани від Казимира III, прозваного католицькими хроністами Великим за свої загарбництва та колотнечі. І тікав він швидко від Львова, тягнучи за собою добрий полон. Казимир III, хоча і належав до найшляхетнішої касти тих часів — лицарства, умів грабунки лупити не гірше ординців, смердячих кониною та баранячим лоєм.

Та не могли галичани — власне, не галичани, а галицькі бояри-пани об'єднатись і створити ту владу і силу, яку створили у славнім Новгороді купці і «ліпшії» люди.

І знову прийшов Казимир III, званий поляками Великим. А перед тим він домовився із продажними ординцями, щоб вони не втручались у галицькі справи, як то було повсякчас раніше.

І завоював Казимир славне місто, і поклав руку на всі його достатки.

Отак багате і славне місто Львів стало володінням короля Казимира. Відтоді почав він чинити свої діла в

Галицькій Русі, складати свої закони і заводити свої порядки.

Зразу ж у нові королівські володіння відкрилися двері для купців німецьких, чеських і польських, для лихварів і гендлярів усіх вір і сповідань. Для тих, хто міг дати хабара самому королю польському чи позичити добрі гроші на його походи військові, на його війни, на його інтриги та розваги.

А ще задовго до того згромадилося у Львові всілякого торгового люду — не тільки православних купців.

Були у Львові і вірмени, і сарацини (себто араби), і татар чимало поселилось — хто з Криму, хто з Астрахані.

Займались торгівлею та ремісництвом чи якими ще іншими справами.

Найбільше було вірмен — не перше століття хижі тюркські племена підбивали копитами їхні квітучі землі, виплекані вправними руками, политі важким потом. Тікав народ землеробів та каменярів-будівничих у чужі краї.

Вірмени розрослись у велику і дружну колонію. Бо це місце на торгових шляхах було навдивовиж зручне. І багатьом вірменам пощастило у Львові зробити великі гроші. Книги діянь людських та хроніки свідчать, що більші колонії вірмен, аніж львівська, виросли лише у двох містах — Амстердамі та Венеції. А оскільки Казимир III надавав привілеї тим, хто мав гроші живі, то почалося поступове відсунення з перших рядів багатих православних купців. А про середніх та дрібних купців мови немає: вони опадали на дно і десь за одне-два покоління могли бути православні торгові люди лише дрібними крамарями у лавках-ятках Старого ринку.

Львів стояв на шляху, що сполучав Крим з Західною Європою.

У Криму на той час добре закріпились генуезці. Засідали у суворих фортецях-факторіях генуезькі гарнізони і міцно тримали у своїх руках чорноморські діла. З'явились вони і у Львові. Не стільки, може, торгували, як споете-

рігали, що робиться на сухопутному шляху до їхніх колоній.

Поки що їх була невеличка громада, якщо кількадесят чоловік можна назвати громадою.

А серед них вирізнявся знаний по всьому Львову лікар Чезаре.

Лікар Чезаре був людиною дозрілою — мав більше тридцяти років.

Чезаре запрошували нагору, до Замкової гори, у фортецю, де жили ліпші люди. Ну звичайно, там були й бояри, й дружинники. А звичайні люди селилися в передмістях — посадах.

Ходив лікар Чезаре по львівських оселях і робив усе, що знав і вмів, щоб полегшити страждання, а часом і вилікувати хворих.

Як велося в ті часи, всякий чоловік, що мав у руках добрий фах, не міг бути без прислуги чи учня. Хтось йому порадив узяти до себе служником хлопчика років дванадцяти на ім'я Хома. І був цей сирота старанним, тихим і вправним слугою лікаря. Якщо кликали Чезаре кудись, наприклад, у Підзамче, до когось із бояр, то Хома готував йому парадний одяг — власне, той висів заздалегідь вичищений.

Хома розчісував своєму хазяїну густі й смоляні, з великими пасмами молочної сивини кучері. Обдивлявся, чи добре одяг припасований, і ніс за хазяїном скриньку з інструментами, різними порошками й мастилами, банку з п'явками та іншим начинням, яке завжди викликало у хворих жах і водночас надію на зцілення.

Чезаре довго слухав пульс хворого. Причому не лише там, де всі слухають, а й на шиї, на ногах. Потім виголошував латиною бадьорим голосом такі слова, яких навіть знавці латини у Львові не знали. Бо ті слова стосувалися хвороб, анатомії та різних отрут.

І весь час за ним стояв і був напохваті тихий слуга Хома. Він аж завмирав, коли Чезаре починав вимовляти

магічні дзвінкі латинські слова. А потім подумки повторював, ніби якусь пісню чи мелодію. Він запам'ятовував, яким голосом, з яким звучанням вимовляв слова Чезаре, коли було ясно, що недужий вирветься із обіймів хвороби. І прислухався до того, як говорив латинські назви Чезаре, коли з одного погляду розумів, що хворий небавом сконає. І все-все встигав Хома помітити: як стояли родичі біля хворого, як з'юрмлювалися біля конаючого... Як мліли від переживання родички хворого, коли доводилось Чезаре розтинати рану і витягати відтіля уламок стріли чи шмат деревини, якщо це був воїн, чи розчищати рану, зароблену під час ловів у пущі одним із бургграфських помічників. Хома був тінню Чезаре, яка мовчала і все-все запам'ятовувала і складала у своїй тихій русявій голові.

Чезаре, скінчивши Болонський університет, молодим відчайдухом кинувся в самісіньке пекло Столітньої війни. Подався на французькі землі з купкою своїх земляків — солдатів-найманців. Скуштувавши протягом кількох років усі «радоці» жорстокої та запеклої війни, втративши всіх земляків на французьких ланах, він помандрував по Європі і спинився на перепочинок у Львові.

Тут йому так сподобалось, що він затримався надовго після війни і небезпечних мандрів. У Львові його вже знали як управного й досвідченого лікаря. Бо він набрався великого досвіду на полях битв, коли намагався зцілити покалічені тіла і заспокоїти жорстокі душі найманців-вояк. Отож мав за плечима велику хірургічну практику. І на власних помилках навчався все робити обережно та впевнено.

Часом італійські знайомці Чезаре привозили із собою дороге італійське вино і сушені кальмари, про які тут, у глибині континенту, не знали і не здогадувалися навіть. Бо галичани, крім риби річкової, раків та сушеної кримської тарані, особливих делікатесів не знали.

Отож сідав Чезаре зі своїми земляками до столу пити вино та ласувати кальмарами, і починалася в них жвава

бесіда. І, хоча їх бувало то троє, то четверо, галас здіймався такий, мовби цілий базар гомонить і репетує.

І поки Чезаре зі своїми земляками розводив теревені, у передпокої Хома готував різне зілля, різні порошки, які йому господар загадував зробити. Розтовкував у ступах корінці, просівав через решето білу глину, що очищає шлунок, виварював на жаровні у тигельках соки із потовчених трав і розливав по краплині у різні пляшечки. Все він чудово пам'ятав, і не було жодного разу, щоб він щось переплутав. Добра була пам'ять у хлопця, а слух мав винятковий. Якби міг вчитися гри на гудкові, то став би, без сумніву, знаменитим музикою. Але не було коли, і за що, і в кого вчитись музиці. Зате добра, гостра пам'ять і тонкий слух дозволяли запам'ятовувати чужі слова. І за короткий час він уже розумів, про що велися розмови Чезаре з гостями. Всі гості хвалили Чезаре як великого лікаря, і всі його кликали до Криму. Чого він сидить в оцій похмурій місцині, де так мало сонця, де так часто опадають тумани та йдуть дощі, а взимку сніг лягає товстим шаром і надовго?

Чезаре згоджувався з ними і відповідав, що збирається переселитися до Криму, тільки-от вилікує одного хворого, який винен йому грубі гроші, бо платять тут зовсім непогано.

Але говорив Чезаре без запалу. За звучанням його голосу Хома відчував, що господарю нікуди не хочеться звідсіля їхати, що йому й тут добре. Та, коли Чезаре говорив про південь, про південні дерева й квіти, голос його теплішав і Хома відчував, що генуезець сумує за сонячними краями.

Отак проходило кілька днів у балачках, суперечках та винопитті, поки в купців кінчався термін складського права і вони могли їхати далі, до Криму.

Знову починав свої ходіння по страждущих генуезький лікар, і Хома тягав за ним важку скриньку з ліками та лікарським причандаллям.

Щоразу, коли Хома супроводжував Чезаре чи в татарські, чи в польські дільниці, він запам'ятовував кілька нових слів чужої мови, а то й вислів.

Хома стільки запам'ятав іншомовних слів, що розумів польську мову і знав багато татарською, знав вирази із німецької та вірменської...

І він не хвалився ні перед ким своїми знаннями. Бо звичай тих часів був суворий і не дозволяв слузі пертися перед господарем зі своїми знаннями та достоїнствами.

Тільки вряди-годи йому вдавалося сказати кілька речень пахолкам тих будинків татарських, німецьких чи ще яких, куди запрошували його хазяїна.

Чезаре міцно зрісся з оцим дивним містом, яке серед неозорих степів, зелених пагорбів та синіх гір Русі являло собою Вавілон того часу — тут сходилася сила язиків з Європи та Азії.

Та все ж Чезаре і Хома полишили Львів.

І спричинилися до цього дві пригоди.

Перша пригода — жорстока зима, яка впала на Львів і все засипала снігом, і такі вдарили морози, що стисло кригою всі ручаї, джерела та річки.

Генуезець важко переживав не так морози, як відлиги з густими морозними туманами, із зимовою густою опастю.

Чезаре трусило цілими днями. Ніби він прихопив лихоманку в болотах Ломбардії. Це була причина, що змусила його зважитись на приїзд до Криму. А друга — що за цей час він назбирав добру калиту грошей. І він не просто збирав ці гроші, а й давав їх під відсотки, маючи на цьому добрий прибуток.

Його на все вистачало — він міг і медициною займатись, і поезією, і навіть замальовувати у книгу цікаве, що він бачив у цьому дивному краї: від рослин до неймовірних диких биків — турів та невеликих диких коней — тарпанів.

Генуезець так вчинив зі своїми грошима: купив дві партії добрих бобрових шкур, може, найкращих, спакував

їх в короби, щоб волога і пил не ушкодили крам. І разом з купцями-земляками відправив до рідного міста.

Зразу ж по тому наказав Хомі зібрати необхідні речі, які потребувала їхня далека мандрівка. Продав господареві будинку всі меблі, які він за цей час купив у відомих львівських столярів.

І приєднався Чезаре до каравану львівських православних купців, що наладналися до Криму.

Православні зазнавали з кожним роком усе жорстокішого утиску від королівської влади, і від міських владців, і від костьолу.

Купці гуртом вирішили, що їхній справі може зарадити лише срібло та золото. І з його допомогою вони відновлять справедливість і зміцнять свої справи. Тоді зможуть, підкупивши короля, змагатися за свої права та привілеї і з німецькими, і з польськими, та з чеськими купцями...

Православні купці витратили хто скільки міг грошей, декотрі навіть у борги позалазили до лихварів-вірмен.

Закупили багато полотна, кілька возів шапок, гарні сап'янці-ногавиці, лляні та конопляні линви, ножі бойові і ножі до вжитку, серпи, чимало знаменитих львівських мечів, а також набрали багато поясів і сукна.

Оскільки тоді не вгавала колотнеча між Казимиром III та литовцями за Східну Галичину й Волинь, вони на одному возі поскладали дарунки для загонів, які могли їх перестріти й пограбувати. Бо хто знає, з ким доведеться здибатись — чи з німцями-хрестоносцями, помічниками Казимира III, чи наскочить на них татарська зграя, адже допомагали ті литовцям Волинь завойовувати.

І татари так допомагали литовцям змагатись за Волинь, що всі села, які вони відбили у найманців Казимира III, зробили суцільними згарищами й пустками, без жодної живої душі — старих сікли на капусту, а челядь брали всю в ясир і найшвидшими перегонами, Татарським низовим шляхом, відправляли до буджацьких кочовищ...

Чезаре сів на бадьорого коника, виміняного в угорських купців. Спочатку він думав облишити Хому у Львові, але потім поміркував і побачив, що без вірного слуги йому ніде подітись. Він заплатив купцям за те, щоб Хома з поклажею їхав на одному возі разом із челяддю купецькою та їхніми пожитками.

Цю валку далеко за місто супроводжували рідні та приятелі купців. Та й просто цікаві городяни. Були там і львівські купці, що віддали останні гроші на цю справу, а самі не відбули в дорогу через слабе здоров'я чи з якої іншої причини.

Вони довго йшли за валкою, з години дві, поки всі повідставали. І тоді валка вийшла на східний шлях, Татарський, що був коротший, ніж південний — Молдавський. Проте повний небезпек і завжди сумнівний. Але іншої ради у купців не було: їм треба було встигнути до Кафи якраз на початку знаменитого торжища, в дні, коли змінювалися вітри. І тоді степами, горами, а головним чином морем,— до тричі славетної й тричі проклятої Кафи, куди збиралося купецтво із близьких і далеких світів.

Перша пригода на якийсь там день подорожі скінчилася щасливо. На купецький караван наїхали німецькі лицарі-хрестоносці. Під білим хрещатим стягом, у хрещатих плащах на важких конях, покритих барвистими попонами, всі в блакитному залізі, всі у сірій лусці панцирів.

З німцями все було просто: лицарі бачили, що караван великий і людей при ньому багато. Та й зброя була в кожного — шаблі, мечі, сокири й довгі ратища. Тож чи варто захоплювати цей караван, до речі, з людей їхнього тимчасового господаря, і втрачати когось із своїх, коли можна одержати дарунки лише за грізний вигляд? Навіть не злазячи з коней і не виймаючи мечів із піхов?..

Відкупилися від німців штуками найкращого сукна, срібним глеком і важкою калитою срібних грошей власного львівського карбування.

Німецькі лицарі прийняли дарунки і полишили караван у спокої.

Увечері, як закотилося сонце, як отаборились на ночівлю, поставили на головному возі розкладний вівтар із божою матір'ю та Миколою-угодником, захисником мандрівників. Вклякли на коліна, припали до землі і ревно-ревно молилися. І прохали всіх святих захистити від напасті, від наруги, від летючої стріли, від моровиці, від нічного страху...

Та, певно, не почули на осяйних небесах прохання львівських купців. Через три дні мов з-під землі виросли навколо каравану татарські кіннотники. І не стали слухати ні купців, ні товмача, що добре розмовляв татарською мовою і просив-молив, щоб караван не розбивати, що заплатять великого хабара, тільки щоб вони лишили їх у спокої!

Татари обсипали роєм стріл валку. Хто намагався втекти з-поміж возів у хащі, в чагарі, у терновник і шипшину — тих заарканювали і розстрілювали з кількох кроків у горло. Тих же, хто спробував із відчайдушності відбиватися ратищами й сокирами з-за возів, сполосували шаблями та ятаганами на шмаття. Захопили весь караван і, не гаючи ні хвилини, не ділячи здобичі, як то роблять звичайно грабіжники, швидко повдягали на львівських купців колодки, оточили караван двома шеренгами вершників і погнали, скільки дозволяли нешвидкі волячі ноги.

Погнали через горби й пагорби, через степ, глибокими вибалками, потаємними шляхами на південь, на південь! Не спинялися ні на хвилину. Хто падав, а був на вигляд здоровий, того на якийсь час клали на воза. А хто був кволий, того пристрілювали в горло стрілою і, обдерши до голого, полишали під сонцем і вітром. Поспішали у свої хижацькі схованки.

Це була дика й свавільна Буджацька орда, яка могла зрадити кого завгодно і коли завгодно, навіть своїх патронів — ординців із Криму.

Роздерлися чоботи на ногах купців, клаптями висіли на них каптани із знаменитого лунського червоного сукна та зеленого німецького. Пил так пов'їдався людям у чуби та носи, що всі вони, русяві й чорняві, руді й біляві, здавалися попелястими, немов посивіли. Вуста їхні запеклися, очі сльозились і гноїлись, шкіра на руках і на обличчі потріскалася, взялася струпами.

Отож коли прибули в становище, аж тоді почалося розподілення здобичі: ділили між собою і людей, і волів, і добро на возах.

У загоні для овець побачив Хома юрбу бранців православних, що похнюплено сиділи під пекучим сонцем і прикривали свої голови хто шматом сорочки, хто подертою шапкою, хто замотав собі голову, мов який сарацин, крайкою.

А біля них стояли ординці із сторожовими псами при нозі.

Коли прибули в буджацьке стійбище, Чезаре сказав львівському товмачеві — а він був сильно поранений стрілою в плече, і рука його спухла і стала червоно-синя, щоб він звернувся до мурзи і хай той дозволить взяти із похідної скриньки папір та перо. Щоб написати листа до консула генуезького в місто Кафу. Цей товмач, певно, доживав останні години, бо серед розмови починав марити.

Розлютився мурза, до якого звернувся Чезаре, і прохрипів:

— Є хтось, хто знає людську мову і не конає?!

І вихопився тоді Хома.

— Я знаю вашу мову і можу перекласти.

Чезаре аж вибаньчився на свого слугу.

— Скажи їхньому мурзі — нехай відкриють мою скриньку і візьмуть папір та перо. Я хочу написати листа про викуп.

Хома переклав усе мурзі.

А мурза сидів на двоколісному возі під шовковим балдахіном. Віз його тягли замість волів бранці. Мурза

милостиво простягнув свою здоровенну правицю з брудними нігтями. Та зате на кожному пальці було по персню. І всі персні коштовні: золоті з камінням — смарагди єгипетські, рубіни, перли цейлонські, один синій-синій сапфір! Огранені кращими венеціанськими майстрами.

Кинулися його слуги відкривати похідну скриньку Чезаре і видали йому папір, перо і каламар. А скриньку зразу ж потягли до спільної купи награбованого добра.

Хома скоцюрбився і підставив спину замість стола під руки Чезаре.

І на спині вірного слуги славний лікар Чезаре написав листа консулові до Кафи. Тому консулові, дуже далеким родичем якому доводився і з рекомендації якого виконував важливу справу для всієї генуезької колонії в Криму. Бо Чезаре наглядав за всіма італійцями, які мандрували через Львів. І за тими вірменами, які мали грошові і торговельні діла з найбільшою суперницею славної Генуї знаменитою морською республікою — Венецією, адже, не дивлячись на чорну смерть і всякі лиха, Генуя і Венеція вже не перший рік вели справжню жорстоку війну.

Чезаре був водночас і лікарем, і споглядачем Генуї. Отож він написав про свій викуп і про полон. А що Чезаре був людиною непростою і вмів робити багато всіляких див, то він розставив слова по рядках: отож по перших і по других літерах можна було прочитати, що йому конче, негайно треба вибратися із степу, за всяку ціну. Нехай консул прикладе зусилля, щоб визволити його з лап цього мурзи. А внизу приписав, що просить своїх родичів за його волю дати викуп. Такий викуп назвав, що ніхто й ніколи б не дав за його життя. Число, що він гарливо та рівненько написав, було вдвічі чи й утричі більше всіх його грошей, зароблених у Львові за всі роки.

Мурза, побачивши листа, якого Чезаре підтвердив відбитком свого персня, зразу змінив своє ставлення до італійця. Його навіть не примушували заходити до овечої

загорожі, де сиділи інші бранці. Він ходив по всьому стійбищу, і розглядався на все, і до всього допитувався. За ним ходив Хома і перекладав йому. Виявилося, що не тільки в овечій загороді сидять люди, а й коло багатьох юрт є бранці. І сторожа тут є з собаками-людоловами.

Коли Чезаре трохи звик до свого становища, він спитав у Хоми, які ще мови розуміє Хома, крім татарської.

— Трохи розумію німецьку, а розмовляти важко,— відповів йому Хома німецькою мовою.

Потім він те ж саме сказав і грецькою мовою, трохи гірше вірменською... «Ну, а найкраще володію татарською».

На закінчення він мовив своєму хазяїну, підроблюючи голос одного генуезького моряка, що колись завітав у Львів до Чезаре.

Генуезець аж вдарив п'ястуком об п'ястук і гостро спитав у Хоми:

— Чого ж ти мовчав? Чого кривсь?

— Але ж ви мене не питали, чи я щось із чужинських мов знаю і розумію... Про трави, про порошки ви мене питали, то я вам і відповідав... Я ніколи від вас не крився...

Після цієї розмови Чезаре довго ходив мовчки, заклавши руки за спину.

І все гадав-розмірковував над тим, які ще загадки принесуть йому люди Русі. І був дуже невдоволений собою, що він просидів у Галичині стільки часу і робив важку й небезпечну роботу одноосібно, самотужки. А якби здогадався, якби уважніше придивився до цього худого хлопчиська, то мав би такого помічника, про якого і мріяти неможливо.

Було Чезаре від цього дуже прикро тому, що був він людиною щирою — ніколи себе не обдурював, не приховував сам від себе своїх похибок. Генуезець знав, що його визволять з татарської неволі, і тому почувався вільно і спокійно. А чувши ще у Львові від татар та вірмен

про лікувальні властивості кумису, вирішив це перевірити, хоча не без остраху й відрази.

Він наказав Хомі перекласти мурзі, що той має для нього, як для знатного полоненого, виділити окрему юрту і щодня поїти найкращим кумисом. Зрештою, Чезаре за все йому потім заплатить.

Мурза засміявся і наказав перекласти Чезаре, що грошей у того немає, бо всі гроші, які були у нього в скриньці, належать тепер мурзі, але оскільки в нього добрий настрій, він його прохання вдовольнить. І Чезаре дали найгіршу та найменшу юрту і дозволили там поселитись із Хомою.

Коли вдень пекло сонце, Чезаре сидів у юрті в холодку, сьорбав кумис, потроху п'янів і завалювався спати. Під вечір прокидався і знову сьорбав кумис, а потім спав аж до ранку.

Він сказав Хомі, ніби виправдовуючись, що має право відпочити, полікувати свої дихалки після такої жорстокої і примхливої зими у Львові.

А Хома ж не сидів у юрті, не скиглив, не проклинав свою нещасливу долю полонянина. Від Чезаре він перейнявся спокійною вірою, що, як тільки надійде лист від консула із Кафи, зразу ж звільнять лікаря і його разом із ним. І він помандрує в той казковий, багатий і водночас страшний Крим.

Хома не витрачав часу марно і намагався допомогти нещасним. А їх у клятого мурзи було зібрано з багатьох земель — з Галичини, з Волині, з Поділля і з Буковини. І всі з жахом чекали того часу, коли їх поженуть на торжища в Кафу.

Хома намагався лікувати бранців, а майже всі вони були хворі. В того виразки пішли по ногах, в того очі запухли, почервоніли і весь час спливали слізьми та гноєм. В одного були вивихи рук, у другого ніяк не гоїлись рани від ударів шаблі чи стріли. В багатьох боліли животи і неймовірний біль стискав голову.

Від раннього ранку, прислуживши Чезаре і поснідавши якоюсь татарською стравою, Хома йшов до овечого загону і починав лікарські справи. Оглядав хворих, що їх почав лікувати, визбирував трави, запарював або розтирав і вичавлював із них сік.

У Хоми була дерев'яна миска, кілька гострих паличок, черепок та гострі кремінці. І от з таким причандаллям він намагався виготовляти ліки, зварити на кізяковому жарі якісь відвари. І напоїти цими ліками змучених, хворих людей, яким різало шлунки; промити застарілі струпи, проварити пов'язки з ран і вже очищеним полотном зав'язати рани.

В ті ранкові часи, коли сонце ще не пропалювало наскрізь шкіри, так що вона вкривалася кривавими тріщинами, Хома клопотався біля людей. Розтирав, розминав побиті руки й ноги. Навіть декому пробував управляти суглоби. І не без успіху.

А Чезаре сидів під юртою в блакитнім затінку та спостерігав, як його тихий, непримітний слуга вправляється з людськими болячками. Його слуга поводився з людьми точнісінько так, як те робив Чезаре. Хома здавався лицедієм, що з усіх сил зображає свого хазяїна. Спочатку це злостило лікаря, а потім він сміявся, споглядаючи Хомині старання та зусилля. І думав, що треба буде цього хлопця забрати до Генуї, а там навернути в нормальну християнську віру, очистити його від цієї православної єресі, віддати в науку і зробити своїм заступником. І буде з нього лікар незгірший від Чезаре.

Ну, а здібність до мов дозволить багато чого взнати і запам'ятати того, що треба йому, власне, не йому, а генуезькій республіці...

Проминув якийсь час. Генуезець випив незліченну кількість кумису і набрав багато фунтів ваги.

А Хома щодня впадав біля бранців і намагався полегшити їхні тілесні страждання. Тому що бранців було багато, болячок вони мали ще більше, а Хома прислужував

ще й Чезаре, отож, від зорі до зорі крутився хлопець наче проклятий.

А лікар відпочив, від'ївся і знов убився в силу і почував себе чи не найкраще за весь час відтоді, як покинув юнаком галасливі квартали рідної Генуї.

Одного дня прискакали шість вершників, і серед них був посланець, що його мурза надсилав до Криму з листом Чезаре. Привезли верхівці лист і три тамги. Перша від ширінських беїв, найбагатших і найсильніших беїв у Криму. Вони володіли майже всім степовим Кримом. Друга тамга від аргінських беїв. Третя тамга від беїв Мансурів.

І один із вершників, поставою сильніший від усіх, стрункіший, з чорним горбоносим лицем, не схожий на ординців ані вилицями, ані кольором шкіри, чорнобородий, видобув із суми листа і прочитав, кланяючись до мурзи.

Прочитав він листа, що хан і його беї (хоча вони були його підданими, вони могли із своїм повелителем зробити що завгодно) просять свого сина і молодшого брата, буджацького мурзу, відпустити генуезця Чезаре з почестями й миром і віддати йому всі його речі.

Мурза взяв цей лист з привішеними до нього відбитками тамг на воску. Поцілував листа і наказав віддати Чезаре всі його лахи.

Миттю було віднайдено всі речі генуезця. Власне, їх і не шукали. Бо коли зіркий дозорець побачив на обрії вершників і серед них буджацького посланця, то для нього стало зрозуміло, що вертається посланець не тільки з листом, а й з якимись важливими вістями з Криму. А це значить, що заберуть вони з собою генуезця.

Отож Чезаре умився, скинув брудний одяг, перевдягся і випив перед дорогою кумису.

Коли поставив кумисну чашу на дерев'яну тацю, то поруч сипонув срібні монети львівського карбування. Наказав Хомі перекласти.

— Я добре підкріпився твоїм кумисом, вельмидостойний мурзо! Бачиш, я тобі плачу сріблом за твій чудовий кумис, як обіцяв!

І мурза, щоб показати свою гостинність, подарував Чезаре степового коника-гнідаша під сідлом.

І тоді Чезаре сказав:

— Мій слуга повинен їхати зо мною...

Хома переклав це мурзі, але мурза притис до грудей масні пальці з брудними нігтями, і на тлі засмальцьованого халата спалахнуло яскравим вогнем дорогоцінне каміння його перснів.

Мурза так посміхався Чезаре, що лице його стало, мов масна пампушка, і навіть очі в сальних щілинах потонули і їх не було видно.

— Я б з радістю відпустив цього хлопця. Але, о шановний, в листі моїх старших братів беїв і мого батька хана немає про це жодного слова. Якби було хоча б одне слово, я зразу ж відпустив би...

І мурза, стерши наполовину посмішку з обличчя, підвів голову з поклону і звернувся до чорнобородого вістуна, що читав йому послання кримських можновладців. Звернувся до нього мурза так:

— Скажи правду, адже там...— подивився ще раз уважно,— адже ж там, може, я помиляюсь?.. Може, є там хоч одне слово про хлопця?..

Чорнобородий посланець тільки скосив очі на лист, і знову подивився в обличчя мурзі, і відповів:

— О найсвітліший мурзо! Окраса буджацької орди, невтомне око й несхибна рука, як же ти можеш помилитись?! Тут немає жодного слова про те, що треба разом із генуезцем відпустити хлопця. Хлопець — полонений, а генуезець був твоїм гостем... Він просто заблукав у степу. І ми, на прохання нашого найсвітлішого хана і наших достойних беїв, приїхали в буджацькі степи, щоб показати йому дорогу до Криму. Розважити його в дорозі від нудьги і оборонити від напасників...

Знов мурза повернувся до Чезаре, знов його обличчя стало масною пампушкою, і він проказав, розводячи здоровенні руки з короткими брудними пальцями, що сяяли перснями з дорогоцінним камінням:

— Бачиш, мій шановний гостю, немає жодного слова на папері. Я не помилився. І не хочу порушувати волі нашого батька — хана та моїх старших братів — беїв. Я не можу відпустити з тобою хлопця, якщо вони цього не кажуть. Зробити більше, ніж казано в листі,— це значить виявити недовір'я і неповагу. Зрозумій мене, мій милий гостю!

Чезаре побачив, що з цим пласковидим, велетенського зросту татарином немає більше про що говорити, немає чого сперечатися. Добре, що хоч його відпускає. Треба швидше звідсіль тікати! І генуезець скочив на коня.

А провожаті давно навантажили повідного коня паками з його речами.

Невелика батова помчала із стійбища, тільки закуріла золота курява над зеленим бережком і розтанула в сонячнім мареві десь за пагорбами.

Кинувся Хома за вершниками.

Не йняв віри, що Чезаре так легко згодиться з оцим жорстоким мурзою і полишить його в степу, в цьому вовчому барлозі на віки вічні!..

Тільки тепер зрозумів Хома, що його вміння та пристрасть до лікарського діла, здібність до мови впали в око татарам і вони такого бранця тепер нікуди не відпустять!

Хлопець стояв остовпілий, поки було видно батову. А та мчала все далі на північний схід, уздовж луки моря, і за нею тягся збитий копитами жовтавий димок куряви.

Коли коні й вершники перетворились на крапку, коли крапка розчинилася за блакитними могилами, коли золота курява зникла в небі над обрієм,— струсонув невимовний жаль Хому. Упав він на землю, ревно заплакав. Так йому було шкода себе і так йому було гірко, що сльози

його не кінчались. Але ніхто не сміявся над ним — ні татари, ні бранці.

Виплакавшись, Хома кволими кроками ледь дочапав до юрти, де він проживав з Чезаре. Сів під юртою і все дивився, дивився на північний схід, де вигиналась лука моря, де синє море в неосяжній далині змішувалось із блакиттю пагорбів, що цього року буйно рясніли зеленню.

Скільки не дивився, нічого там не було, крім коней, що, пасучись, то піднімалися на пагорби, то опускалися в опадки і зникали з очей, та часом над пагорбами наче пропливав химерний верблюд.

Отак до глибокого вечора сидів він і ні їсти, ні пити не хотів.

Тоді лиш схаменувся, як почав мулла виспівувати «азан» — заклик до молитви. Мулла стояв на найвищєму пагорбі, біля своєї білої охайної юрти. Підняв руки до плечей і закликав, закликав. І не обертався і не озирався на всі боки, наче був він один в пустелі, наче його не цікавить те, чи збираються правовірні сотворити молитву при заході сонця. За тим, як правовірні виконують другий обов'язок віри молитву-салят, споглядав дервіш, турок із Коньї, і потім про все викладав муллі.

Мурза належав до тих ординців, що з усіх сил чіплялися за старі звичаї Чінгісханових орд. Він ні в чому не відступався від правил постійної кривавої війни зі своїми ворогами. Але він дозволив чорнобородому муллі закликати п'ять разів на добу мусульман-неофітів до молитви та раз на тиждень, у п'ятницю, виголошувати казання. А робив це, щоб зміцнити владу. Та й до всього, щоб не відставати від кримських беїв та мурз.

З огляду на це мурза терпів навіть обірваного і смердючого дервіша, земляка мулли.

Цей напівбожевільний споглядач наказував усім, хто приходив, звертатись лицем до благословенної Мекки і повторювати за муллою хоча б: «Аллах акбар (аллах превеликий)...»

Хома, почувши гаркаві заклики до молитви, згадав, що йому хочеться їсти. І вмить знищив увесь наїдок, що був зготований Чезаре на обід — шмати холодної печеної воловини, пшоняні задубілі млинці, які смерділи баранячим лоєм. Але видались йому смачнішими за пироги на великдень! І випив цілий глек п'янкого кумису, що бив гострим кислим духом у носа.

Якось спокійніше стало ситому Хомі, і ніби полегшилось його чорне горе. Він заснув на теплому килимі, де завжди спав Чезаре, накрившись кожухом.

Збудив його рано-вранці криком ранішньої молитви мулла. Він кричав-віщав свою молитву, задерши до блякло-блакитного неба чорний клин бороди.

Неподалік на схилі стояв дервіш і дивився, із скількох юрт і наметів виповзали на ранішню молитву славні воїни мурзи. Підборіддя в нього весь час тремтіло, і з ним тремтіли купки чорного рідкого волосся, що мали означати бороду.

Після молитви до мурзи підбіг один із його слуг-бранців і почав йому щось швидко говорити на вухо.

Мурза зразу ж люто заволав і почав розмахувати руками.

А трапилось ось що: галицькі купці, ті, які були бідніші, всі свої статки вклавши в цей караван, мали надію якось запобігти своєму банкротству, порадились і вирішили тікати.

Сам мурза не хотів купців везти до Криму на продаж, йому хотілось одержати гроші скоріше. Тому він надіслав у Кам'янець свого посланця до вірмен. Щоб кам'янецькі вірмени передали до Львова одновірцям своїм лист мурзи з вимогою про викуп.

Отож львівські купці вирішили, що коли їх родини зберуть гроші та заплатять за їхні необачні голови, то будуть і вони жебраками і їхні родини жебраками підуть. А може, ще й потраплять до боргової в'язниці, яку поспішив завести Казимир у Львові.

Вночі купці прослизнули повз сторожу, повз ординських псів. Бо з ними тікав один з вірних старих слуг мурзи, слуга ще батька мурзи, християнин Хасан. Він походив аж із Сірії, і колись, ще юнаком, його захопили в полон турки-османи і продали в Крим. А в Криму його виміняв за коня батько теперішнього мурзи.

Коли ж татари в Криму і в Золотій Орді стали ревно запроваджувати іслам, почав Хасан думати про втечу.

А як з'явились в буджацьких степах чорнобородий мулла та червонопикий дервіш-осман, Хасан тільки чекав слушного випадку. Він вирішив, що треба тікати до Львова, бо чув, що там є і сарацини (тобто араби) з Леванту, і вірмени, й греки, та ще різні інші язики.

Повів Хасан утікачів потаємним і зручним шляхом.

Тільки не знав він, що один із бранців не повірить йому, побоїться втікати і, щоб вислужитись та врятувати власну шкуру, викаже все вранці одному із слуг мурзи.

Мурза, добре розуміючи, що Хасанові відомі степові стежки, дороги та схованки, підняв своїх джигітів і погнав по тому шляху, який був найзручніший у степу, хоча не був найкоротшим.

Не помилився мурза.

Бранців наздогнали під вечір коло великого лісу.

Той ліс розпочинавсь у глибокому яру межи пагорбами і тягнувся на багато миль по улоговинах та глибоких вибалках.

І тут, певно, згубились би бранці.

Та дуже вони змучилися. Троє чи двоє чоловіків разом із Хасаном все ж встигли добігти до лісу.

Ще двоє чи троє впали на самому узліссі, пронизані безліччю стріл.

Останніх схопили.

Коли притягли на арканах втікачів, то зігнали в одне місце всіх полонених. І перед ними заголили галичан і поставили перед людьми у страшній, помордованій наготі. А тих, хто не тікав, але відвертався і не хотів диви-

тися на муки людські, били канчуками і кололи шаблями, щоб дивились вони на гвалт і наругу своїх одноплемінників.

Наказав мурза карати втікачів.

Хапали, кидали їх на коліна, заламували їм руки.

Ставали по два джигіти біля кожного бранця. Тримали за руки, наступали п'ятами на литки, щоб не підвівся з колін чоловік. А третій татарин брав гвіздок-вухналь, що ним галичани підкови кріпили, і чеканом-молотком забивав у тім'я людині.

Як замордували галичан-втікачів, то Хому викинули з юрти, де він жив разом з лікарем Чезаре. Лишили йому шмат повсті та смердючий шмат баранячої шкіри, яким він прикривався холодними ночами.

Став Хома жити серед бранців в овечому загоні.

Знову він клопотався біля хворих та недужих. Хоч деякі бранці просили не лікувати їх, а дати їм померти отут, щоб не піти кудись у дальні краї в рабство.

Татари на той час не хворіли і не зверталися по допомогу до Хоми.

Тільки старий клишоногий коняр викликав Хому із загону, щоб той допомагав йому лікувати коней і биків. Хома не противився коняреві і йшов лікувати худобу. Бо він боявся тортур і татарського глуму. Лише десь глибоко-глибоко в душі мав надію, вірив, що колись йому поталанить і він якось визволиться з неволі, від цього глуму, від жаху, що струшує людиною щохвилі в стійбищі ординців-людоловів.

Старий коняр був задоволений Хомою. Ляскав його по плечу і казав, шкірячи рівні здоровенні зуби:

— Хороший з тебе буде коновал! Кращий за мене, хоча ти й християнин!

Але сталося так, що ординцям знадобилися його вправні руки.

Справа була ось яка. Могутній був силою мурза і найкраще стріляв від усіх буджацьких татар. Він ніколи не

забував про те, що слава першого стрільця вимагає постійної вправи.

Він влаштовував полювання на птахів на степових озерцях неподалік від лиманів. Його люди виганяли з найпотаємніших місць журавлів, чапель, качок, а також зганяли з сухих місць дрохв і стрепетів.

А мурза гасав на муцому конику по мочаринах і по піску, по ковилі і по рогозі. Без промаху бив на льоту птахів гартованими стрілами. А стріли були московської роботи і привозили їх із Москви сурожці-купці. Своїх стріл уже ординці й не робили... Бо геть до всякої роботи розледачіли. Все їм було ліньки, окрім людоловства, грабунку та полювання.

За старовинним татарським звичаєм після полювання вони влаштовували пиятику на горбах, хоч чорнобородий мулла повсякчас закликав до тверезості, хоч як кругломордий дервіш кричав, надривався, щоб ніхто й краплі вина не вживав, як про те написано в корані!

Однак заздалегідь наготували бурдюки із п'янким «золотим» кумисом, притягли кошми і килими на пагорб, принесли барила із хмільним міцним львівським медом і кілька велетенських корчаг знаменитого грецького вина.

Понапивалися хто чого бажав, а потім обжиралися різними наїдками. Улюбленим наїдком мисливців був один — добре знаний їм від черкесів, що сиділи на Тереку й Кубані. Необщипаного птаха спочатку кидали в казан з окропом, а потім клали, обвареного, на чахнуче багаття і загортали згори вугіллям і золою. Птах обгорав, підсмажувався у власному пір'ї та шкірі. Потім, коли птах допікався, його витягали з вогнища. Розламували на ньому чорну вуглисту кору і їли запашне печене м'ясо.

Того літа дрохви й стрепети були такі жирні, що жир аж проривався крізь обварене м'ясо, і тоді спалахувало вугілля високим полум'ям з масним чорним димом.

Мурза за день зголоднів, певно, більше за всіх, пив

чашами кумис і хмільний мед і додавав ще до всього червоне корсунське вино. А впившись, примусив турка-дервіша напитися хмільного меду.

Дервіш став червоним-пречервоним, розпустив слиняві губи, розмахував руками, хитав головою у білому високому ковпаку і все тупцював на місці, намагаючись затанцювати.

Тут мурза, сміючись, схопив найсмачніший шмат дрохви. Ковтнув. Та в поспіху прогавив кістку. Вона стала йому поперек горла. Він спробував видобути її. Але кістка зайшла іще глибше. Він хрипів, вирячивши очі, з його товстих ґуб стікала кривава слина.

Очі в нього стали враз тверезі. У них світився смертельний жах, той неймовірний жах тверезої людини, яка при повній свідомості знає, що конає.

Він розмахував руками. До нього кинулося кілька джигітів. Вони намагалися витягти кістку. Але він їхповідштовхував ногами, бо вони завдавали йому дикого болю і ще сильніше втовкли гострий кінець кістки у тіло.

Хтось намагався вдарити його по спині, але з цього нічого не вийшло, лише сильніше потекла кров із слиною.

Він тоді почав показувати пальцями, щоб привели довговолосого хлопця. Показував руками у напрямку загону. Він давився, захлинався. Вже не стільки кістка, як сам страх його починав убивати. І він сам тим страхом заганяв себе в могилу.

Тоді один з вірних джигітів скочив охляп на коня і помчав до овечого загону. Там, нахилившись із коня, схопив Хому одною рукою за пояс, другою за комір і, перекинувши його перед себе, помчав чвалом до пагорбів, де так несподівано перервалася пиятика.

Джигіт скинув Хому перед ноги мурзи і сказав:

— Врятуєш мурзу, нашого батька, нашого благодійника, нагородимо! Не врятуєш — тоді він,— показав на старого коняра,— позастромлює тобі в усі жили очеретини і вицідить із тебе кров!

Хома й без того налякався і тремтів, наче в лихоманці. Але як тільки його підштовхнули до мурзи, він побачив, що сталося,— одразу ж зосередився.

Лівицею прихопив мурзу за нижню щелепу й губу.

— Дихай носом! Якщо не дихатимеш носом, я не зможу тобі допомогти! Розкривай рота!

Мурза спробував дихати, і це в нього вийшло. Але рота не вдалося роздерти ширше. Тоді Хома вправно втис свої зібрані пальці в рота мурзі. Миттю намацав товстіший кінець кістки. Легко викручуючи, потяг кістку до себе і вже за мить тримав її у жмені.

Мурза закричав і повалився вперед, ледь не збивши з ніг Хому.

Почало мурзу вивертати назовні. Побачивши корчі повелителя, джигіт крикнув слугам. Вони схопили Хому. Кинули в порох обличчям, аж він до крові розтовк собі носа. Коняр почав розривати на ньому сорочку і оголив шию та груди.

Скосивши очі, Хома уздрів, як старий коняр дістав із сагайдака стрілу з пласким, гострим, як бритва, наконечником. Це була стріла, щоб розрізати тятиви супротивника і різати пальці лучників.

Хома знав: ще мить — і тонким лезом ординець отворить жили на шиї, встромить туди очеретини, і гарячим приском зацебенить звідтіля його кров! Від жаху, від розпачу він відчайдушно заверещав.

На його крик мурза підвів голову і, побачивши коняра із стрілою, заволав, щоб відпустили хлопця, бо хлопець його врятував!

Звівся навкарачки, а потім на повен зріст. Запищав мурза тонесеньким голосом:

— Води мені, води мені!!! Швидше! Дайте мені напитися! — Та й упав навзнак на подушки.

Пахолки й охоронці кинулись його поїти.

Зняли з нього залишки золототканого халата, який він подер, коли відчув, що помирає.

Хтось із його вірних прислужників помчав до жінки мурзи, старшої жінки, яка за всім на кочовищі доглядала.

Поспішила вона до пагорбів на своєму возі. Віз цей двоколісний під китайським шовковим балдахіном тягли двоє бранців у дерев'яних колодках.

А Хома сидів, трусився і ніяк не міг відійти від переляку, який на нього напав, коли його кинули на землю. Коли ногами притисли йому гомілки й зап'ястя рук до землі. Коли над ним почав схилятися старий коняр.

А в той час жінка мурзи поїла свого чоловіка кумисом, щоб він сили набрався. А горло так в нього боліло, що він не міг ніякої їжі споживати.

Біль не відпускав мурзу — знов і знов йому ставало важко дихати.

— Ти знаєш траву, яка б загоїла рану в горлі? — спитала хлопця дружина мурзи.

Хома помовчав, ворушачи губами та згадуючи, які трави вживав Чезаре, щоб вигоїлось горло.

— Траву я знаю. Але не знаю, чи росте вона отут...

— Тоді поспішай у степ — може, знайдеш!

Але Хома стояв і не рушав.

— Іди, поспішай.

— Скоро стемніє, і я можу заблукати...

Вона ляснула в долоні, з'явились два вправних джигіти і, тримаючи над головою смолоскипи, повели бранця до річки на луг, де він мав знайти цілющі трави.

Хома знайшов траву. Відвар із Хоминого зілля так подіяв на горло, що за три дні мурза міг крутити шиєю і відчував, що може все їсти.

Коли мурза оклигав, то наказав зібрати всіх джигітів. Вдягся у найкращий бухарський халат із золотою та срібною ниткою. І після гуркоту бубнів та відчайдушного завивання дудки виголосив:

— Нехай увесь рід мій, нехай усі мої воїни знають: того, хто мені вірно служить, я нагороджую! А того, хто вчинить зло проти мене, я караю!

Після цих слів двоє його пахолків знов задуділи в дудки. А третій шалено закалатав у бубон.

Мурзів слуга привів волов'ячу упряж — двох волів у ярмі. Вони тягнули за собою двоколісного воза з величезними колесами. На ньому була вежка, плетена з лози і покрита грубою повстю. Цей слуга за налигач тримав волів, а за косу дівчину-бранку, може, років п'ятнадцяти. Може, молодшу, а може, й старшу. Мала зріст невеликий, тіло міцне, дужі руки й ноги. Кругловида, кирпоноса, з невиразними сірими очима, попелястим волоссям. Тільки впадали в очі густі темні брови, що зрослися над переніссям.

Мурза виголосив:

— Оце тобі твоя хата, як у вас там кажуть. Оце тобі дружина. Живіть і служіть вірно мені. Сьогодні можеш ночувати у своїй хаті... Завтра знов будеш мені прислужувати. А вона прислужуватиме тобі! — і він тицьнув пальцем у Хому (на палець було вдягнено аж два персні з дорогоцінним камінням — один візантійської роботи, другий — грубої бухарської роботи, з величезною бірюзою).

Ординці захихикали, засміялися, даючи кожен свої поради, що і як має цієї ночі робити Хома з дівчиною-бранкою.

Слуга, той, що привів дівчину-бранку, показав нагаєм їх місце біля ручаю, де вони мали поставити свого воза.

З усіх боків вони були оточені юртами і возами родичів самого мурзи.

Повела дівка-бранка до води волів, добре знаючи дорогу в цьому бакаїстому лузі.

Хома йшов за нею. І йому стало соромно, що ця дівчинка вдягнена в якесь дрантя. Отак непристойно його дружина виступає без фартушини, без плахти, з непокритою головою. Він дивився на неї. Сорочка вицвіла, розповзається, і видно її голе тіло.

Підійшов до неї ззаду і поклав руку на гаряче плече.

— Нічого. Якось я випрошу в мурзи тканини. Зробиш собі плахту і намітку.

— Не проси! Нічого в них не можна просити...

Вона пустила пастися волів і повернулася до воза. Розвела багаття і поставила в побитому мідному казанку варитися пшоно.

Поки наїдок варився, витягла з воза стару кошму, брудну й подерту. Довго-довго її витрушувала. Розстелила на траві. А потім поклала ще якісь верети, певно, весь свій скарб, що мала тут в ординській неволі.

— Як тебе звати? — зрештою спромігся спитати Хома.— Бо я раніше тебе щось не примічав... Ти давно тут... у полоні?

А вона помішувала кулешу щербатою дерев'яною ложкою, пробувала, чи зготувалася їжа. І, не повертаючи до Хоми свого кругловидого лиця, відказувала:

— Звати мене Параскою... А в них, у полоні, я змалечку.— Вона говорила так тихо, що Хомі довелося напружуватись, щоб розібрати всі слова. Дихала вона переривчасто, мов після швидкого бігу. Сторожке вухо хлопця зразу це вловило.

Лице дівки-бранки було яскраво освітлене полум'ям, і Хома не міг розібрати, чи то в неї від хвилювання, чи від вогню горять щоки червоним рум'янцем. Промовляла далі тихо-тихо, перетинаючись та важко видихуючи.

— Мене ще дитиною схопили... Не продавали — тримали при собі, певно, думали, що я підросту і стану красунею. Тоді мене вигідно продадуть до Криму... Але, певно... бог змилувався наді мною... Не зросла я красунею, і мене не продали кудись за світи... Бог до мене милостивий... Бо й татарове, як побачили, що на красиву дівку не вибилась, не покалічили, не спотворили в злобі... Не зігнали на мені зло, що не виправдала їхніх надій...

Параска так низько зігнулася над вогнищем, що Хома злякався, щоб вона собі не спалила волосся і не попекла лице.

— ...Раніше я прислужувала його жінці... Ну, не раніше, а до цього дня...

Вона замовкла зовсім і все помішувала ложкою в казані, рівно-рівно і плавко-плавко.

Хома відчув, коли Параска замовкла, що вона ніби кудись відлетіла думками у щось своє, і йому стало від того моторошно. Бо він згадав, що ось-ось має відбутись те, про що так багато бовкали старші і що здавалось завжди йому таким бажаним і водночас далеким-предалеким.

А Параску огорнув розпач, що зараз він упевниться — вона вже гуляна. Першим порухом душі було розповісти йому все!.. Зараз, не гаючись, щоб потім не було вже ніяких питань і розмов...

Але вона почала думати — з чого починати розповідь, і все знов добре собі уявила, як тоді було.

...Перша, старша, жінка мурзи заставила своїх служниць перебирати різне добро, награбоване в останньому наїзді на землі Русі. Погляд господині спинився на зеленій сукні. Власне, тільки по рукавах можна було зрозуміти, що сукня зелена. Вся вона просякла кров'ю і зашкарубла.

— Принеси сукню! — наказала татарка Парасці.

Параска схопила задубілу тканину і принесла повелительці. Та обдивилась сукню, посміхнулась, а тоді кілька разів переводила очі з сукні на Параску, а тоді знов на сукню, потім кивнула головою, приймаючи рішення.

— Тільки на тебе й налізе ця ганчірка. Вдягай! — і кинула сукню Парасці.

Параска підхопила на льоту брудний одяг і почала розправляти, щоб натягти поверх своєї подертої сорочки, більше ніякого одягу на Парасці не було.

— Ти що, хочеш — як бейська дружина — зразу в двох халатах ходити?! Сорочку скидай — вдягай сукню.

Параска відчула в цих словах мурзової дружини пастку — почне вона, Параска, вагатись чи відмовлятись, тоді її, напевно, будуть мордувати. А почне перевдягатись —

всім себе нагою покаже... «Ну добре — дивіться!» — Параска закусила нижню губу і вмить стягла з себе сорочку і, обдираючи шкіру, влізла в криваву засохлу сукню.

Татарка задоволено хмикнула, оглядаючи худюще немите тіло невільниці. Був у мурзової жінки такий каприз — любила вона оглянути своїх невільниць голими, та ще й показати їх всьому стійбищу в такому вигляді.

У кривавій сукні ходила Параска кілька днів, до того часу, поки перестала господиня поглядати на її ганебне вбрання і вдоволено посміхатись. Тоді вибрала дівчина такий час, коли татари повпивались кумисом і вином та й порозлягались відпочивати.

Побігла за стійбище, за пагорби, де невеликий ручай розпливався широкою і глибокою бакаїною. Ніде нікого. Скинула вона з себе криваву сукню і зачала її мити, терти, бити об камінь. Потім поклала сукню сушитись, а сама залізла у воду і так розімліла, що ледь не заснула у паркій воді.

Тут вона й побачила дервіша, що привів сиву кобилку до великого каменя на звороті ручая.

Параска тихо вилізла з ручая, вдягла ще мокру сукню і почала відходити подалі від цього місця.

Але дівчина зробила помилку — замість того, щоб тікати до заростей очерету і там сховатися, вона побігла до стійбища. Дервіш саме озирнувся і побачив її.

— Стій! — заволав він.

Параска не спинилась, а побігла.

Дервіш скочив на кобилку і погнав навдзогін за дівчиною. Параска пручалась з усіх сил, але дервіш виявився набагато сильнішим, ніж би хто подумав...

Коли Параска опритомніла, вона побачила над собою печене баб'яче обличчя дервіша зі жмаками волосин на підборідді. Він зневажливо засміявся, захихикав по-баб'ячому і, піднявши вгору пальця, проскрипів:

— Вагітні жінки кращі за твоє дівоцтво!..

І, смачно харкнувши на дорожну пилюку, пішов ловити кобилу. Бо поки він на самому курному шляху гвалтував бранку, кобила досить далеко пішла межи пагорби...

Від цих спогадів їй зовсім забрало мову, і вона мовчки зняла казанок із вогню і поставила перед Хомою, поклала щербату ложку. Хома трохи попоїв пшоняного варива, заправленого підгірклим баранячим лоєм. Протягнув їй ложку, але вона не змогла проковтнути більше трьох ложок. Дивилася довго на вогонь і мовчала. Хома теж мовчав, нарешті спитав:

— Для чого так багато наварила?

Параска нараз відповіла рівним, чистим голосом, і дихання в неї було зовсім рівне, це Хома зразу зауважив.

— Нічого не багато. Воно загусне, можна тоді загорнути в лопух. Віднесеш бранцям у загорожу, ніби якесь зілля приготував... Мені завжди хотілося нашим бранцям допомогти, тільки я боялась до них підходити і щось подавати. Тепер ти зможеш щось їм принести. Тільки обережно давай кожному, щоб інші не бачили. Бо часом у біді люди стають дуже підлі і можуть тебе виказати людоловам...

Вони все сиділи мовчки і дивились на невеликі язички полум'я.

Почало багаття згасати і покриватися сивим попелом, і вже не було вогню, який би їх освітлював.

Біля інших возів і юрт давно погасли вогні і затихли людські голоси.

Тиша опустилася на землю з зоряного неба.

Тільки в теплій пітьмі порскали коні та час від часу важко, утробно видихали повітря воли. А далеко в улоговині біля ручая деркав деркач, та з усіх пагорбів навколо стійбища дзюркотіли нескінченні пісні коників.

Параска опустилася на кошму поруч Хоми. Взяла його ззаду за плече.

— Лягаймо спати. Завтра багато праці — тобі до мурзи й бранців... Мені худобу порати, та ще, може, вона покличе...

Хома озирнувся на всі боки, прислухався уважно — чи не підліз до них хто, чи не підглядає, чи не підслуховує?.. Нічого не видно в пітьмі.

Звучала лише природа. Ні людської балачки, ні дитячого плачу, ні співу, ні хропіння не було чути.

Хома ліг поруч Параски. І вона зразу ж пригорнулась до нього.

Від того її поруху, від її гарячого тіла зразу вся настороженість, вся пильність полишила його. Він міцно притис до себе Параску. Вона не тільки не противилась, а сама з усіх сил обняла Хому і сховала своє лице в нього на грудях...

Потім враз Параска розслабла, і солодощі огорнули їхні тіла, напружували й кидали в якісь п'янкі ями, наче на величезній гойдалці... Раптом Хома відчув, що туман безсилля й сну оповиває його, і він запурився в його тихий морок. Так само раптом, як на нього впав сон, так він і пробудився, вигринув зі сну. Він відчув зразу дві речі — місячне світло на своєму обличчі і те, що його пильно розглядають. Крізь примружені повіки побачив, що Параска підвелася на лікті і з щасливою посмішкою дивиться на нього. Потім тихо-тихо, щоб не збудити Хому, сіла й споглядала лице свого чоловіка.

Затамувавши подих, вона схилилася над ним, і волосся її, важке й пишне, лоскотало його шию. Вуст торкалася вигоріла, злиняла зелена сукня.

Параска ледь дихала і червоними мозолистими пальцями провела по його сплутаному волоссю, по засмаглому високому чолу. Не втрималась і поцілувала палаючими вустами в скроню.

Хомі стисло всередині, запекло, коли вона вдруге поцілувала його в край ока і йому на щоку впало дві гарячі краплини.

Ніхто й ніколи не цілував Хому. Він цього не пам'ятав. А по голові лише один раз погладив Чезаре тоді, коли хлопець встиг подати пінцет, а Чезаре встиг ним захопити голку в рані однієї шляхетної панни.

І ось його цілують. І до всього — потаємно, стидаючись своїх почуттів. І не хто-небудь, а молода дружина.

Адже добре усвідомлював, що заведе собі жінку тільки тоді, коли збере гроші і коли добре знатиме якусь справу. Бо слугам негоже обзаводитись родиною, щоб плодити пахолків, а то й жебраків. Тільки людина, що спроможна заробляти своїм фахом, може думати про дружину і дітей. А от про те, щоб хтось його кохав чи він когось, то в нього й думки ніякої ніколи не було... Та й ті люди, серед яких зростав Хома, ніколи й не говорили про кохання, про ту пристрасть, коли в людини душа мліє і голова вогнем палає... Всі ці гості, подорожні, мандрівці та купці-відчайдухи тільки й вели розмови про втіхи тілесні, про кохання продажне або й крадене в чужих жінок та доньок...

Параска ще раз поцілувала в скроню Хому, а тоді обережно попідтикала з боків дергу-покривало, щоб захистити чоловіка від прохолодного туману, що розпливався поволі долиною.

Знову засинаючи, Хома відчув, як Параска скоцюрбилась біля нього. Тихо поклала на його руку свою руку. Мозолисту, гарячу, але дуже чутливу.

Напливав сон, а крізь сон огортало Хому відчуття водночас незвичайної радості і невимовної туги від того, що тепер біля нього є оця дівчина-бранка. І таке було щемливе те почуття туги, що він, сонний, зовсім розімлілий, відчув — від цього почуття він вже ніколи не звільниться. Воно буде завжди з ним...

Параска збудила його на зорі.

Стійбище починало ворушитись, бриніло всіма можливими звуками — від дзенькоту мідних казанів до порскання коней. І над усім плив високий відчайдушний голос

чорнобородого мулли — він починав свій перший «азан» — заклик до вранішньої молитви «салят ассубх».

І то тут, то там виникала постава кругломордого слуги й споглядача-дервіша.

По сніданкові Хома склав у торбу своє вбоге начиння і лопухи з холодним пшоном.

Спочатку він підійшов до юрти мурзи і сів біля входу, поклавши перед себе торбу. Чекав, коли його покличуть до мурзи.

Прокинувся від легкого удару канчука. Скочив, мов ошпарений окропом, побачив над собою вишкірені зуби іноходця, а ще вище усміхнену личину мурзи.

— Іди до ясиру! Опікуйся цим бидлом, дохлі вони мені без потреби! Я вже видужав. Прийдеш, як закличу. Іди!

Хома низько вклонився і стояв не розгинаючись, поки мурза не скочив з коня і не зайшов до юрти.

Коли Хома лікував хворих, повз овечий загін промчала велика батова — мурза у повному бойовому і при повному обладунку всі.

Охоронець радісно посміхнувся.

— Видужав наш батько! Слава аллаху! Поїхав провідати свої табуни та інші стійбища...

Хома покірно закивав головою.

Пам'ятаючи один подібний від'їзд, Хома знав, що днів три-чотири напевно мурза не з'явиться в стійбищі.

І він пішов забрати торбу. Він її спакував ще у Львові. А при полоні її забрали з речами всіх людей. Охоронці зустріли його без підозри — без дозволу мурзи ніхто б і не насмілився з'явитись біля юрти за награбованим добром.

Хомину торбу знайшли швидко, вона лежала на купі всякого не дуже коштовного краму.

По обіді Хома розв'язав свою торбу і витяг звідтіля ще нову свою сорочку, благенький чорний сардачок, кресало й кремінь, уламок коси, стару заточену бритву, кілька

цвяхів, тонкі й товсті шматки дроту, кілька моточків ниток, кістяний футляр з голками, старі латані й перелатані постоли, шмат грубезного полотна і на додаток повстяну шапку-ковпак.

Відклав сардак, полотно, сорочку, нитки і голки.

— Зроби з сардака запаску, сорочку на себе переший, а з полотна зроби намітку.

— Шмат замалий...— тихим радісним голосом зауважила Параска.

— Зроби хустку! Негоже жінці простоволосою ходити.

Сам же він надяг ковпак і взув засохлі постоли.

Параска заповзялась до одягу і на третій день вже виступала в запасці з чорного сардака, в перешитій Хоминій сорочці, щоправда, закороткій. А русі коси сховала під сіру полотняну хустку. Хома всі дні, поки не було мурзи, приладнався до коваля, полоненого волоха. Майстрував, клепав, виковував собі з дроту та цвяхів лікарське начиння — пінцети прямі й криві, вузьколезі ножички, шильця та гаки, щоб витягати скалки із ран.

Але що б він не робив, йому повсякчас бринів у вухах голос Параски. Було відчуття, що вона поруч, весь час стоїть за його спиною і зачаровано й захоплено споглядає за його рухами.

Хомі було так радісно, так тепло на душі, що він не втримався і заспівав.

Посміхався коваль-волох, співав щасливий Хома, та й не звернули уваги на кругломордого дервіша. А він весь час з'являвся то біля ковалевої халабуди, то біля Хоминого возу, то біля загорожі з бранцями...

Коли повернувся в стійбище мурза, на Хомину голову впала біда.

Дервіш звинуватив його перед мурзою, що лікар стає поганим взірцем для бранців і рабів — його дівка-раба надягає свій одяг, пов'язує голову хусткою, як вільна жінка.

Мурза наказав Хомі про все розповісти.

Трясучись від страху, Хома все розповів.

Мурза уважно слухав, а дервіш все втручався і вигукував: «Бачиш, він бреше?.. Бачиш, він зневажає віру аллаха?.. Бачиш, він замислив хитрість?..»

Мурза довго мовчав, перебираючи дорогоцінні агатові пацьорки, потім спитав у дервіша:

— Мулла знає про його дівку?

— Звичайно, знає! Я все йому...

— Замовчи. Що він сказав?

— Мій імам, наш хаджі мовчав... Але...

— Тоді й ти не кавкай! Вони, він і його баба,— люди писання, чи я помиляюсь?

— О мій повелителю! Твоє знання шаріату не знає меж! Але...

— Мовчи ти, горе твоєї матері. Справа їх звичаїв — їх справа. А от що без мого дозволу ходив до моєї скарбниці, за це належить кара!.. Набийте на ноги колодки! Та руки бережіть, руки не повередьте. Дурня, що пустив раба в скарбницю,— теж забийте в колодки. Посадіть супротив. Нехай сидять до ранку!..

Хома і ординець сиділи посеред стійбища один супроти другого.

Необачний страж розлютився, мов скажений пес, але не міг побити Хому, бо і руки мав скуті і мурзу боявся.

Але вже за те плював і харкав у лице Хомі цілий день.

Параска прийшла і хотіла втерти Хому.

Але Хома аж захлинувся, так заволав, щоб вона йшла геть!

Це плювання він запам'ятав назавжди і до кінця свого життя здригався, як згадував.

Те певно, що Хома народився під щасливою зіркою, бо він не досидів і до ночі — прискакали пастухи і сповістили, що дорогий жеребець потрапив задньою ногою в байбачину нору і поверединся.

Старший коняр попрохав мурзу, і Хому відпустили в степ, де випасався табун. Але коняр не дозволив ні піти до ручая вмитися, ні одяг перемінити. Навіть не відпус-

тив за кущі нужду справити — наказав при ньому облегшитись.

Поскакали в степ.

Жеребець з розпухлою, набряклою страшенно задньою ногою валявся на землі, зв'язаний путами та закруткою на морді.

Тільки при такому помічникові, як Хома, старий коняр зміг врятувати ногу шаленому жеребцеві...

Хомі ніхто й кивком не подякував — все обіймали старого коняра, славословили його. Зате Хома коли повернувся до своєї оселі, то заліз у бакаїну і піском та глиною ледь не стер із себе шкіру.

Параска ж, заплакана, змарніла, відмивала його сорочку й штапи сумішшю трав та зеленої глини.

Тільки Хома виліз із води і, ще не дочекавшись, поки висохне одяг, вдягся майже по мокрому і поспішив до бранців.

Коли він повернувся, було вже поночі і Параска, чекаючи на нього, заснула, поклавши голову на коліна.

Він їв поспіхом, жадібно, а Параска прокинулась і заплакала.

— Ти коло людей вболіваєш... Ти добрий лікар... А ти ж іще такий молодий! Лише біда, що ти дарма стараєшся — все одно бідолах продадуть у неволю. І там вони загинуть... Чим більше ти стараєшся, тим більше людолови тебе пильнуватимуть, і ти ніколи не вийдеш із неволі.

Хома злякався, що хтось ще почує. «Може, й дервіш знає їхню мову?!» (Така божевільна думка раптом майнула в його голові). Тому він нічого не відповів на слова Параски.

Він дочекався, коли вогонь сховається в жарину під попелом і не буде їх із Параскою висвітлювати перед всіма юртами.

Тоді він обняв Параску і цілував, пестив її тіло і тихо-тихо говорив на вухо ласкаві слова. Так йому було добре,

що відчував, ніби він знову знайшов свою дружину після довгої розлуки та всяких неймовірних пригод...

Після обпльовування, після випадку з жеребцем Хома просто не міг довго бути без Параски. Тому тепер він під різними приводами вертався вдень до свого дому-воза, щоб просто подивитися, сказати щось, самому почути слово.

Якось Хома завітав до своєї оселі і не застав Параски, хоча обід чекав на теплій купі попелу. Обід йому не смакував, він тільки й думав про Параску. Піти ж до юрти старшої жінки він не смів.

Він геть змучився, поки пізно ввечері, вже заблимала вечірня зіронька над чорним обрієм, повернулась Параска. Від неї пахло димом багаття, баранячим лоєм і вином.

Хома обхопив її за плечі.

— Що трапилось? Де ти була?

Параска заговорила весело:

— До мурзової жінки родичі приїхали. Мурзиха мене покликала, щоб я їй допомогла вдягтись і зачіску зробити.

— А вино для чого пила?

— Вони всі повпивались і мене заставили... Не могла я відмовитись... Не можна цих скажених людоїдів дратувати...

Параска говорила занадто голосно.

Хома струсонув її за плечі.

— Тихо! Замовчи.

— Тс-с-с,— прошепотіла підпила Параска, прикладаючи пальця до вуст.— Я тобі ось гостинця принесла.— Вона подала йому важкий вузлик.

Але Хома жбурнув вузлик у траву і пішов геть до ручая.

Він чув, як за його спиною ридала, схлипувала Параска, і йому все переверталося всередині. Хто знає, чи тільки там були одні баби татарські, чи й чоловіки?.. А що

може зробити бранка, як їй хазяйка накаже приголубити гостя?!!

Хома сидів і всякі жахи вигадував і переживав, поки не очманів геть. А потім наче здерев'янів: сидів і сидів і не чув нічого — ні схлипування Параски, ні сопіння своїх волів. Нараз почув гарчання псів. Він зрозумів, що то собаки гризуться з-за вузлика з їжею. Він підхопився і побіг до воза. При світлі місяця побачив сплетені собачі тіла, і розкидані на траві шматки м'яса, та потовчені оладки, і кавалки сиру.

Хома схопив свого бича, якого знайшов у сусідньому стійбищі, і пройшовся ним по собачих ребрах.

Ще довго чулося собаче скавуління за далекими юртами, а Хома повизбирував, скільки міг, викачані в поросі шматки їжі і склав у стару торбу.

Підійшов до свого воза.

Ремигали воли нескінченну жуйку.

Параска скоцюрбилась на краєчку ложа і спала. Але обличчя в неї було мокре, під носом блищало.

Хомі аж самому захотілося заплакати, що він у такім нікчемстві бачить свою дружину, але сам себе заспокоїв: «Що робити, небораче, і ти, і вона — обоє в неволі...» Хома полою сорочки втер їй носа й очі і ліг поруч. Обняв її.

Вона ж, не просинаючись, притислася до нього і міцно обняла за плечі.

Наступні три дні татарове розважалися — змагались у стрільбі з лука, боролись, влаштовували перегони на своїх муцих кониках і ще таврували коней. Не обійшлося без вивихів та всяких ран. Хому замучили, але не чіпали Параски, і вона всі дні господарювала біля воза. Хома ж лікував і джигітів, і коней, і бранців... На четверту ніч стихло п'яне ревіння і чувся лише з віддаленого пагорба дзвінкий гаркавий голос мулли: він читав-виспівував «салят аль-лейль» — нічну молитву.

Хома прокинувся від далекого співу мулли, Параска ж, певно, і не спала.

Нахилилась до нього і, дихаючи в обличчя, сказала:

— Серце моє, тікай! Бо сьогодні мурза дає тобі мене за жінку, а завтра накаже своїм нукерам удавити тебе арканом біля своїх ніг... або цвях в тім'я вклепати!.. Вони зараз на радощах повпивалися... Я їх добре знаю.

Я змалечку при ній прислуговую — вони вдвох як посходяться, то завжди напиваються. Хоч воно й гріх за їхньою вірою. Гріх величезний! Про це все отой мертвяк у ковпаці їм торочить... На дорогу в мене вже все припасено для тебе. Зброя і їжа сховані в безпечному місці за стійбищем. І взуття в схованці є. Я поясню тобі, як вийти на вірний шлях. Я проведу тебе... І ніхто цієї ночі тебе не впізнає... А цей чортів турок чорнобородий, що молитви свої завиває на пагорбі, мов вовк на місяць, він тебе люто ненавидить, що ти такий вправний і жалуєш бранців. Він би помер з радості, якби ми всі сконали, щоб і нашого сліду на землі не лишилося. Це він намовляє того паскудного чирявого собаку за тобою слідкувати. Він сам не може — він хоче, щоб його святим вважали. Він навіть при людях ніколи не їсть, не п'є, не плюється, не колупається в носі, не кашляє, не почухається навіть. Але він скоро засне і надовго... Пронявчить молитву, і поїсть оладки, та вип'є шубаду, а я туди зілля підсипала. Він голодний, мов пес,— дервіш йому не приніс ні обіду, ні вечері, бо здурів геть від вина й кумису... Зілля це добре... Хоча я його давно вже вкрала у мурзихи.

У Хоми зайнялося серце від жаху! А раптом то мурза його випробовує. Адже ця дівчина-бранка була служницею в старшої дружини мурзи. А вона тут у стійбищі голова всьому. Була в неї Параска служницею не один рік. І Параску нікуди не продали за цей час, не віддали заміж за когось ані в наложниці комусь. Значить, вона своя, їй вірять і приставили до нього, щоб вона вивідувала всі його думки і виказувала їх мурзі та його жінці.

Хома не повірив, удав, що спить. Та, зрештою, і заснув.

Коли він прокинувся, то вже був пізній ранок. Давно

прості люди подоїли худобу і повиганяли на пасовище. А літні люди і не прокидалися від п'яного сну. І мулли ніхто наче не чув. Кожний займався своїми справами.

Біля кошми на вугіллі стояв розігрітий казанок. Поруч миска з козиним молоком, лопухом накрита, щоб мухи не поналазили.

Після важкого сну, після цієї кількаденної колотнечі Хома не міг ніяк прийти до тями. Відчував, що вночі сталося щось страшенно погане, а що — не міг згадати, бо й він у цю ніч був добре підпилий, заставили людолови випити кухоль міцного корсунського вина.

Потім помалу під час сніданку почав пригадувати. Хоча багато чув про те, як ординці нацьковують християн одне на одного, як заставляють людей одне одного виказувати, розпалюють у наших людях підступність, недовіру.

І тут все згадав, слово в слово!..

Хома відчув жах від нічної розмови.

Закалатало в нього серце, стисло скроні і здавило шлунок. І він не швидко пішов, а просто побіг до мурзи. Той сидів неподалік від своєї юрти на узвишші. Він любив це місце, з якого було добре видно все стійбище. І там, біля узвишшя, був стовп, закопаний глибоко в землю. А на стовпі сидів улюблений беркут мурзи.

Перед мурзою пахолки тримали дерев'яну тацю. На таці стояли чаші з різними підливами і кисляком. А сам мурза брав смаженину брудними пальцями і з насолодою рвав зубами. Його вірні слуги-родичі так йому нарізали печеного баранця, щоб була кісточка, яку можна тримати пальцями.

Схилився перед мурзою Хома, і, коли кланявся йому в пояс, два здоровенних пси-людолови почали принюхуватись до Хоми.

— О ясновельможний повелителю. Я маю тобі сказати щось потаємне!

Мурза тоді порухом голови відіслав від себе і слуг, і охоронців.

Хома розповів про те, на що його підбивала дівка-бранка, теперішня його невінчана дружина.

Розгнівався мурза на дівчину-бранку, навіть закашлявся і кашляв довго, а тоді втер свої масляні губи й підборіддя. А втершись, виголосив:

— Добре, що ти в мене такий вірний слуга і вправний лікар! Я тебе хвалю! Пам'ятай: я завжди вірних слуг нагороджую! Іди собі — я про все пам'ятаю!..

...Пішов Хома до бранців у загорожу. Роздав шматочки коржів та м'яса, щоб хоч трохи підкріпили себе і мали сили, щоб перетерпіти біду.

Коли почув він якусь колотнечу, галас, крики. І побачив здаля, що волочили його Параску до стовпа. До того стовпа, де влаштували сідло беркута.

Почали її прив'язувати до стовпа. Обвисла вона на линвах.

Зірвали з її голови хустку.

Хоч не йняв їй віри Хома і сам виказав її, але струсив ним жах, шалено закалатало серце в передчутті біди.

Хома побачив, як підійшов й став над нею здоровенний конюх, один з отих слуг мурзи, які завжди виконували катівську роботу.

Це він, оцей здоровило, забивав гвіздки у голови купцям-втікачам.

Розмахнувся кат тим канчуком, що з одного удару розриває одяг на людині, а з другого розтинає людську шкіру.

Та тільки розмахнувся слуга, як тут з-за юрти з'явився знаменитий віз мурзи. Під балдахіном з китайського шовку сидів мурза зі своєю старшою дружиною. І жінка ця у своїй високенній шапці, яскравому халаті підняла руку, спиняючи ката.

Зрозумів Хома, що вона перепинила не покарання, а страту. Бо кількома ударами цей могутній ординець міг забити на смерть не то що дівчину, а й чоловіка!..

Не повірив Хома у те, що просто пожаліла мурзова жінка полонянку за тиху вдачу і працьовитість.

Ще більше переконався Хома в тому, що Параска підіслана, щоб перевірити його. А якщо він видасть свої потаємні думки про втечу, вона зразу ж викаже його мурзі. І тоді з Хомою вчинять щось страшне. А що саме — він не знав. Бо про те, що ординці робили зі своїми полоненими, ходили найжахливіші розповіді. Жодна з цих розповідей не була вигадкою...

Наступної ночі сказала дівчина-бранка:

— Серце моє! Тікай! Я на тебе зла не тримаю! У цьому пеклі люди не ймуть віри один одному з-за страху. А вони, трикляті, агаряни, тільки те й роблять, що страхають людей. Від страху люди цураються один одного. Кожен тремтить за своє життя — тільки щоб живота не лишитись! Отож виказує один одного. Знаю, що думаєш, ніби я підіслана мурзою, щоб вивідувати й переказувати йому всі твої помисли. Але це не так! Колись ти в цьому переконаєшся!..

Хома нічого не сказав, лише подумав: «Якби ти не була намовлена мурзою, відшмагали б тебе, дівко-бранко, що й богу душу віддала б! І не довелося б тебе лікувати. Так ти мені кулешу вариш! Та ще з доброї товченої пшениці. А чи дали б тобі в мурзи навіть масла в черепку, щоб заправила кашу?»

Знову уранці побіг Хома до мурзи і виказав Параску. За те татарин подарував йому каптан лунського зеленого сукна. Правда, з діркою від стріли й трохи закаляний на грудях і спині кров'ю. І приставив писарчуком до описування своїх багатств-грабунків. Про бранку ж він сказав так:

— При нагоді, щоб не здіймати галасу, я покараю її. Можеш не сумніватися. Розплата їй буде.

Отут Хома остаточно переконався, що Параску йому навмисне підіслали.

Хоча Хома, коли служив у дона Чезаре, не вправлявся у слов'янськім письмі, проте запам'ятав і кирилицю, і латинські літери.

Для Хоми ординці видобули із скрипі забитого львівського купця добрий зошит світлого венеціанського паперу та каламар доброго горішкового чорнила. І заходився бранець списувати достатки мурзи, всі його грабунки.

Чого тільки тут не було! І срібний та мідний посуд, ковані й литі казани, кухлі глиняні та олов'яні німецькі; срібні монети найвищої проби, карбовані в Чехії та у Львові. Штуки й штуки найкращого німецького та флорентійського сукна. Такого сукна, якого він навіть не бачив на вільних торжищах і в крамницях. Каптани з подібного сукна бачив на найвидатніших царедворцях, коли Казимир III приїздив у свою резиденцію до Високого замку...

Переписав також Хома бранців, що їх назбирав мурза під час своїх наїздів по Галичині, Поділлю та Волині.

Коней переписав тих, що мурза поклав гнати до Криму. Кількох жеребчиків збирався подарувати кримським беям, щоб уласкавити їх. А це дійсно були коники гарні, угорські. Вищі за степових коней, але не такі високі й грубі, як німецькі.

Коли він прийшов до свого воза і, повечерявши, вклався спати, підсіла до нього Параска. І проказала таке:

— Тікай! Серце моє, тікай! Невже ти не зрозумів, що тому тебе поставили списувати всі гаразди, награбовані у наших землях, що татари йдуть у Крим — людей і добро продавати? Саме час тікати! Повір мені, знаю, що ти мене й цього разу виказав. Знаю все. Бідне моє серце! Бідний ти, нерозумний ти! Ти тут недавно!.. Я ж у них змалечку. Я їх краще, ніж себе, знаю. Це такі потвори — все що хочеш з людиною вчинять!.. Своєю невірою яку ж ти мені гірку долю готуєш, я й сама не знаю!.. Ой страшно мені, ой боляче мені!.. Тікай, бо так хоч загину я, а ти врятуєшся. А так і я загину, і ти пропадеш. Бо спочатку вони мені в'язи скрутять, а там надійде твій час! І не зносити тобі голови, яким би ти вправним і слухняним не був. Вони і себе за ніщо мають, і інших. Для них

людина не більше, ніж порох на дорозі, не дорожче хробака під копитами... Тікай, серце моє! Я скажу тобі, де що лежить і яким шляхом іти...

Проте й цього разу не повірив Хома.

І от справдилися слова Параски, що йдуть татари продавати худобу, людей і добро до Криму.

Повели караван по степах уздовж Чорного моря.

Гнали людей, заярмлених у канги. Гнали вгодованих коней і волів. Гнали упряжі рипучі з важкими паками награбованого добра.

Згадав тоді Хома, їдучи у своїй двоколісній халабуді, слова з писання: «І наші багатства оним в достояніє бисть...»

Довгим, тяжким був шлях до кримського славного і тричі проклятого міста Кафи.

Володіли генуезці Кафою і кафським невільничим торгом, найбільшим на всьому Чорному морі. А можливо, що торжище те не поступалося всім подібним торжищам на Середземному морі!

Багато лишилося людей лежати на кримських кам'янистих стежках. Навіть коли падав чоловік, то татари, не спиняючись, розстрілювали його з луків. Намагалися поцілити в горло. А це було не важко — адже канга висіла на шиї. Не могла людина навіть рукою захиститися від стріли.

Для чого спинятись, витрачати час і збивати дихання коням? Адже для наступного полону, за наказом мурзи, бранці наготували нових колодок...

Вони спустилися з гір.

Побачили бухту внизу з темно-зеленою важкою водою. По тій бухті у різні боки сновигали кораблі й човни під білими вітрилами.

До зеленої води підступали вохристі мури і башти знаменитої Кафи, знаменитої своїм багатством та гіркою славою невільницьких базарів.

26 башт пов'язували пасма зубчастих мурів. Ті оборонні мури тяглися вздовж узбережжя і піднімалися на руді пагорби.

Спустилися каравани невільників, худоби і добра по кам'янистому шляху до мурів Кафи.

Спустилися повз джерела, з яких зрошувалися гаї оливкові та абрикосові й мигдалеві сади, виноградники.

Ввійшли до Брами невільників.

Мурза мав у Кафі знайомого купця-вірменина. Той з'явився мов з-під землі неподалік Брами і провів до свого караван-сарая валку мурзи.

Загнали на подвір'я невільників і коштовних коней. А паки, познімавши з верблюдів та з возів, поскладали на землі у дворі.

Волів, коней і верблюдів вивели за місто, до потреби, коли, значить, знадобляться під новий вантаж.

З тої миті розлучився Хома з Параскою, бо вона весь час сиділа біля жінки мурзи і прислужувала їй.

До мурзи у караван-сарай привів господар вірменських купців на переговори про купівлю добра. Потім привів він турецьких і візантійських купців.

І скоро майже всі товари позбував мурза.

А Хома був при ньому і записував все продане, і кому, й за скільки до товстої книги. Записував, скільки, і чийого карбування, і якої проби грошей дісталося мурзі. Гроші складали в міхи і носили за мурзою його охоронці.

Наступного дня вийшов на торжище мурза у супроводі генуезця, помічника базарного пристава. Він переписав усіх невільників, що продавав мурза, і здер з нього добре мито. Ще й доброго хабара взяв за хороше місце на торжищі.

Вивели бранців і поставили в найкращий ряд.

Дарма надривалися, горлали, просто в бійку лізли суперники мурзи, що теж привели із ногайської орди черкешенок полонених або пригнали ясир з берегів Дніпра та Рязанських земель.

Хома забігався через усі клопоти, бо він був тепер на торжищі і писарчуком, і товмачем, і рахівником.

А йому ще хотілося вирвати хвилинку, щоб поговорити з генуезцем із базарних наглядачів і взнати в нього, де лікар Чезаре. Може, лікар, все ж допоможе йому і його Парасці у цій скруті?

Хоча розумів Хома, що не зможе чи не захоче Чезаре допомагати їхньому горю, але все ж дуже хотів зустрітися зі своїм колишнім хазяїном.

Та ось люди мурзи вишикували всіх бранців і наперед поставили кількох верблюдів. Теж на продаж. Під стінами фортеці, де було зручно оглядати рабів. Саме в цю мить зміг Хома підскочити до генуезця з базарних наглядачів. Тицьнув йому срібну монету і попросив вислухати його. Одержавши першу монету, генуезець тільки спинився і мовчав. Після другої монети він спитав:

— Чого тобі?

І Хома почав говорити, що нехай поважний пан генуезець повідомить славного лікаря Чезаре, що його вірний слуга знаходиться в Кафі в заїзді вірменина Хочика, посередника в торгівлі людьми й татарською здобиччю. І що він, Хома, дуже просить про допомогу.

Але генуезець відказав, що в нього нема часу розшукувати якогось лікаря Чезаре на прохання якогось варвара-раба.

Хома помацав свій пояс — може, ще є монета? Не було!

Тоді він попросив генуезця почекати його, поки принесе гроші, і кинувся, щоб дістати монету в когось із мурзових слуг. Бо навіть найжорстокіші слуги ставилися до Хоми приязно. Тому він мав надію, що хтось із них розщедриться і дасть йому якийсь там гріш, щоб уласкавити пожадливого генуезця.

Коли Хома пробився крізь натовп, що верещав, галасував на всіх язиках, то побачив таке, від чого його серце сіпнулося і впало вниз, підскочило вгору і застрягло в горлі. Йому не стало дихання, і ноги налилися глиною.

І він тими глиняними ногами прочовгав кілька кроків до мурзи.

Мурза стояв перед своїми невільниками.

Упав перед ним Хома навколішки, вже її не сміючи озирнутися на свою дружину Параску. Вона одна з усіх бранок і бранців була роздягнена догола. Обидві руки опущені вниз. Однією рукою вона тримала сорочку, що волочилася по землі. Другу безвладно опустила. І не прикривала ні грудей, ні свого лона. Навіть обличчя не опустила, а дивилася змертвілим поглядом перед себе, наче нікого й нічого перед нею не було. А перед нею стояв кремезний генуезець в доброму суконному плащі, в червоних, обтягнутих на литках штанях, з довгим вузьким мечем при боці. Був генуезець довговолосий, з привітним, усміхненим обличчям. Він вимитими, напахченими пальцями торкався її плечей, грудей, повертав до себе спиною, піднімав пальцями підборіддя, стискав щоки, щоб вона розкрила рота, заглядав їй у горло і дивився на зуби.

Хома благав мурзу не продавати Параску. Говорив багато і добре татарською мовою. Мурза схилив голову на праве вухо до Хоми, щоб послухати, що говорить цей його бранець-дивак. Бо таких бранців йому ще не траплялося бачити — ні серед бранців свого батька, ні серед бранців свого діда, ні серед власної здобичі.

А Хома просив, благав мурзу. Називав його найяснішим, найсвітлішим воїном, найславнішим стрільцем буджацького степу, найвправнішим стрільцем на світі. Називав його найдобрішою, найсправедливішою людиною і просив повернути йому його дружину Параску. Не продавати її нікому. Що він удвох із Параскою буде йому вірою і правдою служити. Що він повибиває з її дурної голови всі нечестиві думки. З приємністю вислухав мурза довгу і таку улесливу для себе промову. Наситився гарними і улесливими словами досхочу. Бо всі вони, ці дурні християни, лише плакали перед ним, корчилися, заламували руки, чогось від нього, від удачливого людолова, чекали —

о сміх! — доброго... Цей же зрозумілою людською мовою просив красиво, ніби це було не насправді, а в пісні чи в казці. А краєм ока мурза спостерігав, як генуезець приміряється до живого товару, як вправно, вмілими пальцями обмацує її стегна, живіт, коліна. І коли мурза побачив, що генуезець тягнеться до свого прикрашеного срібними цяцьками гамана, він поляскав Хому по плечу:

— Все скінчилося. Ти сам її тричі виказав. Можеш не просити... А просиш красиво, красиво!

І мурза відштовхнув Хому, той упав на кам'яні плити і вдарився головою.

Хома заціпенів. Не міг ні слова сказати, ні поворухнутися. Він бачив перед самісіньким обличчям краплі води. Вони повбирали в себе пилюку і брудними грудочками лежали на вичовганому камені перед його очима. Бачив сині тіні на кам'яних плитах. Скрізь були ноги. Цілий ліс ніг в татарських чув'яках, генуезців та візантійців м'які чобітки, бачив чорні добрі чоботи генуезця зі срібними острогами. У голові в нього шуміло, і ніби через важку запону до нього долинали вигуки, крики татарською мовою, вірменською, італійською. Він тільки бачив, спостерігав. У голові в нього наче бджоли гули. Здалося йому, що крізь те дзижчання він чує голос Параски. Наче вона кличе його. Але він ні потім, ні тоді не міг зрозуміти, чи то було насправді, чи то йому здалося.

А мурза переступив через Хому. Озирнувся і показав своїм нукерам, що тримали над ним червоний бунчук:

— Дивні ці люди! Дивись — батиру Орхону не побоявся витягти стрілу з голови і врятував його від смерті. А сам не важив своїм життям, знав же: батир наш помре — удавимо арканом... А тут, дивись, з-за якоїсь дівки він наче вже здох... Бачите — очі мертві?

Але один з його охоронців сказав:

— О добрий наш батьку! Думаю, що він оклигає. Вони, ці християни, як баби, то з криком зомлівають, то

І він тими глиняними ногами прочовгав кілька кроків до мурзи.

Мурза стояв перед своїми невільниками.

Упав перед ним Хома навколішки, вже й не сміючи озирнутися на свою дружину Параску. Вона одна з усіх бранок і бранців була роздягнена догола. Обидві руки опущені вниз. Однією рукою вона тримала сорочку, що волочилася по землі. Другу безвладно опустила. І не прикривала ні грудей, ні свого лона. Навіть обличчя не опустила, а дивилася змертвілим поглядом перед себе, наче нікого й нічого перед нею не було. А перед нею стояв кремезний генуезець в доброму суконному плащі, в червоних, обтягнутих на литках штанях, з довгим вузьким мечем при боці. Був генуезець довговолосий, з привітним, усміхненим обличчям. Він вимитими, напахченими пальцями торкався її плечей, грудей, повертав до себе спиною, піднімав пальцями підборіддя, стискав щоки, щоб вона розкрила рота, заглядав їй у горло і дивився на зуби.

Хома благав мурзу не продавати Параску. Говорив багато і добре татарською мовою. Мурза схилив голову на праве вухо до Хоми, щоб послухати, що говорить цей його бранець-дивак. Бо таких бранців йому ще не траплялося бачити — ні серед бранців свого батька, ні серед бранців свого діда, ні серед власної здобичі.

А Хома просив, благав мурзу. Називав його найяснішим, найсвітлішим воїном, найславнішим стрільцем буджацького степу, найвправнішим стрільцем на світі. Називав його найдобрішою, найсправедливішою людиною і просив повернути йому його дружину Параску. Не продавати її нікому. Що він удвох із Параскою буде йому вірою і правдою служити. Що він повибиває з її дурної голови всі нечестиві думки. З приємністю вислухав мурза довгу і таку улесливу для себе промову. Наситився гарними і улесливими словами досхочу. Бо всі вони, ці дурні християни, лише плакали перед ним, корчилися, заламували руки, чогось від нього, від удачливого людолова, чекали —

о сміх! — доброго... Цей же зрозумілою людською мовою просив красиво, ніби це було не насправді, а в пісні чи в казці. А краєм ока мурза спостерігав, як генуезець приміряється до живого товару, як вправно, вмілими пальцями обмацує її стегна, живіт, коліна. І коли мурза побачив, що генуезець тягнеться до свого прикрашеного срібними цяцьками гамана, він поляскав Хому по плечу:

— Все скінчилося. Ти сам її тричі виказав. Можеш не просити... А просиш красиво, красиво!

І мурза відштовхнув Хому, той упав на кам'яні плити і вдарився головою.

Хома заціпенів. Не міг ні слова сказати, ні поворухнутися. Він бачив перед самісіньким обличчям краплі води. Вони повбирали в себе пилюку і брудними грудочками лежали на вичовганому камені перед його очима. Бачив сині тіні на кам'яних плитах. Скрізь були ноги. Цілий ліс ніг в татарських чув'яках, генуезців та візантійців м'які чобітки, бачив чорні добрі чоботи генуезця зі срібними острогами. У голові в нього шуміло, і ніби через важку запону до нього долинали вигуки, крики татарською мовою, вірменською, італійською. Він тільки бачив, спостерігав. У голові в нього наче бджоли гули. Здалося йому, що крізь те дзижчання він чує голос Параски. Наче вона кличе його. Але він ні потім, ні тоді не міг зрозуміти, чи то було насправді, чи то йому здалося.

А мурза переступив через Хому. Озирнувся і показав своїм нукерам, що тримали над ним червоний бунчук:

— Дивні ці люди! Дивись — батиру Орхону не побоявся витягти стрілу з голови і врятував його від смерті. А сам не важив своїм життям, знав же: батир наш помре — удавимо арканом... А тут, дивись, з-за якоїсь дівки він наче вже здох... Бачите — очі мертві?

Але один з його охоронців сказав:

— О добрий наш батьку! Думаю, що він оклигає. Вони, ці християни, як баби, то з криком зомлівають, то

знову оживають, хоча мали б померти... їх ніколи не зрозумієш.

Мурза виголосив:

— І не треба їх розуміти. Їх треба відловлювати і продавати. Не буде в нас полонених — не буде доброго проса...

Коли Хома отямився — він лежав під стіною в заїзді. Поруч нього покотом валялись ординці-слуги. Від них тхнуло вином і хмільним медом. Бо того дня мурза розпродав усіх своїх рабів. І для найближчих родичів та батирів-людоловів він влаштував «бапкет».

Знав Хочик, як догодити цьому мурзі. Тим паче що з мурзою не було ні мулли, ні його навіженого дервіша. З ними в гурті він би не наважився тут, у місті, де було досить і мечетей, і монастирів-текіє, на бучну пиятику.

Ну, а щоб генуезька нічна сторожа не схопила й не кинула до фортеці його клієнтів та й щоб його не обклала штрафом, Хочик повів їх у глибокий льох кам'яний. Там стояли барила з вином, кілька столів і коло них замість стільців маленькі барила. Привів Хочик туди, також потаємно, на ніч перекуплених повій із лупанарію одного спритного грека. Ой, як танцювали дві візантійські грекині сороміцькі танки і як грали вони на кугичках! Мов для себе грали й забавлялися, а не для цих засмальцьованих чорновидих людоловів! А степовики, від яких тхнуло кислими шкірами, баранячим лоєм і димом багать, впивалися найміцнішими родоськими винами, об'їдалися всякими солодощами та пундиками. (Адже у стійбищі вони б ніколи подібного не вчинили — це вважалося в орді бабством і принижувало гідність всякого чоловіка).

Добре і безпечно було тут. Але не тільки для потаємної учти та пиятик виколупав собі Хочик цей льох у скелі. Часом він переховував і біглих бранців. Щоб, впоївши їх сонним зіллям, перепродати дорожче комусь із італійських або арабських капітанів. Втікачі прокидалися вже в кайданах на руках і ногах десь у трюмі товсто-

пузого купецького вітрильника, що поволі повз до Трапезунда чи Царгорода.

Хочик умів потаємно влаштовувати пиятки, бо генуезька рада мала найсуворіші правила щодо нічного порядку в місті.

Вночі вулиці міста перегороджували ланцюгами. Ніхто не мав права палити вогні, танцювати, співати й кричати. Тільки в портових шинках та лупанаріях дозволялося палити світло і забавлятися музикою.

Та мурза не хотів іти туди, бо відвідувачі-мусульмани переказали б його кримським патронам, що він порушує закони шаріату — п'є вино і бере участь у розвагах християн.

Отож місяць тієї ночі світив яскраво, і коли Хома прийшов до тями, то побачив, що лежить він під стіною в заїзді біля возів. А поруч, хто на кошмі, хто на паках, а хто й на долівці, порозсипалися п'яні ординці. Найнижча татарська сторожа хропе та сопе, міцно стиснувши в сонних руках зброю.

Тільки біля брами, замкненої на добрі запори і дерев'яну колодку, покладену поперек стулок на залізні гаки, сидять двоє молодих вірмен. При зброї і не сплять, навіть не куняють. А щось собі потихеньку в два голоси наспівують. Бо не дозволялося ні співати, ні кричати, ні танцювати після того, як на міській вежі задзвонили початок нічного часу.

У конюшні товклися коні, і подвір'ям розпливався солодкий дух кінського поту.

Дзюркотіла вода по каменях водограю десь за стіною караван-сарая.

Все навколо в місячній ночі бриніло від шаленого співу цвіркунів. Над містом завис повний місяць і висвітлював усі вежі, храми й будівлі — розкішні і вбогі. Чулися кроки нічної варти — обходила вулиці і перевіряла вартових. Що-що, а вартувати й здирати генуезці вміли.

Хома побачив — один кут двору геть завалений горою

лантухів. Він тихо підступив до тих лантухів. Однак обернулися до нього вартові вірмени і спитали татарською мовою:

— Чого рипаєшся? Чого не спиш?

Хома їм відповів, хоч неоковирно, затинаючись, та, проте, вірменською мовою:

— Голова болить у мене...

— А хто ти такий, що розумієш вірменську?

— Я зі Львова...

— А кого у Львові з вірмен знаєш?

— Я знаю одного доброго купця у Львові. Він камінням дорогоцінним торгує і книгами. Його називають Айрапетом.

— Ти не брешеш? — в один голос запитали вартові.

— Присягаюся! Позаминулого року коні понесли з гори одного шляхтича і вдарили Айрапета. Ногу йому пошкодило. А мій хазяїн, лікар Чезаре, йому на ногу наклав дерев'яні дощечки і прив'язав їх. Добре вилікував. І Айрапет цього року ходить рівнесенько, не кульгає і костуром не підпирається.

— Правда, правда,— в один голос зашепотіли стражі.— Це дійсно трапилось із нашим дуже-дуже далеким родичем Айрапетом... Але скажи, чоловіче люб'язний, яка є в нього особлива прикмета?

— Під вухом, ніби сережка, велика родимка.

— Правду ти кажеш, правду... Так його й називають Айрапетом Вухом. А чому ти тут, серед татар?

— Я бранець. Ми зі львівськими купцями сюди йшли торгувати. Та мурза захопив нас у полон, кого повбивав, кого замордував і поклав продати.

— Але ж тебе він не продав?

— Гірше зі мною вчинив, ніж би продав...

І Хома почав оповідати свою історію і не помітив, як перейшов на татарську мову. Та вірмени добре його розуміли, бо й самі розмовляли і татарською, і грецькою мовами.

— І от тепер я думаю... я хочу... дістатись до генуезця і викупити в нього Параску.

— Ти пам'ятаєш цього генуезця? — спитали вони Хому.

— Він у такому капелюсі з довгим дашком гострим, і в нього довжелезне чорне волосся.

— Так усі заможні генуезці вдягаються.

— У нього ще плащ шерстяний чорний.

— Тут багато таких носять.

— У нього доброї, дуже тонкої вовни.

— Тут у багатьох з такої вовни.

— У нього був довгий меч...

— Вони всі при зброї.

— Але в нього ще висів чингал на правому боці і був гаманець зеленої шкіри, золотом шитий. І чингал вузький мав рукоять з ріжками вниз, і на ріжках золочених у трьох місцях були великі шмати блакитної бірюзи.

— А це вже певніше,— сказав вірменин.

— Це Леопардо, знаменитий купець. Він споряджає і торгує кораблі з шерстю, пшеницею і дівчатами. Дівчат він перепродує у Венецію або в Каїр.

— Невже він християнин і продає християн магометанам?

— Продає, і ще як! Отакі справи!

Хома не став далі розпитувати. Замовк.

Мовчали й вірмени.

Потім пошепотілися між собою, і старший тихо зашепотів Хомі:

— Твій господар мурза у льосі вином заливається разом із нукерами. Жінка його на жіночій половині з Хочиком. Всі інші, ти ж сам бачиш, понапивалися, мов свині, і хропуть, а ми їх вартуємо. Якщо хочеш, то можеш тихенько знайти собі грошей, і ми тобі не перешкодимо... Перед світанком перелізь через стіну і тікай...

— А якщо зараз?

— Потрапиш до кастелло, а там є такі кімнати, де людей мордують, щоб витягти з них зізнання. Якщо ти потрапиш у руки італійцям, то все розкажеш і нас викажеш. А нам це ні до чого... Якщо ти втечеш, коли знімають ланцюги і змінюються вартівники, то зможеш загубитись у натовпі серед людей. Ми тобі не можемо ворота відкрити. Треба, щоб ти сам переліз. У нашого Хочика, нашого дядька, така угода із мурзою — ми вдвох із братом повинні стерегти ворота, нікого вночі не впускати і не випускати. І стерегти садибу, щоб злодії не пролізли. Зрозумів? Як втечеш перед світанком, то пересидь десь у закамарку біля фонтана, поки сонце не зійде, коли сторожа не ходитиме містом. І залишайся в натовпі, тебе ніхто в цьому ярмарку не знайде...

Низько вклонився Хома і потихеньку пішов шарудіти по тих паках, що накупив собі мурза. Зрештою, знайшов-таки з грошима перемітну суму. Відрахував навпомацки сто монет, зав'язав у ганчірку і сховав за пояс. Витяг гострий чингал в одного з поснулих татар, що сидів на лантуху з просом. Запхав собі за пазуху зброю і гроші, спритно виліз по лантухах з просом і видряпався на стіну. Заліг на мурі, що оточував садибу Хочика. Лежав там, поки зайшов місяць за гори, а зорі почали блякнути і поступово гасли, і над морем поступово займалася зоря.

А гори були в затінку, ще і тінь від них падала на місто і бухту.

Кілька разів по вулиці, під муром, на якому принишк Хома, проходила сторожа, закута в залізо, з алебардами, при мечах. Четверо були з арбалетами. Попереду й позаду команди йшли носії ліхтарів. На довгих держаках у кованих залізних решітках яскраво й масно горіли смолисті тріски. Чадів чорний дим, і червоні зблиски полум'я виривали з темряви то гладенькі виголені обличчя генуезьких вояків, то гострі, мов бритва, леза міланських алебард.

Коли сторожа прогупала по брукові востаннє, небо збляклo, зірки на ньому повигасали. Було так тихо, що чувся з кількох місць плюскіт води у водозбірні кам'яні чани.

Десь востаннє на верхівці башти прокричала сова, і відповіли їй якісь не знайомі Хомі птахи.

Почав опускатися Хома по мурові, в якому були заглибини межи брилами каміння. Він спустився на половину муру, коли один камінь під ногою вивалився, і Хома покотився вниз на бруківку. І якось так невдало впав, що вдарився головою і зразу ж знепритомнів.

Він не знав, скільки лежав. А коли прийшов до тями, то побачив, що з-за рогу йдуть жінки з глеками до водограю. Тоді він обережно звівся і помацав себе за голову. На руках була липка кров.

Хома став на коліна над водотоком, трохи нижче того місця, де вбрані у чорні шати грекині набирали воду. І почав заливати свою рану. Та в голові в нього знову затьмарилось, його занудило, і він упав руками у воду. Хома лежав, опустивши голову до самісінької води, а його руки обмивали холодні струмені. Це привело його до тями. Він підвівся, і його захитало на всі боки. Але все ж він ішов під муром в напрямку базару, щоб швидше злитися з натовпом.

Ось уже й почався галасливий базар.

І зразу успіх — назустріч Хомі італієць-моряк у латах, з широким луком за спиною. Волосся довге, чорне, на голові повстяна шапочка. Іде й весело посміхається. Хома кинувся до нього і почав питати про Леопардо, купця. І дивно, моряк наче чекав питання — почав розповідати докладно, де його садиба, і навіть дав пораду:

— Будь з ним обережний! Він чоловік навіжений — може до тебе як родич поставитися, а при настрої може й псів нацькувати. У нього найкращі пси в усій Кафі. З першого разу кого завгодно на землю кинуть і подеруть на шматки. Май на увазі.

Хома відповів йому чемно:

— Спасибі. Псів я не боюся.

І тільки ступив крок, щоб рушити до будинку Леонардо, як Хому схопили ззаду за шию, вивернули руки, підхопили і потягли. Він закричав не своїм голосом. Але ніхто не звернув на це уваги, бо в Кафі не до таких ще криків призвичаїлись. Тут кожен день продавали в неволю сотнями, а то траплялось — тисячами, людей. І було багато спроб втікати, а коли втікачів ловили, то деякі репетували набагато голосніше, ніж Хома. І лемент, що зняв Хома, нікого не спинив.

Хотів мурза вивідати в нього, хто йому допоміг втекти і хто йому сказав, де лежать гроші, звідки він узяв зброю? Хома мовчав і нічого не говорив. Бо страх у нього пройшов, він здерев'янів увесь і був ледь притомний. Усе тіло боліло. Але біль був якийсь німий, це його не жахало. Він нічого не розповів мурзі. Мовчав. Його били. Але побої не допомогли, і тоді мурза сказав своїм людям:

— Наріжте йому волосся у п'яти!

Але виступив наперед Хочик і сурово сказав мурзі:

— Не дозволю цього робити в моєму дворі! І не роби цього в межах кафських мурів. За мурами міста чини свій суд і свою розправу, але в місті — пам'ятай! — суд і розправа — діло генуезців. Невже забув?

Мурза мав змучений і похмурий вигляд після нічної пиятики. І його нукери стояли вряд з попухлими блідими обличчями — бо не звикли татари до грецьких та вірменських вин.

— Добре! — похмуро кинув мурза.— За мурами міста.

І коли каравани з кіньми, з верблюдами, з возами проса вийшли за місто, то Хому, геть зомлілого, потягли на пісок, де стояли рибальські чорнобокі човни. Там його розв'язали. Ноги прикрутили до палі, і ту палицю тримали двоє татар, а два інших татарини наступили йому на руки.

Тоді покраяли йому стопи й п'яти гострими ножами, тими, що валашать бранців. Якоюсь повстю промокнули кров і в рани понапихали рубленого кінського волосу, добре забинтували ганчірками, обв'язали шкіряними линвочками.

Руки знов скрутили за спиною і кинули назад у його двоколісний віз.

І потягли круторогі сірі воли, теж полоненики (були вони родом десь із Брацлавщини), свого нефортунного хазяїна. А з Хомою у вежці весь шлях їхав один із пахолків мурзи і відпоював Хому кумисом та верблюдячим кислим шубатом.

Коли Хома прибув назад у буджацькі степи, то, диво-дивне, ці рани, напхані кінським волоссям, затяглися і навіть не гноїлися. Але ходити, ступати на повну стопу Хома не міг. Треба було йому ходити на зовнішніх сторонах стоп, як ходять ведмеді, коли їх вчать танцювати на розпеченому залізі. Він часом забував і ступав на повну стопу. Тоді страшний біль пронизував його ноги, аж у підколіннях бив, аж до паху. Він зробив собі милицю із сухого степового ясена, що засох над яром, із дикої груші — палицю. Підпираючи себе милицею і підправляючи свою ходу палицею, він шкутильгав по стійбищу, коли його кликали когось лікувати. Тепер із ним не поводилися так лагідно, як раніше. Правда, не забрали в нього волів і воза із вежкою. Та зате поселили з ним неодруженого пастуха-волівника, що слідкував за кожним його кроком. Щоб покалічений лікар не вилікував потаємно своєї ноги.

Хомою крутили, мов віхтем, всі, кому заманеться. А він мовчки зносив.

До всіх хвороб йому щастило знаходити потрібні ліки. І весь час за ним ходив ненависний йому дервіш, який казав мурзі, щоб мурза прикінчив цього християнського чаклуна, який лікує не тому, що знає лікарське ремесло, а тому, що він чародій.

Хома все те добре чув.

Хома, зрештою, сказав йому:

— Якщо ти не перестанеш патякати і ходити коло мене, я завдам тобі клопотів. Не чіпай мене!..

Турок став чорним з виду. Так хотів відплатити Хомі, що схопив довгого ножа і кинувся на Хому. Але той милицею вибив у нього ножа з рук, а тоді вжучив палицею по погах. Дервіш упав навкарачки. Хома підшкутильгав до нього і, знаючи, що буває, як людину вдарять по попереку в хребці, примірився добре і вдарив.

Дервіш полежав, усе ж звівся. Але йшов хитко, і в нього тремтіли ноги. Слухав, як мулла читає коран. І тепер не пропускає жодної обов'язкової молитви, а ще й читав ті, що не завжди обов'язкові. Закликав до покори аллаху всіх правовірних татар, яких кілька десятків років тому хан Узбек привів до мусульманства. Але слухались навіженого дервіша тільки ті, що були у мурзи на виду. А ті, що займалися своєю справою, не дуже хотіли молитися і класти поклони, та й часу не мали слухати проповіді мулли...

Зима була важка того року. Люди хворіли, і роботи Хомі дісталося більше, ніж будь-коли. Всі хворі, всі недужі. І діти, які хворіли від застуди, бо зима була страшна відлигами, а потім починалися морози, і все сковувала крига. Гинули коні, худоба.

Хоча на зимівлі було досить і м'яса, і солі, і проса, однак від поганого настрою, змін погоди люди хворіли, падали. Хома вибився із сил, лікуючи їх і допомагаючи їм.

Багатьох він урятував від недуги. Але тепер Хома не був однаково добрий і чуйний до всіх, як раніше. Він лікував тих ординців, які ставилися до нього добре, не тицькали на нього пальцем, не сміялися. Він помітив, що знає, чи зможе він цій людині допомогти, чи ні. Чи зможе вирвати хворого з лабетів хвороби, чи, навпаки, має кинути, щоб котився в чорну прірву.

Відчув у собі якусь темну злість і злякався тої сили. А проте не міг утриматися, щоб її не вживати. Тільки біля дітей татарських та дітей невільниць він старався щиро. Лікуючи дітлахів, він думав про свою Параску, у якої від нього так і не зав'язалася дитина.

І те, що Хома вболівав за дітей, якось знову, ще сильніше, навернуло до нього ординців.

Ординці були шалені людолови, але, коли хвора дитина видужувала завдяки турботам Хоми, відчували до нього вдячність.

Він чув, як одного разу над ним сміялися діти, які вибігали побавитись — падав тихий сніжок. І один із хлопчиків, років шести, закричав дітям:

— Дивіться, дивіться! Селезень-лікар іде! Шпяк, шпяк, шпяк! — і почав кривляти як ходить розвальцем.

Вибігла жінка з юрти і, ляснувши хлопця по губах, потягла до юрти. Бубоніла:

— Ти що?! Це ж лікар! Він чаклун — над ним насміхатися не можна! Він до дітей добрий, але може бути страшний. Наведе на тебе порчу, і згинеш.

Отут Хома зрозумів, яку силу він має над стійбищем. Якось він зайшов до юрти, де лежав той старий коняр, що збирався випустити Хомину кров через тростини.

Хома відхилив запинало юрти і став на порозі обома ногами.

Старий у ту мить сидів біля багаття і грівся, підставляючи до вогню спину та боки.

Хома довго стояв, дивився на коняра. А той усе крутився і крутився, намагаючись зігрітися, поки не зойкнув і не впав головою на жар. Він швидко прийшов до тями і, скиглячи від болю, струшуючи з обличчя, з обсмаленої бороди попіл і жаринки, підвівся на повен зріст. Схопився за канчука, щоб вдарити Хому наодмаш. Хома й не поворухнувся. Проказав тихо:

— Старий! Я можу випустити тобі зайву кров, щоб вона стала рідша. Але від злості вона загусне в твоїх

жилах, і ти небавом здохнеш. Кров розірве твої судини, і ти сконаєш!

Коняр прохрипів:

— Коли я сконаю?! Коли, скажи мені! Скажи, благаю!

Але Хома посміхнувся і відповів:

— А от цього ти не повинен знати. Ти повинен померти в чеканні.

Відступив кульгаючи — ледь не впав.

На ранок коняра не стало. Наступного дня покликали Хому до одного з тих, що різали йому п'яти.

Господар юрти був кволий і плакав, просився й виправдовувався.

— Я не хотів тебе калічити! Він голова роду... А я... я родич його найнижчий, найбідніший... Я маю виконувати накази. В мене жінка і п'ятеро дітей. Я не можу піти проти закону предків. Врятуй мене, молю тебе!

Хома наказав йому роздягатися і глибоко дихати. Чув, як булькає, хрипить рідина в його дихалках. Він зразу згадав, що робив і радив у подібних випадках хворим дон Чезаре. Тому наказав жінці татарина, щоб вона негайно внесла згорнуту повсть і підклала чоловікові під боки, аби голова й плече були нижчі від живота.

Жінка із-за запинала відповіла, що вона не може вийти, бо вона напівгола і не може стати перед очі чужинця в такому вигляді.

Тоді хворий ординець закричав-захрипів:

— Чоловік твоїх дітей загине, якщо ти розсердиш цього християнина. Ти хочеш стати вдовою?!

Хомі аж млосно стало від слів, бо відчув ще раз силу своєї влади над кочівниками. А влада над людьми зігріває гординю, а потім палить зневагою до інших.

Жінка вийшла і підклала повсть під боки чоловікові. Потім Хома наказав принести козиного лою. Розтоплений козиний лій втирав у груди і спину татарину.

Торсав і бив кулаками між ребра. Татарин почервонів, аж здавалось, лице його трісне. Почав кашляти й ви-

пльовувати без міри мокроту просто на кошму. Зрештою, йому стало легше, і він вільно дихнув.

А піт так і почурів з нього. І не можна було зрозуміти, скільки поту може вийти з людини...

Хома наказав той піт обтирати. Дружина обтирала і викручувала покривало, і знов витирала, і знов викручувала.

Хома просидів біля свого мучителя всю ніч. На ранок ординець заснув.

Хома наказав його дружині розминати груди і спину і вмащувати лоєм, а також перекидати з боку на бік, щоб кров не застоювалась у нутрощах.

За три дні жар спав. Татарин сидів уже біля вогню. І коли Хома приходив, він кланявся лікареві, щоправда, стежачи, щоб запинало в юрту було опущене.

Опускав голову перед Хомою, ніби перед мурзою.

Другий татарин, із тих, що різали п'яти Хомі, захворів. І наказав старшому синові привести до себе лікаря-бранця.

Той прийшов до Хоми і нахабно, без попереджень, відхилив плетені з лози дверцята.

— Іди до батька. Він наказав, щоб ти негайно йшов! — і відступив від воза.

Хома покликав його:

— Джигіте, допоможи мені. Мені важко вилізти з воза. Дозволь, я обіпруся об твоє плече.

Але хлопець з погордою відповів:

— Не личить мені, людині, підставляти плече рабу.

Хома, кректячи, ступив на землю і, спираючись на милицю, другою рукою намагався захистити горло, бо піднявся вітер і сипав колючий сніг крижаною крупою.

Прийшов лікар до того ординця, теж родича мурзи. В юрті було багато людей, і всі сиділи під стінами, а той, як і перший татарин, лежав перед вогнем. Він загугнявив, бо ніс у нього набряк, а горло опухло й боліло.

— Швидше вилікуй мене. Мені з мурзою через чотири дні їхати на полювання. Ти знаєш, мурза не любить, коли хтось не з'являється на лови.

Хома приклав вухо до гарячого тіла ординця.

Слухав, як торохтіло серце цього лютого вояки. Його вухо вирізняло, що час від часу серце зривалось, були в ньому якісь перепади.

Тоді Хома сказав йому:

— Ти збираєшся вмерти, а не навчив свого сина бути чемним. Він не захотів підставити плече, щоб допомогти мені, скаліченій людині. Я хотів приїхати на його коні до тебе, але він погордував мною. Ось тому я так спізнився, адже ноги мої покалічені.

Татарин підвівся на подушки і люто, хрипло загорлав на Хому:

— Як ти смієш при мені ганити мого первінця?! Ти безплідний авряк, від якого не змогла завагітніти навіть ослиця! Ти настільки нікчемний, що в тебе навіть доньки немає!.. Ти, ти... Знаєш ти, хто такий християнин? Бог створив із глини мусульманина. А із посліду мусульманина створив ішака. А з посліду ішака створив вас, християн. Ти зрозумів мене?!!

І він кричав на Хому, аж буряковий став на виду, з виряченими, налитими кров'ю очима.

Хома на те відповів, коли татарин викричався.

— Ви всі бачили, як затемнився розум цього славного воїна? Я не можу тепер йому дати ліків. Бо якщо дам, а він помре, то скажуть, що я отруїв його. Якщо я не дам, і він помре, то скажуть, що я не схотів йому допомогти і він помер, бо я йому не допоміг. Але я бачу на його чолі знак смерті. Тому що тільки людина, яка приречена на вірну смерть, виголошує лайку і образи проти лікаря. Я в цьому випадку допомогти не можу. Бо злість його — смертельна отрута... Я не маю сили проти цього...

І татарин наступного дня сконав.

Після смерті гнівливого татарина приїхали до Хоми зразу двоє інших Хоминих катів. Це вони тримали палицю, до якої прикрутили п'яти бранця. Вони закликали Хому і, коли він визирнув з-за дверцят, впали навколішки у сніг. Просили, щоб не карав і не вбивав їх.

Хома розлютився.

— Ви маєте мене за чаклуна! А я не чаклун, я не ворожу. Я лікар. І всьому своєму ремеслу вчився самотужки. Вмію тільки те, що до мене робили інші. А чого не вмію, того не вмію. Ніякої порчі я не насилаю на жодну людину. Просто бачу, хто може невдовзі померти, а хто ще житиме.

— Ні, ні, ти наслав порчу і на старого коняра, і на того другого, що тобі п'яти різав. Вони обоє померли. Ми ж просимо тебе — не май зла на нас! Ми твої вірні слуги!..

Хома зрозумів, що зможе придбати собі двох вірних людей...

— Якщо сповіщатимете про всякі підступи проти мене, то ні ви, ні ваші діти й жінки, ані худоба не захворієте!

Вони тоді зауважили:

— Присягнуся, що кажеш правду!

Хома замислився, а тоді відповів:

— Присягатися я перед вами не буду, бо ви не моєї віри. Але я кажу правду, як і те, що завтра зміниться вітер і знову буде відлига. Подумайте, куди погнати худобу, щоб мала покорм, коли знову заморозить... Тоді побачите, що я не збрехав.

Вони швидко помчали на своїх гриванях до юрт, що маячили аж за ручаєм.

А що вітер зміниться, це Хома відчував по своїх скалічених ногах, які на зміну погоди так боліли, аж у підколінні віддавало.

Справді, тієї ночі пройшов дощ і розмив сніг. Затим повіяв сильний вітер і порозганяв з трав'янистих пагорбів воду.

Повисушував вітер воду на пагорбах зелених. І ті, хто встиг перегнати худобу на вищі місця, мали добру пашу.

Коли почалась ожеледиця, жодна вівця, жоден кінь не впали у тих Хоминих мучителів.

А в інших ординців, особливо в сусідніх стійбищах, багато худоби погинуло від ожеледиці.

Коли ж ці двоє переганяли свою худобу, то зайняли з пастухами-конярами найкращий косяк коней мурзи. І коні мурзи врятувалися.

Невдовзі мурза закликав до себе цих двох.

— Ви не могли самі собою знати, що будуть такі зміни погоди. Ніщо не віщувало напасть. Ви намовили моїх пастухів піти з вами через якісь знамення. Оті знамення вам самі об'явилися чи хтось сказав?

Ті двоє були підлеглими мурзи, його молодшими людьми, бідними родичами. Вони не могли перед ним таїтися.

— Не гнівайся на нас, старший брате! Хома сповістив нам, що треба шукати місце для пашні, аби врятувати худобу від відлиги та ожеледиці.

Похитав головою мурза.

— Набирає сили чортів християнин. Треба обміркувати все і...

І Хомі того ж вечора, після довгих роздумів, надіслав мурза черкешенку. Служила вона його доньці перед тим. Була ця черкешенка чорна, носата. Вона слухала й виконувала накази всіх своїх господарів. Але товаришок по неволі, інших рабинь і наложниць, як могла тільки, кривдила. Була вона незвичайно сильна, як чоловік. І зла, мов обісіла кобилиця.

Мурза сказав їй:

— Маємо в стійбищі людину, вона, ця людина, багато чого може. Знаєш, про кого я?..

Черкешенка мовчала.

Мурза схопив її за горло:

— Ти знаєш, про кого я, чи не знаєш?

— Це християнин світловолосий,— захрипіла черкешенка.

— Саме він... Будеш йому за дружину... Всі його слова мені і лише мені переказуватимеш!.. А за ним доглядай, як за малою дитиною. Якщо хоч раз йому не догодиш... Виконуй усі його побажання і будь мов собака біля нього! По очах здогадуйся, що він хоче. Щоб він ще й рота не розкрив, а ти вже неси йому те, чого бажає! Будь йому охоронницею і будь нянькою. Якщо не виконаєш наказу, то кишки з тебе вимотаю на отому стовпі!..

Він ще раз прихопив її за підборіддя і люто зазирнув у очі.

Черкешенка затремтіла вся, бо знала: мурза виконає обіцянку. А вона вже встигла побачити, як людині надрізають в певному місці черево, чіпляють за кишку і женуть навколо стовпа. І кишки намотуються на стовп. Щощо, а «прикінчити» людину з найбільшою мукою для неї і веселим видовищем для себе в орді знали і вміли.

От стала черкешенка служити Хомі. І він нічого не мав проти її прислуговування.

Хома знав, що черкешенка таки підіслана мурзою. Бо йому ті двоє сповістили, що до себе мурза кликав її двічі.

А один навіть підслухав розмову про те, що вона повинна вивідувати в Хоми його думки, а служити йому має ревно.

І тому Хома не мовчав, коли був з нею наодинці. Говорив їй всілякі дурниці. Часом хапався за голову, оповідав свої сни.

Вона бігала до мурзи і все переповідала. Мурза був дуже вдоволений її розповідями.

Весна прийшла лагідна, тепла. І вся Худоба, що лишилася після жорстокої зими, добре вижеребилася і отелилася. Та все ж зимові втрати були великі, і плем'я мурзи вбідніло.

Тому, коли навесні у володіння мурзи, в лимани, припливли греки (із князівства Феодоро) ловити рибу, їх радо зустріли. Вони через своїх вірних людей взнали, яка була важка зима, і тому привезли мурзі доброго проса і пшениці і не одну корчагу міцного кримського вина.

І попросили дозволу на ловлю червоної риби. І щоб він нікого не допускав до рибальства, крім них, а їхній рибний стан оберігав.

Мурза, для годиться, поторгувався і згодився. А сам у душі дякував нового татарського бога аллаха і всіх старих степових богів.

Мурза поставив найкращих своїх джигітів для охорони грецького табору і човнів.

Самі ж бо греки, не гаючи ні хвилини, заходилися засолювати ікру та сушити й в'ялити рибу, робити знамениті чорноморські балики.

Вправні й кмітливі риболови працювали від зорі до зорі. І вночі ще палили смолоскипи, якщо не вправились із працею в денний час.

Вони брали з лиманів неймовірну кількість червоної риби. Засолювали барила ікри, бо знали: чим скоріше вона піде до Царгорода, Генуї і Венеції, тим скоріше і більше в їхні калитки посиплеться дзвінкої монети. І не лише невеликі срібні кружечки — аспри, карбовані в Кафі, а й ваговиті празькі гроші та золоті дукати Венеції.

Отож працювали вони, мов скажені.

Але сталася раптом небезпечна пригода: сильні корчі скрутили їхнього отамана, і впав він без пам'яті.

Коли повернувся до свідомості, знов його почало скручувати від болю. І за кожним нападом усе більше й більше він слабнув.

Такого другого отамана, як цей, на всьому Кримському узбережжі не було. Не було вправнішого і удачливішого рибалки.

Отож зразу найпрудкіший хлопець побіг в становище мурзи і попросив, щоб він надіслав їм Хому.

Про Хому татари розповідали чудеса. Особливо про те, як він завдяки своєму хисту й передбачливості врятував цієї зими кочовище від загину...

Вислухавши гінця, мурза наказав двом своїм вірним слугам, щоб вони поспішили за Хомою.

Але Хоми вдома не було, тільки черкешенка, що нагрівала воду на жаровні і уламком ножа виголювала волосся на худому й гнучкому тілі.

Вона заверещала, щоб вони закрили запинало, а вже потім додала:

— Хома біля ручая збирає траву.

Слуги помчали туди, посадили його на коня і чвалом повезли до греків.

Хома досить швидко зрозумів, у чому справа,— це підвела їжа.

Зразу ж надіслав джигітів по свою черкешенку.

А сам заходився поволі, легенько розтирати отаманове черево. Натискав потроху, щоб розійшлися спазми.

Наказав жінці, щоб розвела вогонь і заварила зілля з шкіряного міха.

Та розвела вогонь під казаном, а тоді вправніше, ніж мурзові вершники, скочила в сідло і помчала до їхньої хати-воза з халабудою.

Хома ж усіх повідганяв, щоб вони відійшли і не оберталися. Інакше не допоможе!

Ще перед тим наказав поставити запинало біля отамана. І не дивитись, і не питати, що він робить. Тоді він вилікує грека-отамана.

Хома зробив так, як колись, ще взимку, з одним малим татарчам, яке мучилось і ніяк не могло оправитись. Лікар узяв мале за ніжки і почав піднімати вгору і потроху, потроху потрушувати, щоб полегшилось у кишках. По всьому опустив униз. Зразу ж мале звільнилося і на другий день бігало, хоча вчора гинуло від болю.

Хома вирішив, що так само слід учинити і з рибалкою-отаманом. Він напружився і, взявши отаманові го-

мілки собі під пахви, почав притупцьовувати на своїх хворих, покалічених ногах. Потрушував, потрушував за ноги рибалку, щоб у черево від ніг передавалось струшування. Поклав, зрештою, ноги на землю. І злегка постукував кулаками по п'ятах хворому, тільки швидко-швидко.

Потім знов узяв гомілки під пахви і потрушував усе тіло.

Грек кректав, кректав, стогнав, і піт рясно сіявся з його лиця й шиї на пісок.

Тоді Хома закликав черкешенку, і вона принесла відвар, і він цей відвар остудив трохи й поставив у великій тарелі на животі рибалки.

Коли живіт прогрівся, нестримні корчі звели кишки грекові і йому стало легше.

Сам же Хома заходився в казанку запарювати товчений салеп, що його привезла черкешенка із стійбища.

Він скоцюрбився над казанком і розмішував зілля бронзовою китайською ложкою. Її подарував один із джигітів мурзи і казав, що ця ложка із найдальшої країни світу — Китаю.

Готував той кисіль Хома і дивився на пасма пари, що звивались угору від казанка — все йому ввижався курний шлях по кримських степах і кам'яних пагорбах.

І дивне було передчуття, ніби щось зміниться в його житті.

Коли ліки були готові, Хома покликав отамана і спитав, чи може той підвестися.

Отаман слабким голосом прошелестів із-за завіси:

— Сам не зможу... Скажи хлопцям, щоб допомогли.

Хома покликав двох молоденьких рибалок, і вони його, мов дитину, обережно повели до води.

Грецький отаман довго обмивав руки зіллям, довго обтирав обличчя.

Назад він ішов, нетвердо переставляючи ноги, а юнаки обережно його підтримували.

Хома дав йому п'ять ложечок пареного салепового киселю і пояснив, як далі вживати цей лікувальний наїдок.

Зварив зілля і дав випити кілька кухлів теплого відвару.

І заспокоїв грека, що пробуде в нього ще два дні. Татари обурилися на ті слова, засперечалися і гостро сказали Хомі, щоб він повертався зразу ж у стійбище. Адже грекові стало краще, і немає чого тут біля нього висиджуватись.

Тоді грецький отаман спитав, бо добре знав мову татарську — адже проживав у Криму.

А вже давно увесь Крим був у татарських лабетах, лише генуезькі колонії на узбережжі та останні грецькі вільні землі на південному заході противились ординському аркану.

— Чому хочете його від мене забрати?

— Тому, що він уже раз тікав від мурзи!

— Ми, греки, втікачів із собою на кораблі не беремо.

Два дні і одну ніч пильнував Хома за здоров'ям грека. А джигіти мурзи стерегли Хому, щоб він нікуди не подівся.

Хотіла й черкешенка лишитись, так Хома на неї гримнув і насварив — хіба ж можна волів і господарство лишати?!

Але зовсім її і на ці два дні позбутися не міг, бо вона до стійбища бігала порати волів і жито. Та й назад поверталася бігцем.

Не жаліла себе, аби лише Хому весь час бачити. Як прибігала, то вся сорочка, мокра як хлющ прилипала їй до тіла — і на спині, і на грудях, і на животі. Навіть шаровари на стегнах облипли.

Поки черкешенка бігала, а джигіти дрімали після грецького корсунського вина, Хома розповів отаману свої біди. І попросив грека, щоб той узяв його з собою до Криму.

Довго мовчав грек.

Тоді озирнувся по боках і ледь чутно відповів:

— Важко, дуже важко. У татар скрізь свої підглядачі, і в Криму, і тут. Годі тебе на наших рибальських суднах до Криму вивезти. Але май терпець, щось вигадаю...

Хома почав шукати зілля для отамана.

Назбирав з ясенів цілий дерев'яний глечичок шпанських мушок, жучків таких темних лискучих, що обсіли всі нижні листки на ясенах, висушив їх на сонці, перетовк у ступці і, змішавши з нутряним лоєм, зробив мастило. І тим мастилом потайки, поки черкешенка бігала збирати сухі кізяки для вогнища, а заразом і на сповідь до мурзи, Хома понамащував покалічені підошви й п'яти.

Коли вона затрималася, то Хома на неї так накричав, що її аж затрусило від страху.

— Куди ти, чортяка носата, повіялась?! Я їсти хочу, а ти десь бігаєш? Під три чорти прожену! Навіть не битиму, а просто прожену, як приблудного собаку!

Її просто лихоманка почала трусити, від того, що її замордує мурза і вона позбавиться втіхи, такої солодкої для її жіночого єства і п'янкої для голови. Вона ніколи й не думала, що може бути втіха з таким непоказним і несильним чоловіком. Бо вона про нього знала все: як він плакав-просив за Параску, як невдало тікав, як репетував на все узбережжя, коли йому різали п'яти, і не міг стерпіти болю, як він кричав і плакав, коли його лупцювали в Хочиковім заїзді. Крім зневаги, нічого не відчувала до цього плаксія. Хіба вона могла подумати, що можна одержувати таку насолоду від такої слабкої людини, якої не могли дати їй наймогутніші воїни-ординці.

Отож, поки рабиня бігала по зілля та клепала на Хому, поки джигіти-охоронці дрімали чи грали в кості, він потихеньку прикладав собі до п'ят мастило із шпансь-

ких мушок. А шпанські мушки викликають роздратування і нариви на людській шкірі.

Отож нагноїлися зразу ноги, і отворилися рани, а з гноєм вийшли й кінські волосини.

Хома все ходив з обв'язаними ногами і жалівся, що вони болять на погоду. І страшенно шкутильгав, вдаючи, що в нього дико болять ноги і йому важко, просто неможливо ходити.

Йому цього й не треба було вдавати, бо ноги страшенно пекло.

Прислали знов грека по Хому, бо забив ногу барилом один рибалка. І джигіти поспішили із Хомою.

Мурза наче відчував, що готується втеча Хоми, і приставив двох своїх людоловів скрізь його супроводжувати.

Коли Хома вправляв вибиту ногу рибалці, той сказав, що за три дні його чекають біля заростей очерету в лимані. Греки дали Хомі за роботу проса і великий глечик вина, запечатаний візантійською печаткою.

Хворий шепнув, щоб Хома поділився з татарами вином, бо воно наймiцніше.

Так Хома і зробив, коли повертався до кочовища. І джигіти були тим задоволені, що ні черкешенка їх за пияцтвом не бачила, ані турок-дервіш. Хома сказав джигітам:

— Приходьте післязавтра в балку, доп'ємо останнє.

І вони спустилися в балку і заховали вино.

Хома ж спокійно пошкутильгав до свого воза.

Сказав один джигіт другому:

— Може, віддати вино мурзі?

— Для чого? Хіба він пожаліє нас, якщо побачить, що глек надпитий, а печатка зламана?

— Але ж негоже обдурювати мурзу...

— Якби було два глеки, один можна було б однести...

— Може, водою долити?..

— Збожеволів! Хіба не знаєш, що на вино він має кращий нюх, ніж ґончак на лисицю?

— Добре... Доведеться з цим чаклуном випити... Може, самі вип'ємо, без нього, сьогодні вночі?..

— Прикуси язик! Цей шайтан мстивий нас зі світу зведе, коли не знайде вина в глекові...

— І то правда...

А Хома сидів у своєму возі, його трусило, і він ніяк не міг заспокоїтись. Йому все здавалося, що сонне зілля не діє на черкешенку. Що вона тільки вдає, що спить.

Хома тоді вислухав її пульс на руках, на ногах і на шиї — скрізь рівний пульс глибокого сну.

Тепер, коли переконався, що черкешенка спить,— він раптом відчув, що починає засинати, що його зморює сон.

І тоді він згадав ту молитву, яку всі хором проказували в степу перед похідним алтарем. Молитва їм не допомагала. І він тоді вирішив, що вона слабка. Але зараз, засинаючи від смертельної слабкості, він згадав саме цю молитву. Наче вона була його останнім єдиним порятунком.

Татари, коли вже годі було чекати Хому, змовившись, сказали мурзі, що Хома зачаклував їх і зник, розчинився межи пагорбами.

Мурза не повірив. Відшмагав нагаєм обох до кривавих ран.

І наказав шукати Хому.

Ординці кинулися на всі боки.

Перекидали всю рибу, перекинули всі корзини зі снастями. Зазирали в кожне велике порожнє барило.

Коли отаман побачив таку дурну пригоду, він позбирав своїх хлопців і став перед мурзою.

— Ось всі мої люди. Ось біля берега всі мої човни. Ось твої джигіти, що доглядали лікаря. Ніхто — ні ти й твої люди, ні я і мої люди — не міг за ним услідкувати і взнати, куди він подівся... Ось наші барила з ікрою,

ось корзини з сушеною рибою. Нехай твої люди спокійненько, без гвалту, все переглянуть. І, якщо знайдуть цього вашого чаклуна, тоді всі ми — твої бранці. Якщо не знайдуть, чому ж тоді, тримавши в полоні і випустивши його, вимагаєш від нас, щоб ми знали, куди подівся твій знахар-чаклун? Подумай про свого бога і про своїх предків! Не ображай нас і не порушуй звичаїв свого племені...

Мурза погодився.

І було все спокійно переглянуто, обшукано. Не знайшли навіть слідів Хоми, і сказав татарин отаманові грецькому:

— Міркую так: воно навіть краще, що він від нас кудись подівся. Спокійніше буде. Якщо і будуть у мене помирати люди, то хоча б не від його чародійства. Сказати тобі щиро, отамане, я його останнім часом почав боятись. І якби він оце не втік, я б його при нагоді порішив...

Щоб якось залагодити цю пригоду, мурза подарував грекам добру паку смушків.

А греки йому виділили ще борошна й вина. І мурза був дуже задоволений.

А поки була вся ця веремія над лиманом, свіжий західний вітер гнав двощогловий вітрильник до знаменитих торжищ Кафи.

Адже в Кафу поспішали не лише торгівці людьми, але й рибалки, і скотарі, і землероби із плодами важких своїх трудів.

І скоро греки викотили на пристань Кафи барила найсвіжішої солоної ікри та винесли кулі й корзини з добрим знаменитим чорноморським баликом.

Цю рибу любили генуезькі нобілі та й візантійці теж. Мали греки добрий прибуток срібними аспрами та золотими дукатами. А Хомі вони дали свій грецький одяг, не новий, але ще добрий, трохи грошей, і він пішов шукати генуезця Леонардо.

Знайшов його, коли той був у доброму гуморі, бо саме сьогодні слуги принесли йому з торжищ свіжу ікру та рибу.

Він сидів у своєму подвір'ї перед розчиненою брамою. І двір його, і будинок, і брама — все було справжнє, міцне, як мала фортеця. Брама дубова, тесана, окута широкими смугами заліза, а цвяхи в ній мали здоровенні гранчасті головки, завбільшки з кулак дитини. Добре попрацювали ковалі над воротами його садиби-фортеці.

Отож при розчиненій брамі сидів Леонардо на барилі: ласував ікрою з дорогої срібної тарелі.

Часом з ложки давав собакам, що сиділи поруч нього,— здоровенним сірим долматинським догам, кожен з яких важив не менше ніж латник-найманець.

Леонардо був у доброму гуморі. На його оксамитовій камізелі грав сонцем золотий ланцюг, його воронове волосся було напахчене, напомаджене і підкручене.

Він вислухав розповідь Хоми, що цього разу говорив неоковирно, затинаючись, вставляючи часом слов'янські слова, бо страшенно хвилювався.

Та Леонардо був у доброму настрої.

— Ти диви, яка жаліслива історія! Яка вірність! Ах, яке кохання! Це тільки бідаки так можуть любити та лицедії. Правда, лицедії — це ті ж жебраки. Хоча вони часом мають гроші, але зрідка... бо голова порожня. У них немає турбот про позики, відсотки, застави і сплати кредитів!.. Е, ні! Кохання — це привілей вбогих людей або ж навіжених. Бо в них лишаються сила, і почуття, і думки, щоб переживати. У ділової людини не може бути нічого подібного... У неї занадто багато клопотів і турбот.

Леонардо замовк. Чувся гомін з базару, крики верблюдів, і над усім мовби якоюсь звуковою павутиною тремтіло дзюрчання цикад.

Леонардо знову заговорив:

— Почекай отут. Тільки не рухайся, щоб собаки тебе не роздерли. Замри й сиди нишком... А я зараз піду в

книжках розрахункових подивлюся, що там записано...

Леонардо пильно глянув на здивоване обличчя Хоми.

— Ти дивишся, що я при золотому ланцюгу, що в мене чингал, оздоблений золотом і камінням? І ти думаєш, що я мав би зараз слугу кликати, щоб він або сам подивився, або приніс мені книгу записів. Е, ні! Люб'язний мій друже скіфе! Тут треба до всього мати свою руку і свої очі. Така людина, як я, не має права нікому йняти віри в ділах. Всяк або обдурить, або переплутає. Голови в людей брехнею напхані і сміттям. Чим більша слава і сила людини, тим більше вона повинна покладатися на саму себе і уникати, щоб хтось заглядав їй через плече...

Леонардо приніс товстенну книгу в коричневій шкіряній оправі. Розкрив її і показав Хомі запис минулого літа.

— Дивись, я продав дівку-бранку до Трапезунда. Вона не підходила до гурту дівчат, яких я поназбирував для лупанаріїв. У кожному такому гурті повинна бути одна товста і одна худюща; одна висока, друга низенька; одна білява, друга чорна, як ворона... Ну, а останні такі, які трапляться. Товар людський для любовного діла підбирати не легше, ніж дарунки для якогось хана. Отож коли я збив гурти і подивився, то вийшло, що вона до жодної компанії не пасує. І тому я її продав до Трапезунда. Та й гроші взяв невеликі... Власне, для чого тобі, бідаку, знати про гроші? Ось тобі трохи на викуп!

Він дав Хомі дві монети — срібні венеціанські. Це здивувало Хому, бо він знав, що, незважаючи на страшну пошесть чуми, вже не перший рік іде запекла війна між Генуєю і Венецією за кримські колонії та панування над Чорним морем.

Він не знав, що ці гроші дісталися Леонардо з венеціанського корабля, що був захоплений генуезькими галерами.

Отож Хома низько вклонився, чемно подякував і проказав кілька пишних похвал Леонардовій щедрості, досконало мавпуючи велемовство гостей дона Чезаре.

— Ти знаєш, скіфе! Якщо знайдеш свою бранку, то повертайся до мене. Будеш лікарем і моїм помічником... Може, я домовлюсь, і ти приїдеш до Генуї... А там шлях недовгий і до Болоньї. А який там університет! Які веселі хлопці-студенти!.. Я в Болоньї два роки вчився!.. Ах, який то був час!.. Кажуть, що половина студентів і професорів померла від чорної смерті... Обіцяй, що прийдеш до мене, якщо знайдеш... А якщо не знайдеш, тим паче повертайся до мене! Такі люди, як ти, мені потрібні!..

Хома ще раз низько-низько вклонився, і гречно дякував, і обіцяв зразу ж повернутись. Хома тепер уже знав: треба відповідати людям так, як вони хочуть. Розпитав ще Хома й про те, на якому кораблі і коли відправили Параску та інших бранців до Трапезунда.

Леонардо сказав йому піти у гавань до старого грека Спіроса.

— Він тобі все скаже. Ти йому тільки нагадай, що її відправляли тоді, коли взяли хлопчиків до Єгипту і для продажу в Трапезунд дівчат...

У гавані після довгих розпитувань Хома знайшов старого грека Спіроса. У шинку знайшов.

Спірос був у доброму гуморі, бо добре підгуляв і вже у нього ладнався новий загін бранців до Трапезунда.

Так, справді, сказав Спірос, на його кораблі відвезли хлопчиків до Єгипту, а дівчат у Трапезунд. Здається, щоб продати туркам.

Хома розповів Спіросу свою історію, і той зрадів.

— Якщо не брешеш, що такий вправний лікар, то поїдеш зі мною і моїм крамом, хе-хе, живим до Трапезунда...

Поплив Хома на кораблі Спіроса і навіть нічого не платив ні за проїзд, ні за харчування. Адже найняв його Спірос як лікаря, щоб він доглядав за здоров'ям бранців і корабельної команди. Грек був управним моряком і по

зірках та сонцю вів корабель просто на Трапезунд. (А не вздовж берегів, як те робили обережні капітани торгових генуезьких та венеційських вітрильників).

Узявся Хома доглядати недужих бранців на кораблі: поки вони пливли через Чорне море, ніхто не сконав від хвороби.

Спірос був чоловіком ощадливим і суворим, однак розчулився, побачивши таку вправність Хоми до свого діла і дав йому цілих п'ять асприв. Усі матроси здивувалися такій щедрості...

Пішов Хома по портових шинках, по лупанаріях, бо думав, що Параску продали туди. Не знайшов і сліду. Тоді пішов по работорговцях і почав питати в них, кому минулого року Спірос привозив невільників від генуезця Леонардо з Кафи.

Спочатку нічого, як і в шинках.

Та коли він здибався з кремезним, міцної постави, хижолицим торговцем, то щось наче штовхнуло його, що саме цей повинен знати.

Купець відповів, що він не знає нічого.

Але знову щось штовхнуло Хому: ця людина не може не любити вино.

І Хома запросив купця до шинку розпити глек вина.

Пили вони добре родоське вино, заїдали солоними оливами, і язик у цього здорованя розв'язувався все більше й більше, а душа пом'якшувалась.

Торговець сказав Хомі, що він не пам'ятає, кого й куди продав, але в нього всі вони записані. Тепер він переписує не тільки ім'я та звідкіля невільник, а і його прикмети. Бо колись, коли ще з покійним батьком, царство йому небесне, починав торгівлю людьми, він без запису і без всякої пам'ятки продав одного хлопчика. Звичайний собі хлопчисько, лише запам'ятав, що той був білявий, аж наче сивий, а очі сірі. А потім за тим хлопчиком припливли люди з Криму і давали за нього великі гроші, тільки щоб його повернути. Чи не разів у сто більше,

аніж він за нього виручив. А він не запам'ятав, ні кому, ні точного дня, коли продав!

Відтоді записує все в книжки. Бо торгівля людьми — справа не проста, раптом знадобиться чийсь слід, а ти його не маєш. Втрата, збиток. А якщо будеш знати, кому, коли і за скільки, то навіть за це зможеш виручити добрі гроші.

— Скільки ти хочеш за нитку долі моєї сестри?

Не хотів Хома говорити работорговцеві, що це його жінка. Він уже наслухався найбрудніших глузувань з того, що він шукає жінку. На сході шукали дітей, братів, сестер... Багато хто шукав... Але жінок?

Торговець подивився на Хому оцінюючим поглядом.

— Мені говорили вантажники, що хлопці старого Спіроса хвалили твою лікарську вправність. Нічого не візьму, тільки скажи, які ліки вживати моїй доньці. У неї і на обличчі болячки і під пахвами чиряки одні гояться, а другі назрівають. А я хочу її заміж видати. Не хочу, щоб моя донька зосталася без родини. Багато лікарів водив до неї, а ніхто не допоміг.

— Я повинен подивитися на неї.

І вони прийшли в будинок торговця. Цей будинок був як здоровенна фортечна башта. Вони піднялися нагору, на жіночу половину. До них вийшла навдивовиж товста дівчина з розкішним тілом і обличчям, спотвореним болячками.

Хома уважно оглянув її. І йому було ніяково від того, як ця пишнотіла бідолаха заклично, безсоромно зазирала йому у вічі. Хому аж холодом трусонуло межи лопатки — чи не побачив її погляду батько?

Але батькові вино вдарило в голову, і він поблажливо посміхався.

— Тут погано видно,— сказав Хома, бо справді було тут темно.

— Піднімися на дах,— весело махнув рукою батько, сів на канапу і сперся рукою на стіл.— Відведи його, тільки

довго там не лазьте. Мені по обідні треба до порту...— Він позіхнув і підпер обличчя другим кулаком.

Дівчина взяла гарячими пальцями Хому за руку і потягла через вузький темний перехід на плаский дах.

Дах чистенький, підметений, вимиті всі кам'яні платочки, і стіна захищає від вітру і поглядів з нижніх сусідських будинків.

Знизу чулися голоси прислуги, гуркіт куховарського начиння й посуду, гавкотіла кімнатна собачка.

Дівчина стояла навпроти Хоми і дивилася йому просто в очі.

— Ти вилікуєш? Ти не обдуриш? — вперше заговорила вона.

— Якщо послухаєш мене, то вилікую. Будеш слухати?

— Буду.

— Які там під руками болячки?

— Зараз, хвилинку, я тільки подивлюсь, здається, батько кликав... Почекай! — І вона, не зважаючи на свою неймовірну товщину, спритно кинулась у прохід, хоча здавалося, що застрягне.

Хома задивився на вітрила в порту, на щогли великих купецьких кораблів.

Коли ззаду з проходу, з-під стіни, його покликали, Хома обернувся, і в нього дух забило, і ноги від страху наче окропом облило.

Донька работорговця стояла оголена, тільки по пояс загорнута вузьким шматком тканини.

— Іди сюди і подивись... — покликала вона його і підвела руки — Хома побачив під пахвами рубці від старих чиряків і свіжі гнояки.

Звичка вивчати, оглядати хвороби звільнила Хому від заціпеніння, від страху, і він ступив до товстухи, оглянув, промацав кожен запалений вузол, кожен шрам застарілий.

Коли кінчив оглядати, то схаменувся, і страх повернувся до нього ще дужче.

— Слухай... одягайся... якщо батько або хто заскочить... мене заб'ють... — запросився Хома.

— Не бійся, чужинцю! Пішли побачиш сам, що тобі немає чого боятись... — Вона міцно схопила його за пальці, і він відчув, що вона одної з ним сили. І потягла за собою. Серце в Хоми калатало, здавалось, вискочить через горло.

— Спробуй розбуди його! — сказала дівчина.— Якщо розбудиш, я отут зразу й одягнусь...

Вона відійшла за запинало в прохід, а Хома з надією кинувся будити работорговця. Марна справа. Тіло в нього розслабло! Хома благав усіх святих ледь не вголос, щоб торговець прокинувся. А товстуха хихикала за запиналом...

...Спочатку його аж затрясло від люті, що вона так його обкрутила. Але вона наче прочитала його думки:

— Не май ненависті до мене. Якби мене й різали, я б тебе не виказала! Ти мене зробив найщасливішою людиною на світі!

— Але ж тепер...

— Дурниця! Той посаг, що дасть за мною батько, все покриє.

— Вдягайся! — наказав Хома.— Тепер будемо говорити про ліки...

Потім він так-сяк розштурхав работорговця. І той умить, наче й не він тільки що був лантухом із глиною, випростався і навіть не потягся і не позіхнув. Дивився немигаючими очима на Хому.

— Ліків ніяких цілий тиждень. Але не їсти нічого солодкого. І тоді з неї спадуть всі болячки. Лице обливати трояндовою водою і не втирати, а щоб воно само висохло. І вранці, як сонце зійде, ставати на даху обличчям до сонця і стояти, поки сонце підніметься на лікоть над небокраєм. Якщо вавки погано сходитимуть, тоді я зроблю ліки.

Работорговець не повірив йому.

— Ти мене дуриш! Найкращі лікарі дивились її, всі найдорожчі ліки їй готували, і не допомогло! А ти не призначив ніяких ліків! Ти самозванець!

— Ніяких солодощів — оце головне. Нехай виходить на дах, на хвилю підставляє пахви гарячому сонцю! Тільки на хвилю... Ти, пане, знаєш своє торговельне діло, а я знаю лікарську справу. Мій учитель, славний Чезаре, лікував доньку одного вірменина-купця у Львові. Такі ж самісінькі болячки. Вона об'їдалася мигдалем, горіхами, родзинками, цукерками і халвою. І якщо все це забрати, одразу людині легшає.

Работорговець засміявся.

— Ну й брехун же ти! Моя дружина, її мати, вдвічі товща за неї, їсть весь час солодке, і ніде немає в неї жодного прищика чи якоїсь сверблячки... Ну, а все ж я тобі повірив, і нехай хоч раз мене хтось обдурить. Нехай хоча б цей світловолосий жебрак і брехун. Пішли.

— Тату, а цей лікар ще прийде? — спитала донька работорговця.

— Аякже! Прийде! Втече він! Бо його слова нічого не варті. Його слова не ліки — їх до виразки не прикладеш.

Торговець провів Хому в свою контору, заставлену дубовими, кутими міддю, скринями. Довго відмикав і довго шукав потрібну книгу записів.

Знайшов і прочитав Хомі, що Параска цілу зиму належала йому, і він віддав її в найми іншим діловим людям. Спочатку як повію, але вона не сподобалась нікому із його знайомих. Тоді він віддав її знайомому купцю-грекові. Вона в нього цілу зиму сиділа разом з іншими робітницями і перебирала, мила й вичісував вовну, яку купець придбав на Кубані.

Тим часом Хома пішов шукати ті кораблі, що мали відплити до Царгорода.

Йому ж усі казали, що найскоріше, коли відправляться кораблі, то днів за десять.

Хома вирішив зачекати трохи в Трапезунді, бо шлях суходолом до Царгорода був не те що сумнівний, а небезпечний.

Він зупинився у найближчому від порту заїзді.

Внизу у дворі стійла для коней, комори для речей і краму. А нагорі, по галереї, йшли кімнатки для подорожніх. Кімнатки аж тріщали від людей. Моряки, вантажники, рибалки-наймити, просто мандрівники. Весь цей натовп удень вештався в порту, а ввечері пропивав та програвав свої чи зароблені, чи крадені, чи видурені монети. І все те зі страшним галасом, криком, разгардіяшем та співами.

Служник показав Хомі його тапчан з мішком соломи. Хома мав лише торбиночку з вітрильної парусини. Поклав під голову, а мотузку собі на руку накрутив. Гроші, що почав по шелягу збирати на викуп Параски, він носив у скрученому поясі, на тілі, під сорочкою. Він ліг на мішку, набитому тертою-перетертою соломою, і вмить заснув.

Прокинувся від криків, від стогону, від галасу. Побачив, що сюди, до кімнати, втягли геть закривавленого чоловіка. Голова його була поранена, з неї тонюсінькою цівкою била кров. Ніхто не знав, що робити, тільки перемотали ганчіркою голову. Але нічого не допомагало — ганчірка швидко зволожувалася кров'ю. А коли віднімали ганчірку від рани — зразу ж прискала цівка крові.

Люди розмовляли якоюсь незнаною мовою. Хома підвівся зі свого тапчана і розштурхав їх. Але вони не хотіли відступатися. Один навіть схопився за ножа. Та Хома показав, що перев'яже рану.

Він почав шукати передток пораненої судини, з якої поштовхами прискала кров.

Притис її до кістки і поклав на це місце валик із ганчірки і пов'язку.

Тоді показав, щоб вони принесли води, і обмив саму рану. Побачив, що там рана невелика, треба тільки спинити кров.

Отож він наказав посадити його під стінку і тримати голову, щоб не хилилась униз чи набік. І двоє друзів тримали пораненого.

Хома знов умостився на своєму солом'яному ліжбищі, показавши, щоб вони при потребі зразу ж збудили його.

Під ранок Хому підняли. Чоловік у гарячці намагався зірвати із себе пов'язку, пручався і намагався відштовхнути від себе товаришів.

Тоді Хома легенько тицьнув його під дих, поранений ослаб, і йому зразу скрутили руки і ноги. Руки ж прив'язали до стовпа.

Хома сидів біля нього весь той час, поки в пораненого не припинилася гарячка.

Приходили одноплемінники пораненого і приносили Хомі їжу.

Господар цього заїзду, грек родом із Кафи, піднявся нагору до кімнатки і почав розпитувати в Хоми, хто він такий і що він тут робить. Відкіля він лікарську справу знає? Хома йому розказав усе, крім того, що Параска йому жінка...

Поранений поволі став приходити до тями і усвідомлювати, що з ним і де він.

Хома полишив його на опіку товаришів, а сам бігав до порту і в торговельні квартали.

До порту прибули крутобокі генуезькі вітрильники під блакитними вітрилами. Були ті кораблі із Криму, із гирла Дону, з гирла Кубані, з Кавказького узбережжя і привозили вони невільників. У путах, у колодках, у кайданах. Жінок просто без пут. Біля красивіших стояла сторожа, щоб не заподіяли собі шкоди тілесної та не кинулися топитися.

Прийшло кілька кораблів з Царгорода. Хома мав надію, що хоч на одному кораблі пам'ятають про Параску та інших невільників, яких відвезли з Трапезунда до Царгорода.

Та ніяк не міг Хома ні натрапити на когось з тієї команди, що супроводжувала невільників, ні знайти корабель, на якому відвезли Параску...

Як на гріх, відплиття кораблів до Царгорода все відкладалося.

По сухому мандрівка набагато довша, та й скрізь грабіжників розвелося. На морі піратів зовсім не стало — замість них господарювали генуезці. Навіть генуезький консул міста Кафи звався володарем Чорного моря. Бо флот їхній був найбільший і найсильніший. І вони встановили у всіх факторіях та містах свої порядки.

Вже знемагати почав Хома від чекання, коли прийшов до нього торговець людьми, з донькою якого сталася та неймовірна пригода.

— Я думав, що мене обдурили... Та ти виявився вправним лікарем. Хоча замолодий, щоб бути таким, і якийсь ти непоказний, ну миршавий, чи що... Думаю, ти не лікар, а ворожбит. Лікарської плати я тобі не дам, хоча тобі слід би було заплатити найбільше... Але я домовився, і тебе візьмуть на корабель, що пливе до Царгорода. Підеш до них, і, може, вони тобі скажуть, коли і в яке місто продано твою сестру.

Дав Хомі листа до торговців-генуезців, що перекуповували невільників з Криму і Кавказу. Ще торгували вони пшеницею і рибою. Теж, звичайно, перекупленою в кримських купців.

— Я б тобі гроші дав, але папір коштує пів-аспра. Не буду ж я поважним людям писати листа на якійсь ганчірці. Ага!.. От, ледь не забув! Це від моєї доньки тобі на дорогу горіхи, і мигдаль, і коржики...

Поклонився Хома работорговцю, і поспішили вони до причалу, щоб сісти на той корабель, куди його влаштовував цей лихвар і купець.

Тут їх і наздогнали курди, погоничі верблюдів. Вклонилися Хомі і поганою турецькою мовою подякували за товариша.

— Спасибі, що врятував його. Оце тобі плата! — Вони дали йому лантух рису.

Завалив Хома собі на плечі рис і, згинаючись майже до сходень рипучих, видряпався на палубу генуезького крутобокого вітрильника.

Поплив він з мішком рису до Царгорода.

А коли плив, то лущив горіхи, і в одному горісі раптом знайшов золоту велику монету якоїсь східної країни. Золоту і ваговиту — ось як подякувала йому товстуха, купецька донька! Іди отако й знай — з ким знайдеш, а з ким загубиш!

У Цареграді, дивному місті, на весь світ славному, були церкви, собори, палаци, фортеці, базари, лазні незліченні. Здавалося, що й людям немає де жити. Та людей у Царгороді було більше, ще й на той час, ніж будь-де.

Ходив Хома і бачив, скільки в гавані було невільників усіх вір і язиків, що були вже тут перекуплені, в цім найхристияннішім місті, купцями левантійськими та єгипетськими.

Чекали великими гуртами, коли їх повезуть далі у неволю на чужину.

Ходив серед них Хома і питав усіх, чи не бачили вони Параски, родом волинянки, а проданої в Криму буджацькими ординцями.

Приходив увечері до того заїзду, що біля бухти неподалік стояв, і падав від утоми. А спати не міг. Перед очима в темряві світилися і миготіли обличчя тих, кого несло широкою рікою неволі і рабства. Старих облич не було. Були тільки обличчя юнацькі й дівочі. І найбільша мука дивитись — дитячі. Від чорнявих довгоносих черкеських і грузинських облич до кругловидих засмаглих ногайців, від блакитнооких кирпатих поліщуків до чорноволосих довговидих волохів. Він питав усіх. Хто відповідав йому, що не знає, не бачив, а хто просто дивився на нього згаслими очима і мовчав,

А в заїзді він довідався, що чоловік, якому трапезундець написав листа, має за якийсь час прибути із Криму. Бо він не тільки був купцем-посередником, він мав аж три кораблі. На одному він поплив до Криму, й тепер його чекали з дня на день із новим гуртом невільників, а також паками чорноморської риби та барилами осетрової ікри.

Хома ж поки що чекав його і ходив щодня до причалу, де невільників відправляли на всі боки Середземного моря, в краї християнські і краї магометанські. Де можна було взнати різні чутки про долю людей, захоплених у неволю. Але марно: ніякого сліду не віднаходив Хома своєї Параски.

І тут, у Цареграді, де було безліч лікарів, Хома теж не лишився без роботи — до нього зверталися по допомогу.

Спочатку із сумнівом, бо дуже вже непоказним здавався людям Хома — ні зросту великого, ні постави огрядної, ні гучного голосу, ні доброго одягу. А на його пильний, вивчаючий погляд ніхто й уваги не звертав. І на його руки не звертав уваги ніхто. А було б варто. Бо коли він щось наливав, то зайвої краплини мимо не падало, коли різав, то ніби по нитці ножем проводив.

У заїзді Хома вправляв людям суглоби, отворював гнояки на ногах і руках, перев'язував різані рани задерикуватим морякам та рибалкам.

Що брав найменшу плату, а лікував добре, щасливо, без поганих випадків, то славу за короткий час здобув велику. Тільки не брався лікувати тих, які давно були в ліжку. Щоб їх лікувати, треба багато часу... Як же він міг сидіти на одному місці, коли йому треба було шукати свою Параску? Бо чим більше минало часу від її продажу в Кафі, тим важче ставало знайти її слід.

Зовсім несподівано прибув генуезець із Криму. Хома подав йому листа.

— Побачимо, побачимо — чи записано в мене щось у книгах. — І він — о диво! — запросив Хому до себе.

Особливо ж купцю сподобалося, що Хома знав італійську мову. Він навіть спитав, чи не мандрував Хома до Генуї. Бо він справді добре розмовляє генуезькою говіркою.

— Я був майже п'ять років слугою у лікаря Чезаре в місті Львові. Сам-бо Чезаре родом із Генуї.

— О матір божа! Я ж везу цього лікаря до Генуї! Власне, на вітрильнику моєму. Капітаном там мій небіж.

Купець схопив дзвіночок і щосили закалатав.

Мов з-під землі з'явився слуга. Наказав купець бігти в гавань і передати капітану й штурманові вітрильника, щоб не виходили вони з порту.

Генуезець довго шукав якісь записи серед купи книг і окремих аркушів паперу, насипаних на столі. Зрештою знайшов потрібний запис.

— Кілька місяців тому я відправив челядь, і рибу, і риб'ячий клей на двох вітрильниках. Один вітрильник до Александрії в Єгипет, а другий — до Генуї. Мені замовили тоді в Генуї десятків зо три дівчат. Головно черкешенок та слов'янок. Помандруй спочатку до Генуї. Там або її знайдеш, або знатимеш, що вона в Єгипті.

Купець подзвонив іще раз, і вступив до контори підліток кучерявий, чорноокий, скоріше схожий на гарну дівчину.

— Поспіши відвести цього рутенця до Тоні на корабель. Скажи, я дозволяю цьому чужинцю плисти до Генуї.

Хома і отрок кинулися прожогом до заїзду і, вхопивши мішок з рисом, а він уже був наполовину порожній, побігли до корабля.

У них навіть не було часу, щоб зайти до якогось храму і поставити свічку Миколаю, щоб оберіг в подорожі по морю.

Хома на бігу витяг з пояса дві монетки і простягнув чорноволосому отрокові. Щоб він на одну поставив свічку перед святими, а другу взяв собі за послугу.

Хлопець закрутив головою.

— Ні, ні! Що ти, рутенець?! Як я можу брати з тебе гроші, коли вони потрібні на викуп сестри?! Адже ти моєму братові розрізав на плечі страшного гнояка, і він зміг вийти в море на кораблі. Тепер ми забезпечені їжею. Він служить моряком у цього генуезця. Коли вони ходять по крам до Леванту, він завжди на свої гроші щось звідтіля привозить. Тут продає і має якусь зайву копійчину для нас із матір'ю...

Зрештою, захиталися під ногами Хоми сходні, зарипіли дошки, і він ступив на палубу генуезького торгового вітрильника.

А там, на палубі, стояв дон Чезаре у чорному плащі і червоному капелюсі, в зелених ногавицях, в червоній потертій камізелі. Але раніше не було в дона Чезаре такої оздоби, як зараз: на грудях у нього вигравав злисками добрий золотий ланцюг.

Чезаре обійняв його й розцілував. І почав швидко-швидко оповідати всім присутнім про свого здібного слугу, що виявився вправним лічцем. Можна сказати, що скоро перевершить свого вчителя...

Хома ж тільки ніяково посміхався.

Подорож їхня була, можна сказати, надзвичайна і чудесна. Така, якої ніколи ні в Чезаре, ні в Хоми не було.

Спочатку вони, коли вийшли з бухти, пропливали по протоці, й тільки тепер перед ними постали у своїй красі пагорби Царгорода.

Справді, це був царський город.

Пливли по блакитно-зеленій хвилі Босфору. А здавалося, що стоять посередині протоки, а повз них пропливають береги з нескінченними рядами зубчастих веж, пропливають поясами мури на різних височинах пагорбів. Пропливають окремі фортеці та зовсім невеличкі, але високі замки, що підносилися наче якимись стовпами кам'яними над загальними міськими мурами і вежами. Піднімались дивні палаци мармурові. Підносилися могутні храми. І така була краса від усього цього — і рожевого,

і білого, жовтого, фіалкового і червоного каменю, синіх і зелених хвиль моря, червоної черепиці, золотих зблисків на хрестах, а над усім синє-синє небо.

Вітер повівав, як на диво, рівно. Отак, як швидко почав вітрильник свій рух із бухти Царгорода, отак він пройшов на однім подиху вітру Босфор і Дарданелли і пішов на південь через лабіринти проходів між островами Егейського моря. Штурман Тоні знав усі невидимі стежки на воді між островами. Можливо, що той грек був чи не найкращим штурманом у тій частині Середземного моря.

Далі-далі, повз лінію берегів Греції вони вийшли у відкрите море. Капітан Тоні покладався лише на компас, зірки й сонце. І вітер не мінявся всі дні.

Тільки тоді різко змінився, коли вони обминули Апеннінський півострів і пройшли Мессінською протокою. Але ця раптова зміна вітру зі східного на південний, сухий і гарячий, наче з поду всесвітньої печі (та піч — Сахара за спиною мандрівників, за синім обрієм), була справжнім дарунком долі.

Був той пекучий вітер сироко з Африки їм на превелику радість, бо з усіх сил гнав вітрильник до такої бажаної Генуї. Нарешті вони підійшли до цього міста.

Спочатку на обрії заколивались тонкі фіалкові смуги гористого берега.

Потім гори піднялись вище, а сама Генуя постала над водою високенними стрункими вежами, неприступними зубчастими мурами, безліччю черепичних, свинцевих і мідних лускатих дахів своїх будинків та соборів. Вхід до гавані охороняли дві стрункі триповерхові вежі-маяки.

На останніх поверхах їхніх курилися густим димом багаття-дороговкази. Удень про славну Генуюю вони сповіщали мореплавцям стовпами диму, що зносився до самого неба. Вночі вони блимали двома гарячими червоними очима в безмежну темряву, ніби підморгуючи розпеченому африканському берегу, що лежав за далекими милями теплої солоної води.

Генуя поставала над обрієм топкими вежами, високими зубчастими стінами.

Велика сила кораблів пливла до міста, і не менше їх виходило з порту.

Кораблі йшли бадьоро під вітрилами білими, жовтими, червоними і під знаменитими блакитними генуезькими — «Bene de Geneve», фарбовані чорно-синьою фарбою — індиго.

Та фарба від води солоної, від сонця, від гарячих африканських вітрів вицвітала, світлішала. Здаля напнуті генуезькі вітрила сяяли, мов знаменита афганська бірюза.

Вітрила кроїли та шили із найміцнішої парусини, з якої через не одне століття почали шити й клепати знамениті джинси.

Бо й назва тих знаменитих штанів пішла від назви парусини «Bene de Geneve» тобто — «блакитної генуезької».

Отож по вітрилах можна було зразу взнати, якого міста і країни кораблі.

І були там білі, були червоні й рожеві іспанські, були оранжеві маркітанські.

На обрії різні кораблі, які йшли в той же бік, що й вони. А інші, поставивши гострі латинські вітрила під кутом до палючого африканського вітру, поспішали їм назустріч.

Вони глибоко сиділи розлогими бортами у синій-пресиній хвилі. Їх добре завантажили різним крамом. Поспішали вони із славетної галасливої Генуї, щоб відвезти крам до арабського заходу — Магріба, арабської середини — Місра (тобто Єгипту) і до левантійських міст — Бейрута, Тіра, Яфи.

Шалено калаталися серця в Хоми й Чезаре, тільки-но вони вгледіли зубчастий обрис сіро-блакитної Генуї. Як їм нетерпілося ступити на тверду землю. Бо для одного вона була землею батьків, а другий сподівався знайти там дружину.

Вітер ще піддав сили, і вітрила ледь не рвалися, а вся снасть співала, мов струни лютні.

Поки вони мчали до гавані, з обох боків корабля стрибали дельфіни. Ніби лоцмани-поводирі прийшли, щоб зустріти корабель і відвести до безпечної стоянки, в отишшя під стінки фортеці.

Калатало серце в Чезаре, бо бачив башти і дзвіниці рідного міста. Він повертався додому, щоб більше звідсіль нікуди не мандрувати, щоб, зрештою, на схилі літ завести собі чорнооку молоденьку дружину і галасливих дітлахів. Він сам собі сказав: «Уже час дбати про свій рід і подумати про спадкоємців».

Та й надходили до нього чутки, що нема йому чого розгулювати парубком, бо більше половини чоловіків з їхнього роду забрала чорна смерть.

А в Хоми серце калатало, бо десь була в нього велика і радісна надія, що в Генуї він знайде свою бідну Параску, яка стільки лиха зазнала через його недовіру. Тоді він зможе вирвати її з рабства, нехай сам піде в рабство, якщо грошей не вистачить, щоб тільки викупити її. А як ні, то, може, спробує викрасти її і втекти.

І от вони спустилися в шлюпку, що стрибала на здоровенних хвилях, і ледь не порозбивалися. Бо Чезаре вже не мав молодечої спритності, коли юнаком плавав і веслував не гірше добрих моряків. Хома ж так і не звик до моря. Воно вабило його здаля, а коли був у морі, воно його жахало.

А перед тим цілими днями вони неслися при попутному вітрі, і так щасливо, як це буває лише у щасливих казках. Їм не зустрівся жоден вітрильник піратський сарацинський і жодна ворожа галера венеціанська швидкохідка.

Одного разу далеко-далеко на обрії замаячили гострі вітрила якогось великого судна. Таж не слід чекати, поки воно, це судно, підійде ближче і стане видно, під яким прапором воно пливе. Капітан Тіно скомандував аврал

і разом із своїм кормчим, штурманом і матросами доклав усіх зусиль, щоб швидше відійти на захід від цього небезпечного місця.

Від ранку до вечора вони сиділи на баку і вели нескінченні розмови про свої пригоди. Чезаре був у захваті від того, що Хома позапам'ятовував усі випадки, які він колись бачив у практиці Чезаре. А особливо його розвеселило те, як у Трапезунді зміг підпоїти работорговця, вилікувати його доньку і одержати від работорговця листа до Цареграда. Бо всі знали, що той ніколи нічого задарма не зробить і ніколи й битого шеляга не випустить із своїх пальців. Він навіть одяг із мертвих невільників знімав і продавав жебракам чи до паперового млина, щоб робити вариво для виливання паперу. І тут раптом він листа написав у Цареград і дав навіть один аспр на дорогу.

— Це той випадок, господине, коли твоя вправність не допомогла тобі... Пам'ятаєш доньку того вірменина, товстенну таку?! Вона вся була в струпах. Вони, вірмени, покликали тебе, і ти призначив їй всякі мастила й примочки. Але нічого не допомагало. А потім я підслухав розмову між двома лікарями-вірменами. Один казав, що ти не міг вилікувати її, бо ти знаєшся на кістках, суглобах та різних ранах, бо ти воював... Там, де хворіють люди, які живуть розкішним ситим життям, ти не вилікуєш їхніх хвороб, бо не знаєш їхнього життя. А він лікував такі коростяві болячки у Магрібі, де відгодовують дівчат, щоб вони були товсті перед весіллям. Часом від обгодовування солодким їх обсипає... Я ж усе це запам'ятав... І побачив, як цей скупердяй плекає свою доньку, коли він запросив мене до неї, нагору, в жіночу половину будинку. Повз нас служниці пронесли корзини з найзапашнішими, найсмачнішими солодощами.

А Чезаре сміявся і ляскав себе по стегнах.

— Приймай католицький хрест і йди до Болоньї вчити медицину. Я напишу листа моїм колишнім співуч-

ням. Вони тепер стали знаменитими професорами. Вони, не сумніваюсь, допоможуть тобі. Може, навіть хтось візьме тебе до себе, і ти його супроводжуватимеш до хворих, як колись мене.

— Дуже дякую, мій дон Чезаре! Але спочатку я повинен знайти дружину!

Чезаре насупився, а тоді посміхнувся й виголосив:

— Тобі видніше, як чинити.. Тут поради не можу давати, бо в мене ще жінки немає.

І ще Чезаре розповідав Хомі про свої пригоди. Як кафський консул наказав Чезаре відправитись до Золотої Орди, бо там були потрібні татарам знаючі люди. На біду, той консул, який опікав, Хому, був замінений на нового саме в той день, коли Чезаре звільнився з полону. А новий консул виявився лютим ворогом усього роду Чезаре.

На той час у Золотій Орді сталася колотнеча за верхівництво.

Правдиві нащадки кривавого Чінгіса, а хто й так, через дорогу навприсядки,— всі хотіли стати ханами. Кожен з них шукав підтримки в кримських беїв, у ногайській орді, а хто й за Уралом. І всі між собою колотилися, мов оскаженілі пси.

Вже й не довіряли ординці своїм джигітам. Вельможі наймали собі в охорону і генуезців, і черкесів, вірмен і греків кримських.

Ось і знадобився лікар, який би лікував одного з претендентів на ханство і його близьких людей. На цього джигіта новий генуезький консул покладав надію, якщо він стане ханом, то зробить багато для генуезької торгівлі в південних степах.

Довелося Чезаре наступного дня по прибутті до Кафи відправитися човнами через протоку в Азовське море. А далі степом до Золотої Орди, до Волги.

Там кочували роди цього сильника ординського, що хотів стати ханом.

Та фортуна була не на його боці. І скоро всі загони приятеля кафського консула розвіялися, мов дим, у жорстоких, швидкоплинних степових сутичках. Тоді-то й потрапив Чезаре в полон. У полоні він не виявив, що він лікар. Бо мав перед очима сумний досвід Хоми, який кинувся допомагати людям. Хома його спитав:

— Доне Чезаре! Невже ви жодному полоненому не допомогли?

— Ні! Інакше б я ніколи не визволився!

— А консул?!! Хіба він не визволив би?!

— Повторюю, цей консул недоброзичливий до мого роду. Я ніколи б, якби покладався на нього, не визволився. Може, він навмисне надіслав мене у степи, бо, певно, знав про слабкість цього татарина.

— А якби ви не пішли у степ?! Ви ж вільна людина.

— Дорогий мій учню! — Хомі аж млосно стало, коли Чезаре назвав його не хлопцем, не Хомою, а учнем.— Дорогий мій учню! Ти ще не знаєш складностей великого життя... Але я вирвався з неволі... Ті всі найманці повмирали від ран і пошесті. Я разом з двома греками, одним вірменином і одним черкесом дістався до Криму. Саме в цей час і прийшов мені лист від дядечка з Генуї, щоб скоріше вертав додому. Хоче, щоб я перебрав до своїх рук його торговельні справи...

— То ви, доне Чезаре, вже не лікуватимете?

— Побачимо, як складуться обставини, чи буде час...

На березі Чезаре зустрічав невеличкий гурт чоловіків. Обнімався з усіма Чезаре, цілувався і ревно плакав, коли питав: «А де такий?..» — і йому відповідали: «Чорна смерть». І так безліч разів.

— Я не вступлю до рідного дому, поки не помолюся за їхні душі.

Вони проминули шинок з веселою вивіскою: кабанчик, що п'є з глека вино, і лупанарій, щойно розфарбований по дверях, і піднялися вуличкою до першого ж храму, де Чезаре замовив месу.

Хома зайшов з ним до латинського храму. Вони молилися за своїх померлих родичів і друзів.

А Хома молився і просив у божої матері допомогти у розшуках своєї Параски.

Після того весь гурт, наче звільнившись від суму й горя, бадьоро пішов до родинного дому Чезаре. Тільки ще раз гірко заплакав Чезаре на подвір'ї свого дому. Як і всі заможні будинки, він був справжньою невеликою фортецею. Лише кілька вікон були відкриті на подвір'я. Останні всі зачинені віконницями.

Це були ті помешкання, де зараз ніхто після чорної смерті не жив.

Не лишилося нікого із старої челяді, хто пам'ятав Чезаре.

Чезаре, після відвідин свого дядька, сидів два дні в себе в кімнаті похнюплений і мовчазний.

Хома тим часом блукав по місту і розпитував по всіх шинках і лупанаріях, чи не купували вони цього року навесні дівчат із далекої Рутенії, бо так усі італійці називали Русь.

Але не знаходив аніяких слідів.

Та й люди якось непривітно ставились до чужинця. І не пом'якшувало їхні серця те, що Хома знав італійську мову.

Може, це було тому, що всі вони якісь приголомшені, бо місто наполовину мертве після пошесті.

Нові й нові люди прибували до Генуї з навколишніх сіл та містечок, однак наповнити всі вулиці ще не могли.

В одних будинках забиті ворота і вікна. Інші будинки світили брудними, запиленими шибками. У третіх скло повибиване, і чорна пустка визирала з тих вікон і поглядала в сонячний день і блакитне небо.

Але біля порту порожніх будинків не було.

Життя тут вирувало і кричало на тисячі голосів. Вже й дітлахів малесеньких було тут без ліку. І всі не старші чотирьох років. Цілими зграйками бігала з вереском

малеча по вулицях, зовсім малі вовтузилися на теплих кам'яних плитах дороги. Коли Чезаре насидівся вдома, вони вдвох із Хомою почали ходити і шукати Параску. Чи то справді Чезаре хотів допомогти своєму слузі знайти його дружину, чи, може, йому хотілося обійти вулиці і завулки рідного міста, в якому він не був п'ятнадцять років. А може, все заразом — і бажання допомогти ближньому, і помилуватись своїм гніздом, рідним закутком землі.

Отож вони знайшли Параску.

Але не зразу, а тоді коли обійшли всі шинки та лупанарії, заїзди й лазні. Стомлені, зайшли випити по склянці вина та з'їсти варених скойок із часником до шинку з вивіскою, на якій кабанчик пив із глека вино. Якби вони спочатку зайшли в цей шинок, як висадилися з корабля на берег, то зразу б і побачили Параску.

А в шинку було весело.

Випивали і грали в карти вантажники в шкіряних шапках.

Горлали напідпитку озброєні вояки із стрімких, хижих генуезьких галер.

Тягли якусь пісню в супроводі бубна та флейти рибалки — ловці кальмарів та сепій.

Побачив Хома свою Параску.

Вона саме притягла два повних цебра води до кухні, щоб місити тісто для пампушок.

Кинувся Хома до неї.

Обняв її і завмер.

І вона обняла його і заплакала.

Поки стояли хтозна-скільки часу, закляклі від радості й щастя Хома та Параска, Чезаре розбалакався з господинею. А була вона ставна й висока.

Чезаре аж лихоманило. Він влип очима в неї, пальцями легенько погладжував по плечу і вмовляв її, щоб вона продала свою служницю цьому рутенцеві, його сестру, значить.

— Щось вона зовсім не схожа на сестру. Он як вона в нього вчепилась! Не йму віри, що сестра. Або я не жінка і нічого в цьому не тямлю!

— Та ні, як по правді, яка вона к чорту його сестра! Вона його жінка. Бачите, моя прекрасна пані, яке часом буває кохання! Ви бачите, на що здатні люди через нього.

— Хто-хто, а я знаю, на що здатні люди через кохання! Вони здатні на всякі підступності та вбивства! На божевільні ревнощі. Приємно було познайомитися з вами... Ви, якщо не помиляюсь, небіж знаменитого Чезаре Массолі?..

— Я теж, як і мій дядечко, і Чезаре і Массолі.

— О! Я про вас багато чула!

Потім вони почали розмовляти про ціни на будинки, про торгівлю тканинами, і хутрами, і рибою. Тут Чезаре показав такі знання хутряних справ, що шинкарка рота роззявила і грудьми просто вперлася в руку Чезаре.

А він забув про молоденьких дівчат, що могли б за нього вийти заміж. Думав лише про цю пишногруду молодицю.

Говорили вони, говорили, поки першою не схаменулася шинкарка. Це дуже сподобалось Чезаре, бо саме таку йому жінку хотілося б мати, щоб була доброю господинею і ніколи не забувала про діла.

— Та забирайте свою підмітальницю! Я намагалась із неї вправну повію зробити... Бо здоров'я в неї чудове, витривала, як добрий кінь. Але хисту до розпусти не має і на битий шеляг! За робоче ж бидло я великих грошей не правлю!..— Все те молодиця говорила на повен голос й зовсім не стидаючись блідого Хоми, що стояв поруч із доном Чезаре. Згадав тоді Хома, що говорили матроси про генуезців: «Три речі генуезці особливо цінують: чоловіків без совісті, жінок без сорому і море без риби».

Віддав Хома всі гроші, що назбирав за свої мандри, цій вдовиці. Навіть золотого, що подарували йому в Трапезунді.

Чезаре запросив обох, Хому та Параску, до свого палацу. Дав їм кімнату в прибудові, де раніше жила челядь. І вони були в Чезаре весь час, поки той свої справи влаштовував.

Правда, перший час, може, не стільки свої справи владнати бігав, як до молодиці в гості.

Хома готував йому всякі ліки й масті.

Параска прибирала і вичищала всі кімнати.

— Лишайтеся в мене! — не один раз говорив їм Чезаре.

— Нам треба йти, поки погода не пішла проти нас. Ми повинні перейти через гори, поки їх не засипало снігом.

— Ну що ж! Якщо так — ідіть!

Був Чезаре щедрий з ними — стільки дав їм на дорогу грошей, скільки Хома віддав за волю Параски.

— Ти, мій дорогий учню, не подумай, боронь боже, що я тоді пошкодував дати гроші на викуп, половину хоча б... Просто мені треба було все зробити так, щоб ти заплатив шинкарці саме своїми монетами... Я тебе ціную... І дуже хотів би, щоб ти лишився зі мною в Генуї. Згодом навіть без університету в Болоньї, ти зробився б знаменитим лікарем... Та повинен сказати, що тільки зараз я почав розуміти, що таке туга за рідним краєм... Почав розуміти тільки тепер, як то воно тягне до рідного дому!..

Почали вони прощатись із Чезаре.

Тепер Хома не плакав, а от Чезаре втирав сльози і примовляв:

— Якби мені послала доля такого сина, як ти! Тоді б я міг бути спокійним у найскрутніші часи!..

Пішли Хома та Параска до себе, до свого краю.

Переходили вони через гори й долини.

Минали одна за одною країни, й князівства, міста, і села, й монастирі.

Бувало по-всякому, хоч дуже ощадливо витрачали монети Хома та Параска,— ціни після чуми були на все дуже високі.

Хома людей лікував.

Іноді доводилось і худобі допомагати.

Часом вони наймитували, бо мало було робочих рук у Європі після чорної смерті.

Траплялося, що і милостиню просили.

Але все ж вони йшли і йшли, відступаючи на південь, на північ, а то й назад, на захід. Та все ж ішли.

Чим ближче було до Русі, до Львова, то наче оживали, міцнішали. Обличчя Хоми і Параски світилися тихою впевненістю, злагодою. Ніколи вони не згадували поганого.

І поки вони дійшли до Львова, то й дитинка у них знайшлася. Незважаючи на те, що Параска в тяжі йшла великими переходами і робила важку роботу, народилося дитя сильне і бадьоре.

Коли вже вони були недалеко від Львова, їхнє мале робило перші кроки по теплій куряві рідної землі.

А скільки їх подорож тривала до Львова, того ми не знаємо.

ЗМІСТ

Юрий Григорьевич Логвин

СНЕЖНЫЙ МЕСЯЦ МАРТ

Рассказы и повесть

Киев, «Радянськый пысьмэннык», 1986

(На украинском языке)

Редактор О. М. Григор'єв
Художник Ю. Г. Логвин
Художній редактор П. Х. Ткаченко
Технічний редактор А. В. Джафарова
Коректор Н. В. Камендровська

Інформ. бланк № 2100

Здано на виробництво 19.08.85.
Підписано до друку 06.12.85. БФ 17691.
Формат 70×108 1/32. Папір друкарський № 3.
Звичайна нова гарнітура. Високий друк.
12,95 ум.-друк. арк., 13,21 ум. фарб.-відб., 12,65 обл.-вид. арк.
Тираж 50 000 пр. Зам. 1390-5.
Ціна в оправі 90 к.

Видавництво «Радянський письменник»,
252054, Київ-54, вул. Чкалова, 52.

Віддруковано з матриць
комбінату друку ЦК ЛКСМУ «Молодь»
на Львівській книжковій фабриці «Атлас»,
290005, Львів-5, вул. Зелена, 20.

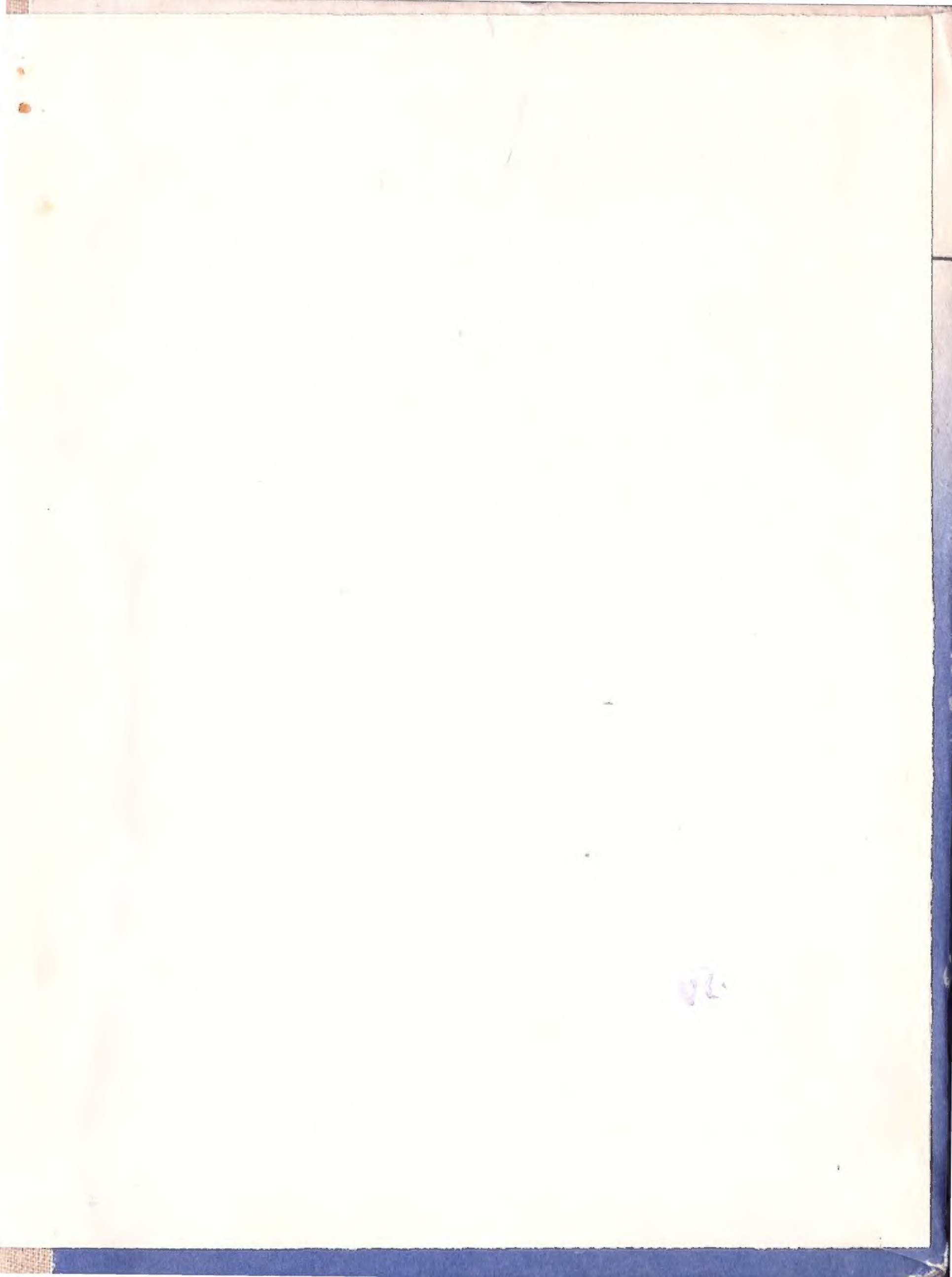
Логвин Ю. Г.

Л69 Сніжний місяць березень: Оповідання та повість.— К.: Рад. письменник, 1986.— 294 с.

Герої нової книги українського радянського письменника різні за віком, за вдачею, але їх об'єднує любов до рідної землі, самовідданість у праці, почуття колективізму, вірність у дружбі. Є також персонажі іншого плану — користолюбиві, жорстокі у своїй жадобі до матеріальних благ, речей. Та коли таким випадають випробування, їх завжди чекає фіаско.

Повість «Кайдани та майдани лікаря Хоми» змальовує чорні часи ординського розбою та шляхетського панування на Русі. Написана вона гостросюжетно, в манері виразній, чіткій.

Л $\frac{4702590200\text{-}011}{М223(04)\text{-}86}$ 43.86 У2

90 к.

ЮРІЙ ЛОГВИН СНІЖНИЙ МІСЯЦЬ БЕРЕЗЕНЬ